

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 8

Кам'янець-Подільський
2020

Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 14717-3688 ПР від 12.12.2008 р.

Друкуються за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 10 від 29 жовтня 2020 р.)

Рецензенти:

- В. А. Брежуненко** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ);
- Р. М. Постолюк** – кандидат історичних наук, професор, ректор Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Редакційна колегія:

- В. С. Степанков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
- С. А. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*);
- І. І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*);
- С. В. Віднянський**, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;
- В. П. Газін**, доктор історичних наук, професор;
- О. Б. Головка**, доктор історичних наук;
- О. М. Кравчук**, кандидат історичних наук, доцент;
- Ю. А. Мицик**, доктор історичних наук, професор;
- В. А. Смодій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
- О. М. Федьков**, доктор історичних наук, доцент.

Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Випуск 8. 268 с.

У восьмий випуск збірника увійшли статті провідних вітчизняних та зарубіжних фахових істориків, наукові інтереси яких пов'язані із дослідженням історії країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та ролі й місця України у розвитку даного регіону.

Рекомендовано для науковців, викладачів ЗВО, студентів та всіх, хто цікавиться історією ЦСЕ.

УДК 94(4)(082)
ББК 63.3(4)я43

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, тел. (03849) 2-41-08.

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

**PROBLEMS OF HISTORY
OF CENTRAL
AND EASTERN EUROPE**

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

ISSUE 8

Kamianets-Podilskyi
2020

Reviewers:

- V. A. Brechunenko** – Doctor of historical sciences, professor, head of act archeography department in M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv);
- R. M. Postolovskyi** – Candidate of historical sciences, professor, rector of Rivne State University Humanities (Rivne).

Editorial college:

- V. S. Stepankov** – Academician of the UAHS, Doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*);
- S. A. Kopylov** – Doctor of historical sciences, professor (*deputy editor-in-chief*);
- I. I. Borovets** – Candidate of historical sciences, associate professor (*assistant editor*);
- S. V. Vidniansky** – Corresponding member of the NAS of Ukraine, Doctor of historical sciences, professor;
- V. P. Gazin** – Doctor of historical sciences, professor;
- O. B. Holovko** – Doctor of historical sciences;
- O. M. Kravchuk** – candidate of historical sciences, associate professor
- Y. A. Mytsyk** – Doctor of historical sciences, professor;
- V. A. Smoliy** – Academician of the NAS of Ukraine, Doctor of historical sciences, professor;
- O. M. Fed'kov** – Doctor of historical sciences, associate professor.

Problems of History of Central and Eastern Europe: collection of scientific papers / [edit. col: V. S. Stepankov (editor-in-chief) and others]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 2020. Issue 8. 268 p.

The articles of the leading Ukrainian and foreign professional historians scientific, interests of which the histories of countries of Central and East Europe and role and place of Ukraine related to research in development of this region entered in the eighth is-sue of collection of scientific papers.

Recommended for research workers, teachers of higher educational establishments, students and all, who is interested in history of Central and East Europe.

UDC 94(4)(082)

Address of editorial college: the Department of worldwide history, Historical faculty, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, st. Tatarska 14.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

<i>Гайдєнко Павел.</i> Суд над Поликарпом, игуменом Печерским: каноническо-правовые стороны конфликта	7
<i>Головко Олександр.</i> Взаємини Краківського і Волинського князівств в 90-х роках XII ст.	25
<i>Степанков Валерій, Степанков Віталій.</i> Пилявецька битва 1648 року очима її польських учасників на сторінках щоденників і реляцій	42
<i>Мацьков Олександр.</i> Шлях до Любара: початковий етап походу московсько-українських і польсько-татарських військ під час Чуднівської кампанії 1660 року	65
<i>Степанков Віталій.</i> Образ політичної еліти України доби Національної революції (1648-1676 рр.) у польській історіографії кінця XIX – перших десятиріч ХХІ ст.	81
<i>Калуцький Сергій.</i> Становлення «національної аристократії» республіки «Військо Запорізьке» у науково-історичній творчості В'ячеслава Липинського	93

ДО 170-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ ТОМАША ГАРРІГА МАСАРИКА

<i>Боровець Іван.</i> Т. Г. Масарик та словацькі емігранти в США (1914-1918 рр.).....	126
<i>Віднянський Степан.</i> Томаш Масарик і Августин Волошин.....	148
<i>Дейнека Людмила.</i> Масарик і Україна	158
<i>Кравчук Олександр, Калитко Сергій, Завальнюк Костянтин.</i> З історії чесько-українських взаємин у XIX – першій половинні ХХ ст.	167

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Завальнюк Олександр.</i> Академічні свободи в українських університетах: перший національний досвід європейського рівня (1917-1920 рр.)	198
<i>Кравчук Олександр, Марценюк Надія.</i> В. Приходько про укладення Варшавського договору 1920 р. між УНР і Польщею та його наслідки	212
<i>Гуменюк Анатолій.</i> Етно-демографічна структура населення Польщі після Другої світової війни (1945-1950 рр.).....	218
<i>Комарницький Олександр.</i> Перебудовчі віяння у громадсько-політичному житті педагогічних ЗВО Західної України (середина 80-х – початок 90-х рр. XX ст.)	223

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Копилов Сергій, Боровець Іван.</i> Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія. За ред. чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.	236
<i>Боровець Іван.</i> Словаччина між демократією та авторитаризмом (огляд колективної монографії: Dva režimy jednej krajiny / Yaroslava Roguľová a kol. Bratislava: Veda, 2017. 216 s.)	251
<i>Калуцький Сергій.</i> Кореньков О. «Ісламська держава»: наймасштабніша битва сучасності. Київ: Видавець Мельник М. Ю., 2020. 312 с.....	262
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	266

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(47)

DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.7-25

Павел Гайденко
(Київ)

СУД НАД ПОЛИКАРПОМ, ИГУМЕНОМ ПЕЧЕРСКИМ: КАНОНИЧЕСКО-ПРАВОВЫЕ СТОРОНЫ КОНФЛИКТА

В 1169 г. в Киеве был совершён митрополичий суд над игуменом Печерского монастыря Поликарпом. Событие это было экстраординарным и в дальнейшем рассматривалось книжниками и монашествующими как пример несправедливости, повлёкшей Божественное наказание города. Поводом для суда стал личный конфликт между игуменом Поликарпом и черниговским епископом Антонием. Вместе с этим расправа над игуменом стала одним из завершающих аккордов в истории преодоления попыток достижения церковной автономии на Руси. В статье рассмотрена процессуальная сторона суда и результаты апелляции, к которой прибегли сторонники Поликарпа.

Ключевые слова: Киевская Русь, Древний Киев, Поликарп Печерский, митрополит Константин II, церковный суд на Руси.

В Лаврентьевской летописи в записи под 1168 г., доносящей известие о завоевании Киева войсками под управлением Мстислава Андреевича, главной причиной разыгравшейся политической трагедии (разграбление города, церковей и монастырей), назван несправедливый суд, совершённый митрополитом над печерским игуменом Поликарпом: «се же здѣмса за грѣхъныхъ паче же за митрополичю неправду»¹. С не меньшими подробностями сообщила о постигшем Киев и даже Печерскую обитель бедствии Ипатьевская летопись². Не вызывает сомнения, что в глазах летописца разграбление столицы стало расплатой киевлян за судебную предвзятость, к которой все они в какой-то мере виделись книжнику причастными. Не межкняжеские споры и изменение принципов управления русскими землями, а грех, совершённый первосвященником в отношении неповинного игумена, виделся инокам Печерской обители главной, если не единственной причиной невиданного прежде разграбления города. Именно поэтому автор записи, дистанцируясь от киевлян, обратил внимание на то, что бедствие постигло город по грехам «ихъ», а не «нашимъ», как бы того требова-

до христианское смирение. Факт включения данного известия в летописный свод, эмоциональность записи, а также особое сосредоточенность внимания на последствиях вынесенного в отношении Поликарпа решения, позволяют заключить, что суд над игуменом имел резонансный характер. В немалой степени этому способствовало уже упомянутое стечение обстоятельств, выразившееся в том, что вскоре после суда город подвергся разграблению. Надо полагать, что столь трагичное совпадение не виделось случайностью и преувеличением. Для современников и свидетелей произошедшее являлось очевидным результатом Божественного Провидения. Стараниями сторонников Поликарпа именно это понимание событий получило своё закрепление на страницах летописи, демонстрируя читателю, что ожидает несправедливых судей и безучастных свидетелей их деяний. Впрочем, как позволяет о том судить эта же летописная запись, последствия судебного дела оказались крайне драматичными ещё для одного его участника. Разгневанный черниговский князь Святослав Всеволодович велел выгнать с кафедры своего архиепископа Антония, который «помогал» митрополиту в суде над Поликарпом и имел к Печерскому игумену личные претензии, порождённые недовольством тем влиянием, какое оказывал Поликарп на Святослава³.

Суд над Поликарпом привлекал к себе внимание многих историков. Так, Е. А. Конявская, А. Ю. Виноградов и священник М. С. Желтов оправданно усматривали в описываемых событиях один из фрагментов масштабных споров о постах⁴. М. Д. Присёлков небезосновательно видел в произошедшем очередной акт затянувшегося конфликта между монастырём и митрополичьей кафедрой, а также сложную политическую игру в области церковной политики между обладателями киевского великокняжеского стола и Константинополем в условиях преодоления последствий «Климентовой смуты» и фактической автономии от Киева епископских кафедр Ростова, Суздаля и Владимира-на-Клязьме. В этой борьбе киевские первосвященники и Византия пробовали восстановить свой контроль над обителью и местными епископиями в то время, как запросы князей и епископата отличались значительно большей сложностью, отражая властные амбиции отдельных лиц и сложные запросы конкретных ситуаций⁵. Близкую точку зрения можно встретить и у других авторов⁶. Нельзя исключать, что эта история сложна и все перечисленные обстоятельства сыграли свою роль в возникшем противостоянии. Впрочем, острота конфликта могла быть обусловлена ещё одним обстоятельством – характерами, да и самими личностями его участников: игумена Поликарпа, митрополита Константина, епископа (архиепископа) Антония и князя Святослава Черниговского.

Уже с момента своего избрания на игуменство, произошедшего, вероятно, в 1164 г.⁷, Поликарп стал влиятельней-

шим лицом в городе и при великокняжеском дворе⁸. Нельзя исключать того, что страстное искреннее желание киевского князя Ростислава принять монашество зародилось у того не только на фоне смерти близкого друга, но и под влиянием Поликарпа. Правда, духовник князя поп Симеон отговорил Ростислава Мстиславича от такого шага⁹. Не менее примечательной видится личность черниговского епископа Антония, стяжавшего себе репутацию и славу «твёрдого» и «последовательного» сторонника греческих митрополитов на киевской кафедре. Приспосабливаясь к ним, он искренне и решительно менял свои мнения на противоположные, не усматривая в том ничего странного и уж тем более зорного¹⁰. Стремясь понять образ Антония, Е. Е. Голубинский видел в черниговском иерархе «интригана»¹¹, легко нарушавшего дававшиеся им присяги и обещания. Однажды Антоний даже покусился повлиять на порядок наследования черниговского княжеского стола¹². Не менее одиозной фигурой оказался сам митрополит Константин II, служение которого, как одноименного ему предшественника Константина I, было отмечено скандалами, связанными со симонией, злоупотреблениями епископов на местах и жестокой расправой над ростовским епископом Феодором (Феодорцом)¹³.

Устав Владимира Святославича, включавший священников и диаконов в круг «церковных людей», предоставлял архиерею возможность использовать свои канонические права и совершать над ними церковный суд¹⁴. В дальнейшем эти нормы были развиты в Уставе Ярослава¹⁵. Однако сообщения источников не дают основания утверждать, что в первые три столетия христианства на Руси местные архиереи таковым правом активно пользовались. Сомнительно, чтобы в условиях канонической полифонии и недостатка сил епископы могли позволить себе излишнюю строгость в отношении клириков. Например, ответы епископа Нифонта Кирику Новгородцу и его совопросителям указывают на то, что архиерей весьма снисходительно относился к большей части прегрешений не только мирян, но и духовенства¹⁶, если только это не были блуд и воровство, предпочитая суду и его приговорам епитимии от духовников¹⁷. Аналогичное или близкое к описанному отношению к наказанию пастырей можно встретить в канонических ответах митрополитов Георгия и Иоанна¹⁸. Передача Нифонтом новгородским духовникам Кирику, Савве и Илие права самостоятельно решать вопрос о наложении на священников епитимий отражала не только их высокий статус, но и каноническо-правовые реалии своего времени в условиях ограниченности прав архиерея над клириками ктиторских храмов. Единственным способом, посредством которого Нифонт получал хотя бы ограниченное влияние на неподвластную часть его клира, оказывалась власть духовников епископии¹⁹. Несомненно, за такой пастырской по-

печательністю скривались не тільки духовна мудрість, но і життєве здоров'я, а також церковно-політичний расчёт, знайшовши свою опору в тому, що значительна частина храмів і монастирів Русі в описуваному періоді являлись ктиторськими²⁰. Влада архиєреїв (як і святительські запити²¹) на їх територіях була суттєво обмеженою²², і дану проблему предстояло вирішити. В результаті, суд над игуменом Поликарпом став першим в своєму роді, во всякому випадку, першим письменно підтвердженим «резонансним» церковним судом над священником. Другим подібним прикладом – суд над Авраамієм Смоленським, конфлікт якого з місцевим духовенством став поточним церковним подією свого часу, відбувся декількома десятиліттями пізніше²³.

Говорячи про справу Поликарпа, як уже згадувалося, необхідно звернути увагу на одне важливе обставина. Игумен Поликарп був впливовішою фігурою в Києві, настоятелем найбільшого монастиря Русі, книжником і иноком, уже при житті стяжавши добру славу подвижника²⁴. Тому, якби він ніколи не совершив помилок, звинувачити і засудити його могли тільки особи, відповідували йому або перевершували його по положенню і місцю в соціальному і церковному ієрархії Києва²⁵. Дане обставина тим більше помітніше, якщо звернути увагу, що обитель Феодосія мала багато впливових покровителів в Києві і за його межами²⁶. К тому ж вона користувалася особливими правами, серед яких була князівська ставропігія. Тому, для здійснення суду митрополиту потрібно було домогтися або прямого, або «молчаливого» згоди князя на подібний процес. Найкращим варіантом стало б безпосереднє участь князя в суді, оскільки єпископські права над подібними обителями низводились до обов'язку нагляду за майном монастиря і християнською моральністю²⁷. Однак, раннє літописання не тільки нічого не говорить про присутність князя в суді над Поликарпом, но і навіть не натякає на таке. Між тим, саме участь князівської влади легітимізувало подібні суди і приймавшієся в той час рішення²⁸.

Багато в цій історії приховано. Молчання супроводжує майже всі: від офіційного позову до суду, а також часу і місця проведення слухань, до в'язання обставин, де і як Поликарп був змушений нести покарання. Нічого не повідомляє літописець і про те, кому Поликарп був зобов'язаний своєю свободою і архимандричьими скрижалями на мантиї. Між тим, деякі події збереглися в літописних згадках, відкриваючи можливість для частинної реконструкції як самого суду, так і супроводуваних йому подій.

В цій історії все неслучайно. Наприклад, суд над Поликарпом був завершений в роки недовготривалого великого княже-

ния Мстислава Изяславича, сына того самого Изяслава, сомнительная церковная политика которого имела самые негативные последствия для Руси. Она породила «Климентову смуту», привела к гибели князя-инока Игоря, углубив взаимную неприязнь Ольговичей и Мономахичей, а также обострила внутренние противоречия внутри потомства Владимира Всеволодовича²⁹, создала невиданные прежде прецеденты разграбления князьями и дружиной христианских храмов Киева³⁰ и иных городов Руси³¹. Умея ладить с киевлянами, Мстислав, вероятно, недооценивал опасность церковных конфликтов, что в дальнейшем имело для первопрестольного города самые негативные последствия.

Вероятно, не посчитав для себя важным вмешиваться во внутренние дела митрополии и Печерского монастыря, ктиторство над которым, между тем, считалось привилегией великих князей, Мстислав доверил решение внутрицерковных споров новому митрополиту Константину II. Пытаясь понять позицию киевского князя в этом церковном конфликте, С. М. Соловьёв полагал, что поведение Мстислава было обусловлено тем, что он не смог найти согласия с иными князьями и епископами по вопросу о праве русских иерархов самим избирать себе главу³². Основанием для такого предположения служит одно важное обстоятельство. Русский первосвятитель вступил в управление Киевской кафедрой почти одновременно с Мстиславом, правда, после того, как сын Изяслава занял Киев и добился признания своих прав на первенствующий стол Руси³³. Данное обстоятельство, вероятно, и предопределило развитие дальнейших отношений первоиерарха и князя. О личности митрополита Константина до его прихода в Киев, его происхождении и месте на иерархической лестнице Византии почти ничего не известно. Опираясь на некие основания, В. Н. Татищев сообщал, что Константин являлся креатурой Ростислава Мстиславича³⁴, что, однако не подтверждается иными источниками и имеет уникальный характер³⁵. Сообщения о русском первосвятителе появляются только после того, как он прибыл на Русь. Правда, и здесь присутствуют затруднения.

Ипатьевская и Лаврентьевская летописи ничего не сообщают ни о личности, ни о времени, ни об обстоятельствах прихода митрополита Константина на Русь. Однако это упущение восполняется известием, сохранившимся в Новгородской первой летописи под 6675 г.: «Въ то же лѣто приде Костянтинъ митрополить въ Русь»³⁶. Небольшое уточнение вносит в дело реконструкции личности митрополита Никоновская летопись. Если верить её сообщениям, приход Константина в Киев был сопровождён его торжественной встречей за пределами города³⁷. Наконец, об административно-канонической деятельности этого первосвятителя можно судить по печати (булле), сохранившей титул Константина³⁸. Однако каким бы ни было происхождение Константина II, его первосвятительство отмечено крайней же-

стокостью. Именно в этом обстоятельстве, как это представляется, следует искать объяснение того молчания, каким была окружена личность этого святителя в русских источниках. Можно в полной мере согласиться с М. Д. Присёлковым, отметившим, что истоки решительности и жестокости, с которыми действовал Константин, искореняя на Руси всякую церковную «автономию», следует искать не только в ревности нового амбициозного митрополита, но и в воле Константинополя³⁹.

Однако всё перечисленное могло реализоваться лишь при условии, что на такие шаги было получено согласие или одобрение великого князя. Как показали последующие события, великий князь не предугадал результаты принимавшихся им решений. В итоге, даже если церковный фактор в истории падения Киева в 1169 г. был и не доминирующим, то, несомненно, и не последним. Подтверждением этому может служить не только летописная запись о «Божественном наказании» города, но и поведение Святослава Черниговского после изгнания из Чернигова греческого епископа Антония⁴⁰.

Действительно, изгнание Антония с кафедры привело лишь к тому, что та оставалась вакантной на протяжении нескольких лет. Следующий епископ, Порфирий, который, скорее всего, также был греком⁴¹, упомянут только под 1177 г., то есть только через 8 или 9 лет после изгнания Антония. Очевидно, что Святослав Всеволодович, оскорблённый произошедшим, долгое время отказывался принимать к себе иных греческих архиереев. Однако судя по тому, что в 1177 и 1187 гг. Порфирий дважды призывался князем для выполнения дипломатических функций: посылался во Владимир-на-Клязьме к Всеволоду и представлял там интересы черниговского княжеского стола, можно заключить, что в отличие от своего предшественника, Антония, он сумел на некоторое время снискать княжеское доверие. Однако, его первая миссия оказалась неудачной⁴², а во время второй своей поездки во Владимир он «исполнивсь срама и бещестья»⁴³, чем в своих действиях и поступках не только повторил, но и превзошёл незавидный опыт и дурную славу своего предшественника⁴⁴. Можно в полной мере согласиться с Т. Ю. Фоминой, высказавшей за то, что исчезновение Порфирия со страниц летописи вернее всего связывать с его удалением из Чернигова после его интриги во Владимире, едва не закончившейся войной⁴⁵.

Итак, официальным поводом для совершения суда стало расхождение, присутствовавшее между Поликарпом, а также митрополитом и еп. Антонием по вопросу о практике поста в среду и в пятницу, если на них выпадали Господские праздники. При всем ритуализме церковной жизни на Руси и в Византии повод для суда: порядок соблюдения поста в условиях, когда этот вопрос не имел однозначного разрешений даже в самой Византии⁴⁶, видится в некотором смысле, если и не ничтож-

ным, то, несомненно, преувеличенным, а, возможно, и надуманным. Поликарпа обвинили в том, что он нарушает церковный устав о постах и даёт неверные советы черниговскому князю Святославу. Однако если бы даже рекомендации Поликарпа, предполагавшие ослабление строгости постных дней, были ошибочными, действия игумена никак не заслуживали такого высокого и строгого разбирательства. Для водворения порядка вполне было бы достаточно архипастырского вразумления и обычной епитимии. Однако ситуация развивалась иначе, приобрела масштаб соборного суда церкви и дала повод для наложения на игумена максимально строгих мер наказания. Всё перечисленное позволяет прийти к иному выводу. Причины конфликта лучше всего искать в личной неприязни кого-либо из греческих иерархов к Поликарпу. И таковой кандидатурой видится черниговский святитель Антоний, недовольство которого Поликарпом, кажется, не представляло для современников секрета. Именно он, судя по всему, выступил стороной обвинения.

Сомнительно, чтобы Антония Черниговского волновали угрозы, нависшие над спасением и будущей вечной жизнью Святослава Всеволодовича от вкушавшихся им по совету Печерского игумена в Господские праздники⁴⁷ мяса и молока. Ещё недавно, в годы первосвятительства Константина I, Антоний занимал по этому вопросу диаметрально противоположную позицию и с такой же ревностью отстаивал практику, которую ныне осуждал. Скорее всего, архиерея тревожило иное: общение князя с игуменом вызывало в Антонии ревность⁴⁸. Этот личный характер конфликта предопределил тяжёлый исход суда, напоминавший расправу. Между тем, ситуация, связанная с именем игумена Поликарпа, вполне вписывается в нормы церковных правил.

14-е правило Сардикского поместного собора следующим образом оценивает подобный казус: «Если окажется какой-нибудь епископ склонным к гневу (что в таком муже не должно иметь места) и, внезапно быв раздражен на пресвитера или диакона, захочет изринуть его из Церкви, подобает предохранение употребить, да не тотчас такой будет осуждаем и лишаем общения. Все епископы рекли: «Извергаемый да имеет право прибегнуть к епископу митрополии той же области <...>»⁴⁹. Вместе с этим делом непременно требовало исследования, о чем настойчиво говорит 21-е правило IV Вселенского собора: «От клириков или мирян, доносящих на епископов или на клириков, не принимать доноса просто и без исследования, но предварительно изведывать общественное о них мнение»⁵⁰.

Принимая во внимание уже упоминавшийся упрёк, высказанный к киевлянам об «их грехах», из-за которых пострадал город, можно предположить, что лица, способные защитить Поликарпа, ничего не сделали, чтобы выступить в поддержку игумена. Весьма показательным, что примеры ходатайства за неповинных не обхо-

дидись вниманием книжниками. Для этого достаточно вспомнить хотя бы наиболее известные случаи такого свидетельства и заступничества. Во время конфликта князя Изяслава и игумена Никона за иноков вступилась супруга Изяслава⁵¹. В 1097 г. за князя Василька Тербовальского просили игумены местных монастырей, которые без приглашения Святополка самостоятельно явились к князю со своим ходатайством об арестованном⁵². Наконец, в ходе суда над Авраамием Смоленским в защиту праведника высказались два священника: Лука и Лазарь⁵³. Однако в истории Поликарпа ничего подобного нет.

Неизвестен и состав суда, рассматривавший дело Поликарпа. С. М. Соловьёв, опираясь на сообщения Никоновской летописи, полагал, что по воле Мстислава Изяславича в Киеве был собран собор из числа епископов и игуменов. Однако высокое собрание не пришло к единому мнению. В итоге осуждение игумена произошло лишь тогда, когда сторонники Поликарпа покинули Киев. При этом вина за совершённое была историком возложена не только на киевского и черниговского архиереев, но и на епископа Переяславского⁵⁴. Между тем, ранние летописи не доносят подобных подробностей и называют только два имени – митрополита Константина и епископа Антония. Однако, если Антоний был обвинителем Поликарпа, то признать за ним право голосования на суде никак нельзя. К тому же, согласно церковным канонам, суд над священником должен сопровождаться участием в суде не менее 6 епископов⁵⁵. А это означает, что какую бы версию событий ни пришлось принять, раннего или позднего летописания, митрополичий суд был предвзят и организован с нарушением норм, принятых в Византии и церкви.

Поэтому вполне закономерно, что наложенный на Поликарпа запрет в служении, был воспринят насельниками как несправедливый. Впрочем, в историографии, следовавшей за Никоновской летописью и В. Н. Татищевым, наказание интерпретируется более широко и представлено как арест, сопровождавшийся удалением Поликарпа из города⁵⁶. Если это произошло именно так, то последнее, вероятно, было сделано для того, чтобы игумен не смог вернуться в обитель. В итоге с падением Киева и разграблением митрополии, чего не было прежде⁵⁷, Поликарп был возвращен в обитель. Во всяком случае, В. Н. Татищев предложил следующее развитие ситуации после завоевания Киева союзниками: «Поликарпа великаго ради его учения освободя, с честью паки в монастырь Печерский ввели»⁵⁸. Что касается Антония Черниговского, то, вероятно, после своего удаления с кафедры он недолго пребывал при митрополите Константине подобно другому изгнаннику – епископу Леону, отверженному Андреем Боголюбским. Принимая во внимание, что русское летописание не упоминает присутствия Антония и Константина в Киеве во время осады и разграбле-

ния города, можно заключить, что виновники жестокой расправы над Печерским игуменом покинули город до вступления в него союзных дружин. Причины этого можно обнаружить не только в греческой предусмотрительности, осознавшей угрозу для Киева со стороны двигавшихся к столице союзных войск, но и в апелляции, последовавшей, скорее всего, из Чернигова в Константинополь. Совершённые Константином нарушения канонов были столь очевидными, а нанесённое Святославу Черниговскому оскорбление столь явным, что именно этим можно объяснить то, как изменилось поведение следующих митрополитов в Киеве, и почему Поликарпу с оправданием было дарован невиданный ранее на Руси титул архимандрита⁵⁹.

Архимандритство наделяло Поликарпа в глазах русской знати высоким статусом, сопоставимым с епископским саном. Однако, принимая во внимание последующие события, разумно допустить, что данная игумену награда обладала внутренней двойственностью, на какое было способно византийское коварство, умевшее в подобных случаях дипломатично нивелировать победы противников империи. Удовлетворяя амбиции сторонников настоятеля Печерской обители, она одновременно была знаком, демонстрировавшим Поликарпу, что, невзирая на заслуженное им оправдание, ему никогда не суждено стать епископом.

И всё же, архимандритство позволило Поликарпу стать вторым лицом в церковной иерархии Киева. Об этом можно судить по тому месту, какое занимал Поликарп в упоминаниях о торжественных службах⁶⁰. Будучи дарованным от патриарха, оно придавало игумену и возглавляемому им Печерскому монастырю высокий статус, ещё более выводя их из-под опеки киевской кафедры и признавая на некоторое время внутреннюю автономию обители. Однако это только видимая часть свершившегося «правосудия». Неожиданно для всех новое высокое положение недавнего страдальца раскалывало остатки внутреннего единства сторонников русской «автокефалии», поскольку в глазах современников наделяло Поликарпа особой честью: быть лицом, находящимся под особой опекой патриарха. Непрочным был и титул архимандрита. Он был дарован лишь Поликарпу и не мог быть передан его преемнику без санкции патриарха или митрополита. К тому же Печерский монастырь не наделялся правами архимандритии, поскольку обитель не имела монастырей-сателлитов, как то предполагала греческая практика. Поэтому после смерти Поликарпа обители вновь надлежало вернуться под власть митрополита, что в дальнейшем и произошло во время избрания в игумены, а также пострижение и хиротесию попа Василия⁶¹.

Не менее проблематично узнать, кому из князей Поликарп был обязан жизнью. Опираясь на известную грамоту, даровавшую Поликарпу архимандритство, а Печерскому монастырю достоинство Лавры⁶², М. Д. Присёлков связывал столь высокое

пожалование с именем Андрея Боголюбского, находя текст грамоты аутентичным⁶³. Однако далеко не все исследователи придерживались подобной оценки знаменитой грамоты. Не пользовалась она доверием у митрополита Макария (Булгакова). С не меньшей решительностью отрицалась достоверность пожалования, приписываемого Андрею, Д. И. Иловайским и Д. С. Лихачевым⁶⁴. Не менее категорично высказывается о данном документе, которым так дорожил Печерский монастырь, исследование С. М. Каштанова⁶⁵. В связи с этим более оправданной видится объяснение, предложенное А. Поппэ, предположившим, что заслуга в получении Поликарпом архимандритства принадлежит черниговскому князю⁶⁶.

Таким образом, всё перечисленное позволяет прийти к следующим выводам. Совершенный над архимандритом Поликарпом суд был организован с большими каноническими нарушениями. Это стало возможным благодаря одобрению князя, а также из-за пассивности киевлян и тех, кто мог защитить игумена, но по каким-то причинам не стали этого делать. Самой большой проблемой данного процесса необходимо считать предвзятость, проявленную митрополитом к обвиняемому Поликарпу. Тем не менее, решение суда было пересмотрено в Константинополе. Вероятно, апелляция стала возможна благодаря участию черниговского князя. Дарованный Поликарпу титул архимандрита хоть и признавал ошибку, совершённую митрополитом Константином, однако лишал Печерского игумена возможности занять Черниговскую кафедру и создавал условия для ещё большей зависимости обители от киевских первосвященителей.

Примітки:

1. Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Москва, 2001. Стб. 354.
2. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. Москва, 2001. Стб. 544-545.
3. Лаврентьевская летопись. Стб. 354.
4. Конявская Е. Л. Споры о постах второй половины XII в. *Вестник Литературного института им. А. М. Горького*. 2012. № 1. С. 69-73; Виноградов А. Ю., Желтов М. С. «Первая ересь на Руси»: русские споры 1160-х годов об отмене поста в праздничные дни. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2018. № 3 (73). С. 127.
5. Присёлков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. Санкт-Петербург, 2003. С. 219-221.
6. Примером этого может служить украинская историография: Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Ч. 1: Від початку до 1353 р. *Centro di Studi Universitari Ucraini a Roma*. Roma: Український Католицький Університет, 1965. С. 491-493.
7. Вывод о времени, когда Поликарп вступил на игуменство, сделал М. Д. Присёлков на основе некоторых косвенных указаний (Там же... С. 220).

8. Об этом можно судить по той доверительности, которая присутствовала в отношениях между Поликарпом и Ростиславом Мстиславичем, тяжело пережившего смерть Святослава Ольговича и искавшего монашества (Ипатьевская летопись... Стб. 529-532).
9. Об этом известно из упрека князя к своему духовнику: «егда бо ѿхождажигьа сего мало время наго и мимо текущаго молваше Семьюнови и попови ѿщо своему дховному то бѣвъзданъ слово. ѿ томъ к Бѹ занежевъ зборони ми ѿ пострижения» (Ипатьевская летопись... Стб. 529).
10. Это касается вопроса о тех же постах, когда при разных митрополитах Антоний придерживался диаметрально противоположных мнений. В целом приходится согласиться с мнением Т. Ю. Фоминой, заметившей, что Антоний был фигурой крайне «неприглядной» (Фомина Т. Ю. Дискуссионные проблемы истории Черниговской епископии. *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*. 2017. № 8. С. 62-64).
11. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви: Т. 1: Период первой, Киевский или домонгольский. Ч. 1. М., 1901. С. 667.
12. Лаврентьевская летопись... Стб. 349-350.
13. Лаврентьевская летопись... Стб. 355-357; Виноградов А. Ю., Желтов М. С. Жизнь и смерть Феодорца Владимирского: Право или расправа? *Электронный научно-образовательный журнал «История»*, 2019. Т. 10. № 10 (84). С. 1-20.
14. «Дата, когда было рассмотрено архиереем обвинение в адрес Авраамия, точно не известна. Скорее всего, описанный в житии суд состоялся в начале XIII в. Связав житийное известие с годами смерти еп. Игнания, обидчика Авраамия, годами урожая, о которых составитель жития писал как о божественном воздаянии за понесённую праведником несправедливость, М. В. Печников, высказался за то, что наиболее вероятным годом суда следует считать 1212 г., что в целом было поддержано Е. А. Конявской (Печников М. В. Дело Авраамия Смоленского: за что был гоним праведник? *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г.: Вопросы источниковедения*. М., 2003. С. 346-359; Конявская Е. А. Смоленск в конце XII – первой трети XIII в. по летописным и агиографическим источникам. *Русь, Россия. Средневековье и Новое время*. 2017. № 5. С. 35).
15. Правда, при оценке норм, закреплённых Уставом Ярослава о церковных судах, приходится сталкиваться с проблемой достоверности этого правового свода, что, впрочем, не исключает того, что часть закреплённых в Уставе норм, несомненно, раннего происхождения (Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. Т. 1. Ч. 1. С. 628-640; Гайденко П. И. Церковный устав Ярослава как свидетельство религиозно-политической жизни Киевской Руси. *Вестник Челябинского государственного университета: История*. 2008. Вып. 23. № 5 (106). С. 80-87).
16. Пытаясь понять эту снисходительность, проявлявшуюся Нифонтом в отношении целого ряда канонических проступков, совершавшихся священнослужителями и обычными жителями Новгорода, В. В. Мильков высказывался за то, что в значительном числе случаев она объяснялась целями «воспитательного»

- характера в обществе, где ещё оставались сильными двоеверные практики, а нормы христианской морали ещё не рассматривались населением в качестве идеала (Мильков В. В., Симонов Р. А. Кирик Новгородец: учёный и мыслитель. *Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты*. М., 2011. Вып. VII. С. 285, 287, 294, 297, 437, 440, 445, 465, 467, 469, 471).
17. «83. Написано в заповеди Иоанна Постника: «Если кто уличен будет в краже, подпадающей под главную татьбу, – (Л. 32б) не примет священный сан». Я попросил [владыку растолковать] это. – «Если будет крупное воровство, – отвечал, – и не постановят (уладят) это скрытно [от других], но большую тяжбу затеят перед князем и перед людьми, то не следует такого поставить дьяконом. А если проворуется и о том не станет известно, то можно поставить [дьяконом]» – «А если укравшего что-либо паробка хозяева вяжут и бьют за это. Можно ли такого ставить?».
18. 84. «[Вот] поп-белец без жены. Если случится ему впасть в [блудный грех] только раз, или пьяному, или еще как?» – «Пусть [он] хоть мертвых воскрешает, – постановил, – не может быть попом. Также [впавший в блуд дьякон] – дьяконом. Если кто в и подьяконстве и кается тебе – прими его. Только нет для него другой епитимии. Не допусти, чтобы лишился сана. Эти (Л. 33а) же [правила применяй] к женатым»» (Вопросы Кирика, Саввы и Ильи, с ответами Нифонта, епископа Новгородского, и других иерархических лиц. *Русская историческая библиотека*. Т. 6: Памятники канонического права: Ч. 1: Памятники XI-XV в. Санкт-Петербург, 1880. Стб. 46-47; Вопросание Кирикова, который предлагал вопросы новгородскому епископу Нифонту и другим [иереям]. Мильков В. В., Симонов Р. А. Кирик Новгородец: ученый и мыслитель. *Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты*. М., 2011. Вып. VII. С. 422).
19. Неведомы(х) словесъ. изложено Георгиемъ. митрополито(м) Киевскимъ. Герману игоумену въпрашающу оному поведаящу. Славяне и их соседи. *Славянский мир между Римом и Константинополем*. М., 2004. Вып. 11. С. 233-255; Канонические ответы митрополита Иоанна II. *Русская историческая библиотека*. Т. 6: Памятники канонического права: Ч. 1: Памятники XI-XV в. Санкт-Петербург, 1880. Стб. 1-20.
20. Гайденко П. И., Фомина Т. Ю. О церковном статусе Кирика Новгородца и иных составителей вопрошания. *Вестник Челябинского государственного университета: История*. Вып. 51. С. 83-92; Гайденко П. И. Несколько замечаний о возможных целях и мотивах создания вопрошания преп. Кирика Новгородца. *Новгородика-2015. От «Правды Русской» к российскому конституционализму*. Материалы V международной научной конференции / сост.: Е. В. Торопова, С. А. Коварская, Я. А. Васильев, Д. Б. Терешкина, Б. Н. Ковалев, Н. С. Федорук. Великий Новгород, 2016. С. 353-361.
21. Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. М., 1989. С. 131-148; Стефанович П. С. Некняжеское церковное строительство в домонгольской Руси: Юг и Север. *Церковно-исторический вестник*. 2007. № 1. С. 117-133; Гайденко П. И.

- К проблеме типологизации монастырей домонгольской Руси (начало). *Древняя Русь: во времени, в личности, в идеях*. Санкт-Петербург, 2016. Вып. 5. С. 158-176; Гайденко П. И. К проблеме типологизации монастырей домонгольской Руси (окончание). *Древняя Русь: во времени, в личности, в идеях*. Санкт-Петербург, 2016. Вып. 6. С. 369-386.
22. Примером подобных ограничений может служить Устав Церкви Ивана на Опоках, нормами которого архиерей лишь единожды в год приглашался в храм для совершения богослужения, а благодарность за это не могла превышать одной гривны: «дати владыце гривна серебра на сукно Ипское». При этом новгородскому святителю наравне с другими городскими властями под страхом Божественного суда запрещалось покушаться на вложения Всеволода Мстиславича в храм и на хранившиеся в церкви стандарты веса: «А городу, ни владыце, ни боярам весу не отымати у святого великого Ивана, ни продавати моего данья великого князя Всеволода; а кто почнет вес отымати, или продавати, или дом обидити святого великого Ивана и святого Захарьи, на того Спас и пречистая и святый великий Иван, будет им тма, и съблазнь, и казнь божия» (Устав новгородского князя Всеволода Мстиславича купеческой организации церкви Ивана на Опоках. *Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв.* / сост. Я. Н. Шапов, отв ред. Л. В. Черепнин. Москва, 1976. С. 165 [15, 20, 21]; Флоря Б. Н. О положении «ивановского купечества» в Новгороде домонгольского времени. *Новгородский исторический сборник*. М., 2011. Вып. 12 (22). С. 34-36; Гайденко П. И. Священная иерархия Древней Руси (XI-XIII вв.): зарисовки власти и повседневности. Москва, 2014. С. 28, 149).
 23. Это выражалось, например, в ограничении прав митрополита на посещение монастырей (Гайденко П. И. Священная иерархия Древней Руси (XI-XIII вв.): зарисовки власти и повседневности... С. 28, 36, 85).
 24. Житие Авраамия Смоленского. *Библиотека литературы Древней Руси*: Т. 5: XIII в. / под ред. Д. С. Лихачёва, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. Санкт-Петербург, 2005. С. 43-47.
 25. Ипатьевская летопись... Стб. 530-531.
 26. Положение игуменов в системе иерархии Древней Руси было необычайно высоко. И таким оно сохранялось даже в более позднюю эпоху. О высоком статусе игуменов в системе митрополичьей и патриаршей власти могут свидетельствовать разнообразные «Лествицы духовных властей» XVI-XVII вв. Совместно с епископатом игумены составляли соборное управление церковью (Алексеев А. И. «Лествица духовных властей» митрополита Макария. *Петербургский исторический журнал*. 2020. № 1(25). С. 255-264).
 27. К числу таких покровителей необходимо отнести епископов и игуменов, происходивших из среды печерских насельников, а также представителей княжеского рода, княжеское окружение и городские верхи из числа купечества и боярства.

28. Согласно законодательству Юстиниана архиереи не наделялись правом суда над членами монашеской общины ктиторских монастырей. См. подробнее: Морозов М. А. Епископская юрисдикция над ктиторскими монастырями по законодательству Юстиниана. *Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Мат. междунар. конф. антиковедов, 5-7 марта 2001 г. на историч. фак. СПбГУ.* Санкт-Петербург, 2001. URL: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/morozov.htm> (дата обращения – 14.06. 2020).
29. Примерами этого могут служить отказ князя Изяслава одобрить намерение Климента Смолятича наказать Нифонта Новгородского, а также нежелание смоленского князя признать решение суда епископа Игнатия над Авраамием Смоленским.
30. О внутрикняжеских противоречиях на Руси в середине и во второй половине XII в. см. подробнее: Рындин И. Ж. Особенности системы межкняжеских отношений в период старшинства Вячеслава Владимировича и противоборства за Киев Изяслава Мстиславовича с Юрием Долгоруким (1146-1154 гг.). *Российский научный журнал.* 2008. № 6 (7). С. 3-14; Соколов Ю. А. Дядя против племянника (первые страницы агонии Киевской державы). *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях.* 2015. № 4. С. 112-137.
31. Ипатьевская летопись... Стб. 328.
32. Ипатьевская летопись... Стб. 333-334.
33. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. 2-е издание. Санкт-Петербург, [ценз. 1895-1896]. Кн. 1. Т. 1-5. Стб. 730.
34. По мнению М. В. Печникова, это произошло после 19 мая 1167 г., когда Мстислав был посажен на Киевский стол (Печников М. В. Константин II. *Православная энциклопедия.* Москва, 2015. Т. 37. С. 25-26; Лаврентьевская летопись... Стб. 353-354).
35. «Ростислав прежде отъезда своего из Киева, избрав в митрополиты епископа Константина, послал его в Царьград; он же принят благословение от Патриарха, возвратился в небытность Ростислава, когда он был в Смоленске» (Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен / Неусыпными трудами чрез тридцать лет собранная и описанная покойным тайным советником и астраханским губернатором, Василием Никитичем Татищевым. Москва, 1768-1848. Кн. 3. 1774. С. 151).
36. Впрочем, полностью отвергать известие Татищева всё же преждевременно. Если допустить, что сообщение первого русского историка верно, то данное обстоятельство способно предоставить еще одно логическое обоснование доверительности, присутствовавшей между Константином и Мстиславом, который, казалось бы, не должен был иметь с новым греческим первосвятителем подобных отношений. Несколькими годами ранее, продолжая политику своего отца, направленную на достижение Русью права иметь собственных первоиерархов, избираемых из местного духовенства, Мстислав с трудом и нехотя согласился на занятие Киевской кафедры митрополитом-греком Иоанном IV: «Вѣѣ ѣѣ ѣ бѣ. [6672] Приде митрополитъ Иванъ в Русь и не хотѣ его Ростиславъ прияти. занеже ѡрад

- ильбаше Ростиславъ Гюрату Семковича. къ црвихоташ правити Клима въ митрополью. и възвратис ашпаты Гюратаиъзъ Шлешыа с митрополитомъ и с црвюмъ посломъ и прислацсръ дары многы. Ростиславу шксамоты и паволокы. и всао узорочъ разноличнаа. посоль же црвъмолваше Ростиславу молвить тицрбъ аще примеши с любовью. блгсвниѣ ѿ стыа Софья» (Ипатьевская летопись... Стб. 522). Теперь всё обстояло иначе. Мстислав не только не отверг греческого архиепископа, но оказал ему, судя по сообщению Никоновской летописи, торжественную встречу. Сообщение Тагищева позволяет предположить, что кандидатура Константина могла оказаться компромиссной и для Киева, и для Царьграда. Новый митрополит был грек и одновременно пользовался расположением Ростислава, прожив на Руси, в Смоленске, достаточно долго. Однако здесь в данном повествовании есть одно затруднение. Смоленская кафедра не знала епископов с именем Константин. Примирить возникающее противоречие можно, если допустить, что Константин перед отправкой в Константинополь был ещё не архиереем, а наречённым епископом. Впрочем, высказанные идеи гипотетичны, построены на комплексе допущений, а поэтому должны рассматриваться не более чем предположения.
37. Полное собрание русских летописей. Т. 3: Новгородская летопись старшего и младшего изводов. М., 2000. С. 219.
 38. «Того же лета прииде отъ патриарха изо Царяграда Константинъ митрополитъ на Киевъ и на всю Русь, и срете его князь велики Киевъский Мстиславъ Изяславичъ съ боаря и съ народы, и таков ниде с ѣнимъ во градъ Киевъ, и вниде въ церковь, моления и благодарения Господу Богу и пречистой Богородице въздаша» (Полное собрание русских летописей. Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Москва, 2000. С. 234). Здесь, правда, необходимо заметить, что раннее русское летописание ничего подобного не знает.
 39. Янин В. А. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. В 2 т.: Т. 1: Печати X – начала XIII в. Москва, 1970. С. 49, 175, 253.
 40. Присёлков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв... С. 220.
 41. Лаврентьевская летопись... Стб. 354-355.
 42. Наиболее вероятно, что следующий после Антония епископ Порфирий, скорее всего, был греком, как об этом высказался Е. Е. Голубинский (Голубинский Е. Е. История Русской Церкви: Т. 1. Ч. 1... С. 667).
 43. Во время своей первой поездки к Всеволоду Порфирий и сопровождавший его игумен Ефрем, вероятно, являвшийся переводчиком для своего архиерея, были арестованы, ничего не добившись и ни в чём не преуспев: «и посла Сѣславъ /л.214/ ко Всеволодоу. Пърфюрииѣспта. Черниговьского. и Шфрѣмаигоумена сѣоѣБѣи и оудержа ѣ Всеволодъ ѣ лѣтѣ» (Ипатьевская летопись... Стб. 606; Соловьев С. М. История России с древнейших времен... Кн. 1. Стб. 524).

44. Лаврентьевская летопись... Стб. 404-406.
45. Сделать такой вывод можно, основываясь на том, что миссии Порфирия 1187 г. и её последствиям в Лаврентьевской летописи уделено непривычно много внимания, что необычно и указывает на большой резонанс произошедшего (Панова В. И. Духовенство Руси XII века по материалам Ипатьевской летописи. Воронеж, 2018. С. 267-269).
46. Фомина Т. Ю. Дискуссионные проблемы истории Черниговской епископии... С. 64-65.
47. Руднев Н. А. Рассуждение о ересь и расколах, бывших в русской церкви со времени Владимира Великого до Иоанна Грозного: духовно-просветительское издание. М., 1838. С. 55-56; Виноградов А. Ю., Желтов М. С. «Первая ересь на Руси»: русские споры 1160-х годов об отмене поста в праздничные дни... С. 121-122.
48. О Господских праздниках см. подробнее: Лукашевич А. А. Господские праздники. *Православная энциклопедия*. М., 2006. Т. 12. С. 173-178.
49. Возникавшая в подобных ситуациях ревность видится вполне объяснимой. Она могла возникать не только в силу зависти, какую мог испытывать Антоний к духовному авторитету Поликарпа, но и по иным причинам, в основе которых лежали опасения, серьёзность которых была вполне осознаваема архипастырем и современниками. Во-первых, значительное влияние Поликарпа на Святослава Всеволодовича подрывало авторитет Антония. Во-вторых, вполне вероятно, что в Поликарпе могли усматривать кандидата на Черниговскую кафедру, что обязывало Антония и Константина предпринять против игумена соответствующие меры. Над Антонием уже давно сгустились тучи, поэтому нельзя исключать, что обложение Поликарпа и Святослава оценивалось Антонием как угроза его и без того шаткому положению. Тем более, в 1113 г. на Черниговскую кафедру уже призывался постриженник и игумен Печерского монастыря Феоктист: «и поставиша Фешкѣста епѣкомъ Чернѣгову. игумена Печерьскаго мѣцагенвара въ ѣи дѣнь а посаженъ на столѣ въ ѣи и радъ бѣ князь Дѣдъ и княгини бѣ боѣишѣ дѣовныи и боаре и вси люде радовахуса». Он прославился не только тем, что его усилиями в 1108 г. имя преп. Феодосия было вписано в поминки всех епископий Руси (Ипатьевская летопись... Стб. 259-260), но и совершившимся по его молитвам в Чернигове чудом. Во время похорон князя Давида Святославича Феоктист «остановил солнце» и продлил день. Правда, Феоктист только лишь на восемь месяцев пережил Давида и скончался в августе того же года: «в то же лѣтѣ престависа Дѣдъкнязь Черниговскыи Сѣославичъ в то же лѣтѣ поставиша епѣсѣмъ Семешна Володимерю. и Фешкѣсть престависа. епѣсть Черниговскыи мѣца. августъ ѣ дѣнь.» (Ипатьевская летопись... Стб. 274; Лаврентьевская летопись... Стб. 293).
50. Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа дамастинско-истрийского: в 2 т. Санкт-Петербург, 1912. Т. 2. С. 135-137.

51. Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа далматинско-истрийского: в 2 т. Санкт-Петербург, 1912. Т. 1. С. 379-380.
52. Составитель жития преп. Феодосия вложил в уста жены князя Изяслава речь, во многом напоминавшую мольбу супруги Понтия Пилата к мужу: «Послушай, господин, и не гневайся. Вот так же случилось и в нашей стране: когда из-за какой-то беды покинули ее черноризцы, то много напастей претерпела та земля, так остерегайся же, господин, чтобы не случилось того же в твоей земле» (Житие Феодосия Печерского / подготовка текста, перевод и комментарии О. В. Творогова. *Библиотека литературы Древней Руси* / под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. Санкт-Петербург, 1997. Т. 1. С. 373).
53. «оувѣдѣша игумени и начаша молитиса ѿ Васильцѣ къ Сѣополку» (Ипатьевская летопись... Стб. 234).
54. Житие Авраамия Смоленского. *Библиотека литературы Древней Руси*. Т. 5: XIII век / под ред. Д. С. Лихачёва, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. Санкт-Петербург, 2005. С. 44-45.
55. Никоновская летопись. Т. 9... С. 236; Соловьев С. М. История России с древнейших времен... Кн. 1. Стб. 730.
56. Данная норма установлена 12-ым правилом Карфагенского собора: «Филикс епископ рек: да внесется в правила, согласно с определениями древних соборов и сие: аще который епископ (еже да не будет) подвергнется некоему обвинению, и, по великим затруднениям, не можно будет обратиться многим епископам: то, дабы он не оставался долго под обвинением, да слушают его на суде двенадесать епископов, пресвитера – шесть епископов и свой: а диакона – три» (Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа далматинско-истрийского... Т. 2. С. 153).
57. Соловьев С. М. История России с древнейших времен... Кн. 1. Стб. 730; Макарий (Булгаков), митр. История русской церкви. Т. 3. [В период совершенной зависимости ее от константинопольского патриарха (988-1240). Отд. 3. Состояние рус. церкви от митр. Климента Смолятича до нач. второго периода или митр. Кирилла II. 1147-1240]. Санкт-Петербург, 1857. С. 31.
58. Примечательно, что это первое упоминание о разграблении митрополии. Ни во время волнений 1113 г., ни в ходе разграблений 1146 г. митрополия не подвергалась опасности. Ав 1147 г. она даже послужила безопасным местом, где укрылся игумен Феодороского монастыря, последнего пристанища князя-инока Игоря.
59. Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. Кн. 3... С. 167.
60. Поликарп был именно «титularным» архимандритом, поскольку его власть не распространялась на иные монастыри обители. Всё же в Греции архимандриты были начальниками группы монастырей на определённой территории, что сближало их со статусом глав монашеских орденов в мире Латинской церкви (об архимандритах см. подробнее: Цыпин В., Желтов М. С. Архимандрит. *Православная энциклопедия*. М., 2001. Т. 3. С. 577-578).

61. Например, именно так отмечена очередность лиц, встречавших князя Романа Мстиславича в 1174 г.: «и приде Романъ Киеву и оусрѣтоша и съкрсты митрополитъ и архимандритъ Печѣрьскый игумень и инии игумени вси и Кианевси и братья его» (Ипатьевская летопись... Стб. 568).
62. Киево-Печерский Патерик. *Библиотека литературы Древней Руси*. Т. 4: XII век / под ред. Д. С. Лихачёва, А. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. Санкт-Петербург, 2004. С. 396-397; Галимов Т. Р. Киевские митрополиты между Русью и Ордой (вторая половина XIII в.). Казань, 2019. С. 80-81.
63. Евгений (Болховитинов), митр. Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок. Киев, 1847. С. 161-179.
64. Присёлков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв... С. 222.
65. Иловайский Д. И. История России: в 5 т.: Т. 1. Ч. 2: Владимирский период. URL: http://dugward.ru/library/ilovayskiy/ilovayskiy_istoriya_rossii_t1_ch2_vladimirskiy_period.html; Лихачёв Д. С. Текстология: на материале русской литературы X-XVII веков / отв. ред. Г. В. Степанов. Ленинград, 1983. С. 344-345.
66. Каштанов С. М. О взаимоотношениях Киево-Печерского монастыря с правительством царя Федора Ивановича в 1585 г. *Исторический архив*. 2005. № 1. С. 135-197.
67. Поппэ А. Митрополиты и князья Киевской Руси. *Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237 гг.)* / пер. А. В. Назаренко; под ред. К. К. Акентьева. Санкт-Петербург, 1996. С. 460-461.

Павло Гайденко

СУД НАД ПОЛІКАРПОМ, ІГУМЕНОМ ПЕЧЕРСЬКИМ: КАНОНІЧНО-ПРАВОВІ СТОРОНИ КОНФЛІКТУ

У 1169 р. в Києві був здійснений митрополичий суд над ігуменом Печерського монастиря Полікарпом. Ця подія була екстраординарною і в подальшому розглядалася книжниками і ченцями як приклад несправедливості, яка призвела до покарання Божим провидінням міста. Приводом для суду став особистий конфлікт між ігуменом Полікарпом і чернігівським єпископом Антонієм. Водночас розправа над ігуменом стала одним із завершальних акордів в історії подолання спроб досягнення церковної автономії на Русі. У статті розглянута процесуальний аспект суду і результати апеляції, до якої вдалися прибічники Полікарпа.

Ключові слова: Київська Русь, Древній Київ, Полікарп Печерський, митрополит Костянтин II, церковний суд на Русі.

Pavlo Gaidenko

THE TRIAL OF POLYCARP, ABBOT PECHERSKY: CANONICAL AND LEGAL PARTIES TO THE CONFLICT

In 1169, a metropolitan trial was conducted in Kiev over the abbot of the Pechersky Monastery Polycarp. This event was extraordinary and was later considered by scribes and monks as an example of the injustice that entailed the divine punishment of the city. The reason for the trial

was a personal conflict between Abbot Polycarp and Chernihiv Bishop Anthony. At the same time, reprisal against the abbess became one of the final chords in the history of overcoming attempts to achieve church autonomy in Russia. The article discusses the procedural side of the court and the results of the appeal, which Polycarp supporters resorted to.

Keywords: *Kievan Rus, Ancient Kiev, Polycarp Pechersky, Metropolitan Constantine II, church court in Russia.*

Отримано: 07.07.2020

УДК 94:327(438+477)«119»

DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.25-41

Олександр Головко
(Київ)

ВЗАЄМИНИ КРАКІВСЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ В 90-х РОКАХ XII ст.

У статті розглядаються перипетії взаємин володимирсько-го князя Романа Мстиславича з краківським князем Казимиром II «Справедливим», а згодом з регентами при його малолітніх дітях (Лешко «Білий» і Конрад) – княгинєю Оленою, єпископом Пелкою та воеводою Миколаєм. Розглядаються обставини битви на р. Мозгаві у вересні 1195 р., а також допомога краківських союзників князю Роману в оволодінні Галичем в 1199 р. Аналізуються повідомлення джерел та оцінки науковців щодо часу та обставин утвердження Романа Мстиславича в Галичі.

Ключові слова: *польсько-руські взаємини, хроніка, літопис, Роман Мстиславич, битва на Мозгаві, прибалтійська політика, галицький престол, бояри.*

Допомога краківського князя Казимира II «Справедливого» галицькому князю Володимирі Ярославичу в поверненні батьківського престолу в 1190 р. викликала серйозну суспільну напругу в Кракові¹. Причини її слід вбачати у небажанні частини місцевої знаті конфліктувати з Угорщиною через Галич та в напружених взаєминах поляків з галицьким князем Володимиром, що склалися наприкінці 80-х років XII ст. Польській хроніст Вінцентій Кадлубек з обуренням писав, що підтримка Володимира, втручання в справу Галича призвели до катастрофічних наслідків, що загрожувало існуванню самої Польщі. Головним винуватцем цього він називає краківського воеводу Миколая². Можливо, ці антигалицькі настрої серед оточення Казимира знайшли підтримку у володимирського (на Волині) князя Романа Мстиславича, який мав тісні зв'язки з малопольськими вельможами. В таких умовах краківський володар був вимушений піти на зближення з Романом, і це примирення виявилось для Казимира вельми своєчасним.

На початку 90-х років XII ст. між Мешком «Старим» і Казимиром «Справедливим» загострюється стосунки, оскільки

ки перший продовжував претендувати на краківський стіл, який він втратив в 1177 р.³ В 1191 р., скориставшись відсутністю Казимира у Кракові, місцеві вельможі на чолі з каштеляном Генріхом Кетличем, не дивлячись на спротив краківського єпископа Пелки, підняли заколот і передали місто Мешку та його сину Болеславу. В цей час на допомогу прихильникам Казимира прийшли волинські дружини на чолі з володимирським князем Романом та белзьким князем Всеволодом.

Знаменно, що Вінцентій Кадлубек, який дуже тенденційно (на користь, ясна річ, князя Казимира) описує події, був вимушений визнати, що лише завдяки цій підтримці Казимиру вдалося вигнати Мешка з Кракова і розбити заколотників. «*Audito, – пише Вінцентій, – siquidem, Casimirum revixisse, immo cum duce Laodimiriae Romano et principe Belsiae Wsewlo do cominus imminere, noctis compendio fugam ineunt Mesconidae (Прибічники Мешка довідавшись, що Казимир знову набрав сили і навіть з князем володимирським Романом і князем белзьким Всеволодом загрожує їм, під покровом ночі рятуються втечею)*⁴. Захопленого Генріха Кетліча, за образним виразом Вінцентія, «*aquilarum aviditati exproinitur, quarum ungibus in Russiam inde in Pannoniam per miseram exilii vices defertur (віддають ненаситним орлам (так хроніст називає волинських князів Романа і Всеволода. – авт.), в пазурах яких він несеться в жалюгідне вигнання на Русь, а потім в Паннонію)*⁵.

В польських рочниках (анналах) можна також прочитати інформацію про поразку лідера заколотників Генріха Кетліча і його вигнання на Русь: «*Henricus Ketlicz capituret in Russiam in exilium mittitur (Генріх Кетліч програв і на Русь у вигнання відправлений)*⁶. Інформацію Вінцентія повторює автор Великопольської хроніки, який відзначає: «*Casimiro denique in Russiae partibus diuturno tempore negotia disponente, fingunt necit artifices, Casimirum toxico interemptum (Поки Казимир тривалий час наводив порядок в руських володіннях, майстри вбивств задумують отруїти Казимира)*⁷.

Інший польський хроніст Ян Длугош під 1191 р. доповнює інформацію Кадлубка і автора Великопольської хроніки, відзначаючи обставини, що передували заколоту Генріха Кетліча. Він пише, що у переддень виступу краківських магнатів Казимир знаходився на Русі, де виступив третейським суддею між Романом та Всеволодом, котрі сперечалися через кордони між своїми володіннями⁸. Це свідчення для нас важливе, бо фіксує ще одну сторінку досить складних взаємин між волинськими володарями. Вірогідно, мова йшла про подолання суперечностей, які виникли внаслідок отримання міста Володимира Всеволодом і повернення його Романом наприкінці 80-х років XII ст.⁹ Поїздка Казимира на Волинь, вочевидь, мала владнати конфлікт між двоюрідними братами. Події 1191 р. сприяють зміцненню взає-

мин Малої Польщі та західноволинських князівств. Свідченням цього є факт вигнання лідера бунтівників Генріха Кетлича на Русь, який, згідно інформації Яна Длугоша, опинився тут у поло- ні саме у князя Романа Мстиславича¹⁰.

Наявність суперечностей з Королівством Угорщина, у тому числі й щодо впливів на Галич, спонукали палатина Миколая і єпископа Пелку поставити питання перед Казимиром про необхідність укладення угоди між краківським князем і угорським королем Белою III¹¹. Ця угода, як пише В. Т. Пашуто, відновила приязні стосунки між двома державами, що були порушені в момент походу Казимира в Прикарпаття на допомогу князю Володимирі Ярославичу¹².

У 1192-1193 рр. малопольські війська Казимира II вторглися на землі пруссів. Вінцентій Кадлубек називає їх «*Polexiani (нолещани)*». Є підстави думати, що напад був здійснений в район проживання племен ятвягів, який прилягав до північноволинських земель¹³. Поява поляків в цьому регіоні, безумовно, викликала неспокій у руських князів. Зокрема, в хроніці того ж Вінцентія йдеться, що на допомогу пруссам (ятвягам) прийшов невідомий на ім'я князь північноволинського міста Дорогичина, яке нападники розорили¹⁴. Джерела, на жаль, не повідомляють про конкретну реакцію на цей похід Романа, проте є всі підстави вважати, що вторгнення польських військ зачіпало інтереси Волині в Побужжі. Вірогідно, з певних тактичних обставин, володимирський князь все ж вирішив на певний час не заго- стрювати відносин із західним сусідом¹⁵.

Події в Пруссії не пройшли повз увагу і південноруських князів. Як відомо, прибалтійський регіон упродовж XII ст. постійно був у сфері інтересів Києва¹⁶, велику увагу до нього проявляв овруцький князь Рюрик Ростиславич. 1191 р. він разом зі своїми родичами – пінськими князями (друга дружина Рюрика Ганна була пінською княжною¹⁷) – збирався в похід на Литву, який, проте, через весняну негоду зірвався¹⁸.

Під час, а може й одразу ж після виправи Казимира до Пруссії, а саме – 1193 р. князь Рюрик Ростиславич знову зібрався у похід проти сусідньої з Пруссією Литви¹⁹. На нашу думку, цей похід треба розглядати як прагнення овруцького князя протистояти посиленню польського впливу в Прибалтиці. Польський дослідник К. Вілінський, навпаки, вважає, що похід Рюрика був спрямований на допомогу краківському князю у боротьбі з пруссами²⁰, проте джерела не підтверджують такий погляд.

Додаткову інформацію про мотивацію походу Рюрика дає В.М. Татищев, в праці якого відзначається, що під час переговорів з чернігівським князем Святославом Ольговичем, Рюрик наголошував: «Мне нужно идти на Литву по прозьбе шурьев моих и полоцких»²¹. Військова акція Рюрика до Литви не відбулася через активізацію напруженості на кордоні з по-

ловцями, з якими наприкінці XII – на початку XIII ст. різко загострилися взаємини²².

Після смерті 5 травня 1194 р.²³ Казимира II «Справедливого» володимирський князь Роман Мстиславич прагне поширити свій вплив на ситуацію в Південно-Східній Польщі, що перш за все було пов'язано із новим загостренням боротьби за краківський стіл. За заповітом князя Болеслава III «Криворотого» (1138 р.) головним князем (принцепсом) Польщі і володарем Кракова мав бути старший за віком (сеньйор) в князівському роді. Але цей документ станом на кінець XII ст. вже двічі був порушений. Вперше в 1146 р. молодші сини Болеслава III Болеслав, Мешко та Генріх позбавили влади старшого брата Владислава II. До самої смерті, яка сталася в 1159 р., Владислав «Вигнанець» боровся за відновлення своїх прав, для чого неодноразово звертався за підтримкою до германських володарів – короля Конрада III та імператора Фрідріха I «Барбаросси», римського папи Євгенія III.

Після смерті в 1173 р. Болеслава IV «Кучерявого» князем-принцепсом став брат померлого Мешко III «Старий» (князь Генріх помер в 1166 р.), проте у нього досить швидко виник конфлікт з краківською і сандомирською магнатською верхівкою, що призвело в 1177 р. не лише до втрати Мешком Кракова, а і до вигнання його на певний час із володінь у Великій Польщі. Великим польським володарем після цих подій став Казимир II «Справедливий».

Однозначно, що смерть Казимира 5 травня 1194 р. стала приводом для відновлення намірів Мешка III «Старого» повернутися до Кракова. Мешко намагався позбавити влади тут десятилітнього сина Казимира Лешка (цей князь отримав прізвисько «Білий (Albus)»²⁴. Як розповідає Вінцентій Кадубек, великопольський князь, довідавшись про передачу влади в Кракові малолітньому Лешку, почав говорити про законність своїх прав на верховну володарську владу в Польщі, про те, що обрання дитини князем є ганьбою для достойних мужів, які цим кроком створили небезпеку для існування держави. Щоб боротися за спадщину Казимира, Мешко вступає у переговори зі сілезькими князями Болеславом «Високим» і Мешком «Плонтоногим», а також закликає магнатів краківського краю знову визнати його своїм князем. Останнім в разі незгоди Мешко III погрожував війною²⁵.

Потенційно можливе завоювання Кракова Мешком було не вигідне володимирському князю Роману Мстиславичу. Роман в той час вів жорстку боротьбу з багатьма суперниками за зміцнення позицій в Південній Русі і бачив у молодому Лешкові та його оточенні вірогідних союзників у здійсненні своїх планів²⁶.

Наприкінці літа 1195 р. князь Роман прибув до Кракова, де звернувся до опікунів Лешка і його брата Конрада (останній був на три роки молодший за Лешка і правив в Мазовії) краківських єпископа Пелки і воєводи Миколая за підтримкою проти своїх

суперників на Русі Рюрика Ростиславича і чернігівських князів. Проте безпосередня загроза Кракову з боку великопольської армії Мешка III змусила саме краківський вельмож від імені нащадків Казимира просити військового сприяння у володимирського князя. «И ѣха в Лахы помочи дѣла. ко Казимеричемъ (нащадкам краківського князя Казимира Лешку і Конраду. – авт.) и рекоша емоу Казимеричи. мы бѣхомъ тобѣ радѣ помоглѣ но обидить насъ стрѣи свои Межька ищеть под нами волости а переже шправи насъ а бѣхомъ бѣлѣ вси Лахове не раздно но за шдинемъ бѣхомъ шпитом бѣлѣ с тобою и мѣстили бѣхомъ шбиды твоа», – повідомляє літописець про переговори володимирського князя в Кракові²⁷. Роман Мстиславич, оцінивши складну ситуацію у якій перебували потенційні союзники, швидко зібрав велике військо і на початку вересня прибув до Польщі.

Пояснюючи мотиви дій волинського князя, Вінцентій Кадлубек пише: «*Meminit namque idem Romanus, quanta erga se Casimiri fuerint beneficia, apud quem paene a cunabilis educatus, eodemque, quo fungitur, ab eo principatu est institutus. Sciebat etiam, illis excitis, suae radici securim imminere, hinc a Mescone, si vicerit, illinc a principe de Kiow, cuius filiam repudiaverut* (Роман пам'ятав, скільки добра зробив йому Казимир, у якого з коліски виховувався, про князівство, яким він правив завдяки наданню Казимира. Знав він, якщо вони (Лешко і Конрад. – авт.) загинуть, то йому загрожує сокира. Тут від Мешка, а там (на Русі. – авт.) від київського князя, з дочкою якого він розлучився)²⁸.

Немає, мабуть, потреби в черговий раз докладно говорити про упередженість Вінцентія Кадлубка, який безпідставно підкреслює моральну залежність Романа від Польщі, перебільшує ступінь загрози володимирському князю з боку Мешка та Рюрика. У вересні 1195 р. реальна небезпека загрожувала лише молодим нащадкам Казимира II Лешку і Конраду. Допомога краківським князям для Романа була важливою у перспективі подальшої боротьби зі суперниками на Русі, а головне – для посилення впливу на Малу Польщу, що мало значення, перш за все, для зміцнення позицій на Волині в Забужжі. Цікаво, що напередодні походу до Польщі Роман провів нараду зі своїм оточенням, під час якої заявив про своє бажання допомогти краківським володарям, щоб останні в свою чергу отримали змогу підтримати його у боротьбі з Рюриком²⁹.

13 вересня 1195 р. біля містечка Єнджеїв, що за 80 кілометрів північніше Кракова³⁰, на березі річки Мозгава відбулася запекла жорстока битва між військами великопольського князя Мешка «Старого» та його суперників з табору Лешка, Конрада та Романа Мстиславича. Є підстави думати, що головним керівником експедиції об'єднаного краківсько-волинського війська був єпископ Пелка, а на полі бою на чолі всього війська був князь Роман Мстиславич³¹. Вінцентій у своєму тексті не згадує серед учасників

майбутньої битви краківського воєводу Миколая, що дає підстави припускати, що він залишився у Кракові охороняти столицю і організувати там захист малолітніх князів Лешка і Конрада.

Події на березі Мозгави знайшли докладне, але неоднозначне висвітлення в джерелах. Вінцентій Кадлубек на початку своєї розповіді відзначає, що битва ворогуючих сторін відбулася у місцевості, де тече річка Мозгава і знаходиться Єнджеївський монастир. Цей монастир цистерціанців дуже добре знав хроніст, оскільки в ньому він провів останні роки життя³². Проте моралізуючий стиль викладу подій автором призвів до того, що він мало розповідав про конкретні обставини бойових дій. З його слів відомо, що війська зійшлися на полі, вкритому сосновими деревами і ожиновим чагарником. Далі Вінцентій пише про запеклість сутичок, про велике кровопролиття, про величезні втрати ворогуючих сторін, про загибель від удару списа сина Мешка Болеслава, про поранення його батька Мешка, якого від смерті врятував воїн, який на нього напав. Той упізнав під бойовими обладунками у пораненому ним супернику князя і виніс його з поля бою. Важкого поранення зазнав і князь Роман Мстиславич. Останнє викликало сум'яття в лавах волинян, котрі відступили з поля бою. Проте, як розповідає Вінцентій, великопольський князь, засмучений великим горем, також залишив місце битви.

Непевна ситуація, про що далі пише хроніст, змусила вночі єпископа Пелку розшукувати на полі бою князя Романа, бо в таборі Казимировичів стали поширюватися панічні чутки про загибель потужного волинського союзника. Єпископ знайшов князя Романа, який, не дивлячись на власні рани і великі втрати волинян, погодився продовжити боротьбу, але наголосив в розмові з єпископом на доцільності відведення військ і організації безпосередньої оборони Кракова. До відновлення бойових дій наступного дня між головними учасниками справа не дійшла, а обидва війська відійшли з поля бою. Вінцентій також повідомляє, що того ж дня відбулася сутичка підрозділів, які запізнилися і не взяли участь у битві головних сил, а саме – між дружиною сілезьких князів Мешка «Плонтонного» і Ярослава, які прийшли на допомогу Мешку III, і загоном сандомирського воєводи Говорека. Внаслідок зіткнення означений загін був розбитий, а сам Говорек опинився у полоні³³.

Київський літопис відзначає, що перед битвою Мешко запропонував Романові Мстиславичу бути посередником між ним і племінниками, але той відмовився. Ця відмова, на нашу думку, була проявом розуміння ситуації волинським князем, який знав, що укладення будь-якої угоди між польськими володарями не призведе до стабільності в країні, не створить умови для посилення його впливу на прилеглі до Волині польські землі, оскільки Мешко не відступить від бажання зайняти Краків. «Романъ же, – пише далі літопис, – не послушавъ ихъ

(послів Мешка. – авт.) и моужии своихъ и да емоу полкъ и оударшаса Лаховъ с Роусью и потопташа Лаховъ Роусь и победи Межъка Романа и избиша в полкоу его Роуси много и Лаховъ своихъ (тобто війська союзників Романа Казимировичів. – авт.) а самъ оутече къ Казимеричемъ в городъ (Краків. – авт.) и ѿтоудоу вземши и дружина его несоша и к Володимерю»³⁴. Рішення Мешка щодо пропозиції Роману вступити у переговори було викликано тим, що великопольський володар свідомо затягував час, оскільки чекав підходу підрозділів своїх союзників із Силезії – рацібозького князя Мешка «Плонтонного» та опольського князя Ярослава. Дружини останніх, про що вище йшлося, з'явилися на полі бою, коли битва між основними силами вже завершилася.

В наших попередніх працях ми вже відзначали більшу об'єктивність при описі подій на Мозгаві польської хроніки у порівнянні з Київським літописом³⁵. Як відомо, в зазначеному літописі ця частина тексту була написана клеветом на той час вже київського князя Рюрика Ростиславича видубицьким монахом Мойсеєм, який мав велику упередженість щодо володимирського князя³⁶.

До цього слід додати, що книжник Мойсей багато в чому сприймав події в Польщі за безпосередніми наслідками для волинян самого бою: тяжким пораненням Романа Мстиславича, великими втратами у війську князя. Автори польських рочників дають близьку до опису Вінцентія Кадлубка характеристику бойових дій на річці Мозгаві. Більшість з них фіксують, що у битві молодий князь Лешко отримав перемогу над своїм великопольським суперником. Зокрема, Рочник Траський дає наступну інформацію: «1195. *Bellum in Moscava inter Meschonem et Lestconem. Lestco prevaluit et Boleslaus occiditur* (Війна біля Мозгави між Мешком та Лешком. Лешко перемагає, а Болеслав гине)». Рочник краківський повідомляє: «*Tunc temporis bellum committitur inter Meskonem et Lestkonem. Lestko prevaluit, Boleslaus occiditur* (В ті часи війна розпочинається між Мешком та Лешком. Лешко перемагає, Болеслав же гине)». В обох пам'ятках, зрозуміло, мова йде про сина Мешка куявського князя Болеслава, якого було смертельно поранено у битві. Рочник гурношльонський робить в своєму повідомленні наголос на головну роль в подіях князя Романа: «*In Mescava bellum cum Romano rege fit* (біля Мозгави відбулася війна з князем Романом)»³⁷.

В літературі під впливом тих чи інших джерел робиться висновок щодо результату битви на Мозгаві на користь або Мешка «Старого», або Лешка «Білого» з Романом Мстиславичем. Так, наприклад, С. Томашівський, В. Т. Пашуто, Й. Райман, М. Ф. Котляр та М. К. Юрасов вважають, що Роман та його союзники зазнали поразки³⁸. М. С. Грушевський, Г. Лябуда, М. Хжановський і Л. В. Войтович, навпаки, пишуть про невдачу Мешка «Старого»³⁹. Разом з тим, необхідно зазначити, що чимало іс-

ториків вельми обережно ставляться до питання про суто ратні результати цієї битви. Зокрема, Р. Рьопель, докладно описавши хід бою, нічого не говорить про його результат⁴⁰, знавці історії польсько-руських відносин С. Смолька та Б. Владарський вважали, що битва завершилася безрезультатно⁴¹. Автор цих рядків в книзі про князя Романа Мстиславича також зазначає, що під час жорсткої битви «ні одній з сторін не вдалося досягти вирішальної переваги»⁴².

Разом з тим, необхідно визнати, якщо з військової точки зору ні одній з сторін у битві на березі р. Мозгави не вдалося довести свою перевагу, то в політичному плані її результати були в цілому позитивними як для нащадків Казимира II, котрі утримали на певний час свої позиції у Малій Польщі⁴³, так і для Романа Мстиславича, який посилив свій вплив на перебіг політичних процесів у сусідній країні. Це надавало володимирському князю можливості для продовження боротьби як в південноруському регіоні, так і в забужському ареалі. С. Смолька вважав, що наслідком битви на березі р. Мозгави була ліквідація в Польщі системи майорату, тобто практики успадкування головного князівського столу – краківського – старшим в князівському роді П'ястів володарем (сеньйором)⁴⁴.

Констатуючи означене вище, слід відзначити, що, відчувши неможливість домогтися омріяного краківського столу силою, Мешко III «Старий» прагне в наступні роки досягти мети методами дипломатії. Для цього володар, зокрема, використав протиріччя, які існували в малопольському політичному середовищі між княгинею-регентшою (при малолітніх князях Лешкові і Конрадові) Оленою, наближеним до неї та її дітей сандомирським воєводою Говореком та краківськими вельможами Миколаєм і Пелкою. Під час переговорів з княгинею Мешко домогся від неї згоди передати йому краківський трон в обмін на обіцянку повернути його Лешкові за правом спадщини. Олена погодилася на пропозицію Мешка, оскільки в Кракові реально правили не вона і її оточення (сама родина Казимировичів, за припущенням М. Хжановського, мешкала не в Кракові, а в Сандомирі⁴⁵), а краківське угруповання на чолі з Пелкою і Миколаєм. Зміна влади сталася орієнтовно в 1198 р. Відзначимо, що ця дата є вкрай умовною, оскільки наявні джерела (польські хроніки і рочники) не дають переконливої інформації щодо подій кінця XII – початку XIII ст. у Польщі⁴⁶. Відомо, що влада Мешка в Кракові не була стабільною, оскільки до нього в опозиції знаходилися Миколай і Пелка. Останнім досить швидко (вірогідно, на початку 1199 р.) вдалося на певний час усунути Мешка від влади, відновити на краківському престолі Лешка, проте вже десь наприкінці 1199 р. або на початку 1200 р. Мешко III остаточно повернувся до Кракова, який контролював до смерті 13 березня 1202 р.⁴⁷.

Взимку 1196/1197 рр. князь Роман Мстиславич здійснив воєнну акцію проти пруських ятвягів. Київський літопис не вельми докладно розповідає про виправу волинян, оскільки автором запису був прихильник Рюрика, який в цей час ворогував з Романом. Цей похід, згідно свідчень джерела, був відповіддю руських на напади балтів на володіння Романа («бо воевали волость его»)⁴⁸. Можна припустити, що ці напади були спрямовані не на Володимирське князівство, а на територію середнього Побужжя, зокрема Берестейську волость, яка контролювалася Романом і безпосередньо межувала з Ятвягією. «И тако Романъ, – розповідає літопис, – вниде в землю ихъ уни же не могоучи стати противоу силъ его и бѣжаша во свои тверди а Романъ пожегъ волость ихъ и штомъстивса возвратиса во своаси»⁴⁹.

Очевидно, наслідком цієї воєнної акції стало поширення впливу володимиро-волинського політичного центру на Дорогичин, який в 1193 р. був розорений поляками. На користь цього висновку свідчать слова сина Романа Мстиславича Данила про спадкоємність його володіння цим містом, які він проголосив навесні 1238 р. після розгрому тут хрестоносців – представників Добжинського духовно-рицарського ордену: «Не льбо есть держати наше шѣчины крижевникомъ»⁵⁰. Ще приєднання Дорогичина до Волині наприкінці XII ст. було важливою подією, оскільки місто відігравало неабияку роль як воєнно-стратегічний, так і торговельний центр, починаючи з XI ст.⁵¹. В зв'язку з цим не можна погодитися з думкою С. Зайончковського, Г. Рода, В. Цабаня та інших дослідників, які вважають, що Польща з кінця XII ст. до кінця 30-х років XIII ст. постійно володіла Дорогичинським князівством, перебільшують вплив малопольських феодалів в Побужжжі⁵².

Прибалтійський регіон, вірогідно, і в подальшому знаходився у полі зору володимирського (на Волині) князя. На жаль, сучасні джерела нам більш нічого не повідомляють про бузько-прибалтійську політику Романа, проте вчені з довірою ставляться до свідцтва пізньої польської хроніки Мацея Стрийковського, де йдеться про підкорення волинським князем не тільки ятвягів, а й литовців⁵³. Враховуючи подальшу хронологію фактів з життя Романа, можна припустити, що похід проти литовців князь міг здійснити, скоріш за все, в 1197-1198 р. Цікаво, що пізніше, під 1210 р., в Галицько-Волинському літописі розповідається про погіршення взаємин Волині одночасно з ятвягами та литовцями, що наводить на думку про єдину у певній мірі систему взаємин балтів зі східнослов'янським світом («Бѣда бо бѣ в землѣ Володимерьстѣи ѿ воеваньє Литовьского и Атважьскаго»⁵⁴).

Наприкінці XII ст., після смерті останнього князя з династії Ростиславичів Володимира Ярославича, володимирський князь Роман Мстиславич стає володарем Галицької землі. На жаль, давньоруські літописи не містять даних ні про час, ні про об-

ставини зміни влади у Галичі. В Галицько-Волинському літописі про початок князювання Романа Мстиславича в Галичі начебто йдеться вже у перших рядках пам'ятки: «В лѣтѣ ҃҃҃҃҃҃ [6709 (1201)]. начало княженіа великого княза Романа како держе^ѣ бывша всеи Роуской земли княза Галичкого»⁵⁵, проте хронологія цієї звістки – 1201 р., як і в цілому зазначеного давньоруського твору, є штучною.

Про померлого князя Володимира, сина Ярослава Володимировича «Осмомисла», який почав правити у Галичі в 1189 р., останній раз згадується у Київському літописі під 1196 р. Джерело під цим роком вміщує розповідь про те, як цей князь разом з трипільським князем Мстиславом Мстиславичем (у майбутньому від літописців отримав прізвисько «Удатний») напали і розорили волинські землі Романа Мстиславича довкола Перемиля («Володимеръ ехавъ со Мъстиславомъ повоева и пожже волость Романовоу школо Перемила») ⁵⁶.

Про діяльність Романа Мстиславича як володаря, який тримав у своїх руках Волинську і Галицьку землі, вперше повідомляє Суздальський літопис в статті під 6710 (1202/3 р.), де йдеться про похід Романа на Київ: «Романъ скопа полкъы Галичскыѣ и Володимерскыѣ и вѣѣха в Русскую землю»⁵⁷. Проте в пам'ятці, як ми бачимо, нічого не говориться про сам момент оволодіння Галичем князем Романом.

Звістка про смерть попередника Романа на галицькому столі Володимира Ярославича, що передувала появі Романа в Галичі, наводиться лише у пізньому Густинському літопису (XVII ст.): «В лето 6707 (1199) преставися Володимер Галицкий»⁵⁸. В хроніці польського середньовічного історика Яна Ддугоша (XV ст.) смерть князя Володимира Ярославича і прихід до Галича Романа датується 1198 р.⁵⁹. Починаючи з праць М.С. Грушевського, який спеціально розглянув хронологію початку князювання Романа в Галичі, дата смерті Володимира та другого завоювання Галича Романом Мстиславичем – 1199 р. – наводиться за інформацією Густинського літопису і стала аксіомною в науковій літературі⁶⁰. Проте, є підстави вважати, що звістка Густинського літопису виникла на підставі польської середньовічної традиції, яка сформувалася під впливом твору Яна Ддугоша. Тому є всі підстави думати, що смерть Володимира Ярославича сталася в 1198 р., а прибуття Романа Мстиславича до Галича сталося наприкінці 1198 або на початку 1199 рр., тобто взимку 1198/99 р.⁶¹.

Про обставини другого зайняття Романом галицького престолу докладну інформацію містить хроніка Вінцентія Кадлубка, хоча при її розгляді у черговий раз необхідно нагадати про значну упередженість краківського хроніста щодо викладу подій на Русі. «*Eo namque tempore, – починає розповідь хроніст, – in fata consserat dux Galiciae Wladimir, herede nullo relicto legitimo. Unde Russiae princeps, quidam vi, quidam arte, nonnulli utrocque*

*modo vacantem student rapere principatum (В цей час помер князь Галиції Володимир, який не залишив по собі спадкоємців. Тому руські князі, хто за допомогою сили, а інші завдяки хитроцям, а деякі обома засобами прагнуть зайняти вільне князівство)*⁶².

На підставі цього уривку, здавалось, можна зробити висновок, що на той час не було вже на світі двох синів Володимира. Проте, як зазначав М.С. Грушевський, це не зовсім так, оскільки про них є згадка під 1218 р. в буллі папи Гонорія III, адресованої абату монастиря св. Феодосія на р. Сава в Угорщині⁶³. В цьому документі згадані «*Basilica et Johanne Blandevero Russorum Regibus apud Galiziam (Василій і Іоанн-Володимир, руські князі, з Галича)*»⁶⁴. Якщо остання інформація правдива, то можна припустити, що нащадки Володимира Ярославича тривалий час перебували в ув'язненні в Угорщині й абсолютно випали з політичного життя на Русі. Однозначно, угорська адміністрація, яка претендувала на Прикарпаття, зовсім не хотіла появи на політичній арені легітимних претендентів на галицький стіл. Можливо, що саме з подачі угорців поширювались чутки про смерть братів Володимировичів.

Вінцентій не повідомляє, хто були наприкінці XII ст. конкретні князі – претенденти на Галич, але, судячи з подій 1187-1189 рр., а також часів вже після смерті Романа Мстиславича в 1205 р., можна припустити, що до цього гурту мали стосунок чимало південноруських володарів. У розповіді Вінцентія серед претендентів особливо виділяється постать Романа, «*loco vicinior (найближчого сусіда)*». Хроніст відзначає, що через нестачу власних сил володимирський (на Волині) князь звернувся по допомогу в Краків, де місцевий князь Лешко схвально відреагував на бажання Романа сісти в Галичі. Під час переговорів, за версією польського автора, Роман обіцяв визнати себе намісником малопольського володаря в Галичині. І в цій інформації, і в подальшій розповіді Кадлубек прагне довести доцільність дій краківського князя щодо володимирського (на Волині) князя, підкреслює великий триумф, який начебто мали польські воїни по завершенні походу до Галича. Рівень перебільшення ролі Лешка в подіях 1199 р. засвідчує фраза хроніста, що начебто Роман просив краківського князя стати володарем «*sunctis Ruthenorum pricipibus ac Parthorum per ipsam partibus (усіх князівств Руменів і управляв би через нього (тобто Романа. – авт.) землями партів (половців. – авт.)*»⁶⁵.

Польський хроніст в своїй розповіді особливу увагу приділяє описові якихось жорстокостей Романа щодо галицьких магнатів: «*Vix enim dux Lestco pedem cum suis dimoverat, quum Galiciensium satrapas et eubagionum florentissimos, incautos occupant ac trucidat; quosdam vivos terrae infodit, quosdam membra tim discerpit, alios excoriat, multos quasi signum, ad sagittam figit, nonnullos prius exenterat, quam interimit (Як тільки князь Лешко зі своїми пішов, (князь Роман. – авт.) неочікувано захоплює га-*

лицьких сатрапів та наймогутніших вельмож і розправляється з ними: кого живими закопує у землю, кого на шматки розриває, з інших шкуру здирає, багатьох робить мішенню для стріл, деяким вириває кишки, а потім вбиває!»⁶⁶. Але цій інформації польського джерела, враховуючи вкрай тенденційне ставлення його автора Вінцентія до Романа Мстиславича, не варто довіряти, як це роблять чимало істориків⁶⁷. Наприклад, російський науковець А. М. Гумільов писав, що Роман «настільки заплямував себе такими жорстокостями, що руський літописець вважав за потрібне не згадувати ці факти»⁶⁸.

В давньоруських літописах практично не має свідчень щодо наявного конфлікту між Романом та усім станом галицьких бояр. Єдине, що ми знаємо, це про вигнання князем з краю потужного галицького боярина Володислава Кормильчича, але цей факт не є доказом антикнязівської позиції взагалі всього галицького магнатства. Безумовно, у Романа в Галичині було чимало суперників, проте ще з часів його першої спроби наприкінці 80-х років XII ст. завоювати владу в краї у нього й тут серед місцевого боярства було багато прихильників. Чимало галичан, за повідомленнями літопису, залишило тоді Галич разом з Романом і знайшли притулок в його володіннях на Волині. Без опори на галицьку місцеву верхівку князь Роман Мстиславич не зміг би сформуванати галицькі полки, які разом з волинянами стануть основою армії Романа в походах в Середнє Придніпров'я проти половців на початку XIII ст. (в 1201 р. «Романъ скопа полкъы Галичьскыѣ и Володимерьскыѣ и вѣѣха в Русскую землю»⁶⁹). Пізніше представники цих політичних сил, недовільчись на протидію інших боярських таборів, будуть надавати підтримку його синам Данилу та Васильку.

Приєднанню Галича сприяла вигідна для Романа ситуація в Угорщині, де після смерті Бели III (1196 р.) розпочалася війна між його синами Емеріком і Андрієм (Ендре, Андрашем)⁷⁰. Пізніше Роман укладе тісний союз з останнім, що відкрило для обох союзників можливості у доволі сприятливих умовах вирішувати власні домашні справи. Зокрема, це дозволило Андрієві в 1205 р. стати угорським королем⁷¹.

На особливу тенденційність Вінцентія впливала та обставина, що він писав коментовану частину хроніки після конфлікту Лешка і Романа в 1205 р.⁷² Необхідно підкреслити, що науковці вважають інформацію Вінцентія про вирішальну роль допомоги Роману з боку Малої Польщі у зайнятті ним галицького столу, про залежність Романа від Лешка необ'єктивною⁷³. Лише Б. Влодарський на початку 20-х років XX ст. писав про можливість означеної залежності, хоча і наголошував, що ця залежність, скоріше за все, була формальною. В монографії про польсько-руські відносини, що вийшла з друку в 1966 р., вчений вже не висловлював думки про залежність Романа від Лешка⁷⁴. Дійсно, означена розповідь хроніста далека від історичних реа-

лій, оскільки на той час сила держави Романа Мстиславича була значно сильнішою за потенціал Краківського князівства, володар якого, за спостереженнями Г. Лябуди, вже в другій половині 1199 р. втратив Краків і перейшов на князування до Сандомиру. Верховним князем Польщі (принцепсом) та краківським князем став дядько Романа по матері великопольський володар Мешко III⁷⁵. Останній князував в Кракові до 1202 р., і з ним у галицько-волинського князя, схоже, налагодилися нормальні стосунки. Ця обставина сприяла проведенню активної діяльності Романа в Придніпров'ї в перші роки XIII ст.

Аналіз суперечливої та тенденційної розповіді Вінцентія про утвердження Романа в Галичі дає підстави думати, що бажання Лешка допомогти Роману в оволодінні підкарпатським краєм в Кракові сприймалося прихильно далеко не всіма місцевими магнатами. Вірогідно, головним аргументом малопольського князя на користь своєї східної політики для переконавання своїх вельмож було бажання зміцнити дружні стосунки з руським союзником, а також прагнення використати військову експедицію для посилення позицій Малої Польщі в Прикарпатті.

Матеріал Вінцентія свідчить, що завоювання галицького трону далось Роману не вельми легко, оскільки цьому чинила рішучий опір частина галицького боярства. Очевидно, що Лешко дійсно надав Роману Мстиславичу якийсь загін, проте це не могло вплинути на зміну системи взаємин між князями після утворення Романом об'єданого Галицько-Волинського князівства⁷⁶.

Значно більш реалістичною є остання фраза про Романа у творі польського хроніста: «*Aliorum ergo adversitate, immo sua prosperitate brevi crevit in immensum, ut omnibus paene Russiae provinciis ac principibus potentissime imperaret (Отже, побудувавши на нещасті інших своє щастя, він за короткий час досяг настільки багато, що став повновладним володарем майже над усіма руськими землями і князями)*»⁷⁷. Зазначимо, що цей запис в хроніці, вірогідно, з'явився під впливом повідомлень про активну діяльність Романа на Київщині на початку XIII ст. і, безумовно, є перебільшенням хроніста.

Примітки:

1. Про обставини повернення князя Володимира Ярославича до Галича див.: Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001. С.118-122; Його ж. Храм святого Пантелеймона в Галичі у контексті політичного життя Галицького князівства (кінець 80-х років XII – перша чверть XIII століття). *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2019. Вип. 13. С. 118-121.
2. Vincentii Chronicon... L. IV, 16. Хроніку Вінцентія Кадлубка тут і далі наводимо за виданням: Magistri Vincentii Chronicon Polonorum. *Monumenta Poloniae Historica (дали – MPH)*. T. 2. Ed. A. Bielowski. Lwów, 1872. P. 193-449, з вказівкою номеру книги і розділу твору.
3. Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J. *Dzieje Polski średnio-wiecznej*. Kraków, 1926. T. 1. S. 356.

4. Vincentii Chronicon. L. IV, 16.
5. Ibid.
6. Rocznik krakowski. MPH. Т. 2. Р. 835; Rocznik Traski. MPH. Т. 2. Р. 835.
7. Chronica Poloniae Maiores. Cap. 42. Великопольську хроніку наводимо за виданням: Chronica Poloniae Maiores. Rec. et ann. V. Kurbis. *Monumenta Poloniae Historica. Nova series.* Warszawa, 1970. Т. 8. 284 р.; з вказівкою номеру розділу твору.
8. Długossii J. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Varsaviae, 1973. L. 5-6. Р. 148-151.
9. Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба... С. 112-115.
10. Długossii J. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. L. 5-6... Р. 151.
11. Vincentii Chronicon... L. IV, 16.
12. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. С. 162.
13. Щавелева Н. И. Коментарий. *Щавелева Н. И. Польские средневековые латиноязычные источники.* М., 1990. С. 136, пр. 1.
14. Vincentii Chronicon... L. IV, 19; Powerski J. Stosunki polsko-ruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego. Toruń, 1968. S. 128.
15. А. Юсупович висловлює, але не доводить своє припущення, що не названим Вінцентієм на ім'я князем Дорогичина, який прийшов на допомогу ятвягам, був Роман Мстиславич. Див.: Jusupović A. Tak zwany «Latopis Połocki» w przekazie Wasilja Tatiščeva. Rola Drohiczyzna w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku. *Studia Źródłoznawcze.* Warszawa, 2007. Т. XLV, z. I. С. 28.
16. Kamiński S. Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jacwieskiego. *Rocznik Białostocki.* Warszawa, 1961. Т. 1. S. 9-61; Зоценко В. М. Экспорт зброї з Києва в Південно-Східну Прибалтику. *Археологія.* Київ, 1983. Вип. 44. С. 47-61.
17. Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russus du X-e au XIII-e siecle. Table IX. № 6. Romae, 1927. P. 39.
18. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. Стб. 672.
19. Там же. Стб. 678.
20. Wiliński K. Walki polsko-ruskie w X-XIII w. Lodz, 1984. S. 155.
21. Татищев В. Н. История российская. М., 1963. Т. 3. С. 153.
22. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 15-16.
23. Balzer O. Genealogia Piastów. W Krakowie, 1895. S. 184.
24. Про синів Казимира II «Справедливого» Лешка і Конрада див.: Chrzanowski M. Książę krakowski i sandomierski, princeps Poloniae Leszek Biały (ok. 1184 – 23/24 listopada 1227). Kraków, 2013. 211 s.; Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247). Kraków, 2008. 119 s.
25. Vincentii Chronicon... L. 4, 22.
26. Докладніше про це див.: Головка О. Б. Роман Мстиславич та його доба... С. 125-130.
27. ПСРЛ. Т. 2. Стб. 686-687.
28. Vincentii Chronicon... L. 4, 23.

29. ПСРЛ. Т. 2. Стб. 687.
30. Kürbis B. Komentarz. *Mistrza Wincentego Kronika Polska*. Warszawa, 1974. S. 215.
31. Maciejewski J. Biskup krakowski a bitwa nad Mozgawa. *Kwartalnik historyczny*. 2017. № 3. S. 428.
32. Zdanek M. Wincenty Kadłubek w klasztorze Cystersów w Jędrzejowie. *Dziedzictwo Wincentego Kadłubka. Cystersi – miasto – region od średniowiecza do współczesności*. Red. K. Ślusarek. Kraków, 2018. S. 85-109.
33. Vincentii Chronicon... L. 4, 23. Автор Великопольської хроніки майже дослівно повторює у своєму творі розповідь Вінцентія Кадаубка. Див.: *Chronica Poloniae Maiores...* Cap. 47.
34. ПСРЛ. Т. 2. Стб. 687.
35. Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С. 86-87; Його ж. Князь Роман Мстиславич та його доба. С. 130-133.
36. ПСРЛ. Т. 2. Стб. 687; Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV-XVI вв. М.; Ленинград, 1938. С. 70-71; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси. М., 1950. С. 18, 26; Боровський Я. Є. «Похвальне слово» Мойсея, ігумена Видубицького монастиря. *Літературна спадщина Київської Русі і українська література XIV-XVIII ст.* Київ, 1981. С. 54-58; Франчук В. Ю. Киевская летопись. Киев, 1986. С. 12-13, та ін.
37. Rocznik Traski. *MPH*. Т. 2. Р. 835; Rocznik krakowski. *MPH*. Т. 2. Р. 835; Rocznik górnośląski. *MPH*. Lwów, 1878. Т. 3. Р. 715. Див. також: Rocznik kapitulny krakowski. *MPH*. Т. 2. Р. 800. У ньому повідомляється про перемогу князя Мешка «Старого» і завоювання ним Кракова, але оволодіння міста великопольським володарем пояснюються не наслідком битви, а результатами більш пізньої домовленості Мешка із малопольською верхівкою.
38. Томашівський С. Українська історія: Старинні часи і середні віки. Львів, 1919. С. 86; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси... С. 164; Rajman J. Mieszko Platonogi pierwszy książę raciborsko-opolski (1173-1211). *Kwartalnik historyczny*. 1996. № 1. S. 34; Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2003. С. 101; Юрасов М. К. На западных рубежах Руси. Санкт-Петербург, 2018. С. 167.
39. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 3. С. 3; Historia dyplomacji polskiej. Pod red. M. Biskupa. Warszawa, 1982. Т. 1. S. 144 (автор розділу – Г. Лябуда); Chrzanowski M. Książę krakowski I sandomierski, princeps Poloniae Leszek Biały (ok. 1184 – 23/24 listopada 1227)... S. 42; Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI-XIV століть. Львів, 2015. С. 276.
40. Roepell G. Geschichte Polens. Hamburg, 1840. Bd. 1. S. 177-178.
41. Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek. Warszawa, 1881. S. 371; Włodarski B. Wolyń pod rządami Rurikowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza. *Rocznik Wolyński*. Równe, 1934. Т. 3. S. 129; Ibidem. Polska i Rus: 1194-1340. Warszawa, 1966. S. 19. Аналогічні оцінки див.: Historia Polski. Т. I do roku 1764. Cz. I do połowy XV w. Pod red. H. Łowmiańskiego. Warszawa, 1957.

- S. 316 (автори розділу – Г. Лябуда, Ю. Бардах); Горovenko А. Мечь Романа Галицького. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах. Санкт-Петербург, 2011. С. 70.
42. Головка О. Б. Роман Мстиславич і його доба... С. 133.
43. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси... С. 164.
44. Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek... S. 373.
45. Chrzanowski M. Książę krakowski i sandomierski, princeps Poloniae Leszek Biały (ok. 1184 – 23/24 listopada 1227)... S. 40.
46. Smolka S. Mieszko Stary I jego wiek... S. 543, pr. 12; Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji. Poznań, 1983. S. 28-29.
47. Vincentii Chronicon... L. 4, 25; Chronica Poloniae Maiores. Cap. 50-51; Balzer G. Genealogia Piastów. S. 162-163; Historia dyplomacji polskiej... S. 144 (автор розділу – Г. Лябуда); Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI-XIV століть... С. 277. К. Ясінський вважав, що Мешко помер не 13, а 14 березня 1202 р. Див.: Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów... S. 135.
48. ПСРЛ. Т. 2. Стб. 702.
49. Там же.
50. Там же. Стб. 776.
51. Tyszkiewicz J. Cultural process connected with expansion of the Rus of Kiev towards Lithuania in the 9-th – 11-th centuries. *Archeologia Polona*. Wrocław, Krakow, Gdansk, 1975. P. 118-120.
52. Zajączkowski S. Najdawniejsze osadnictwo Polski na Podlasiu. *Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych*. Lwów, 1937. Т. V. S. 40-41; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. Bd. 1. Köln, Graz, 1955. S. 101; Cabań W. Polityka północno-wschodnia Kazimierza... S. 209; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264. Lublin, 2015. S. 157-158.
53. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. Т. 1. S. 202, 212; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 28-29; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264... S. 157-158.
54. ПСРЛ. Т. 2. Стб. 721.
55. Там же. Стб. 715-716.
56. Там же. Стб. 698.
57. ПСРЛ. Т. 1. Стб. 417.
58. Густынская летопись. ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2. С. 327.
59. Długossii J. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae... L. 5-6. P. 168.
60. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 2. С. 454; Włodarski B. Polska i Ruś... S. 22; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowska A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII-XIII w. *Atenium Wileńskie*. 1937. R. XII. № 3. S. 3-20; та ін.
61. Нагірний В. М. «Начало княжения великаго князя Романа»: До питання про час утвердження Романа Мстиславича в Галичі. *Actis testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича.

- Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2011. Вип. 20. С. 511-521. Австрійський історик кінця XVIII ст. Й. Х. Енгель визначав дату смерті Володимира Ярославича 1198 роком. Див.: Engel J. Geschichte von Halitsch und des Vladimir. Wien, 1792. Т. 1. Bis 1230. S. 185.
62. Vincentii Chronicon... L. IV, 24.
63. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. С. 454.
64. Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia. Ab. A. Theiner. Romae, 1869. Т. 1. P. 10.
65. Vincentii Chronicon... L. IV, 24.
66. Ibid.
67. Historyi Adama Naruszewicza narodu Polskiego. Warszawa, 1783. Т. 4. S. 57-106; Карамзин Н. М. История государства Российского. Москва, 1991. Т. II-III. С. 412-413; Гумилев А. Н. Древняя Русь и Великая степь. Ленинград, 1989. С. 492-493, 494 та ін.
68. Гумилев А. Н. Древняя Русь и Великая степь... С. 493.
69. ПСРЛ. Т. 1. Стб. 417.
70. История Венгрии. Москва, 1970. Т. 1. С. 133, 510 (автор розділу – В. П. Шушарін).
71. Томашівський С. Українська історія. Старинні і середні віки. С. 88-89; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси... С. 183.
72. Kürbis V. Komentarz... S. 224.
73. Vincentii Chronicon... L. IV, 24; Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek... S. 377; Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J. Dzieje Polski średniowiecznej... S. 213 (автор – С. Захоровський), 209; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII-XIII w... S. 20 та ін.
74. Włodarski B. Polityka ruska Leszka Bialego. We Lwowie, 1925. S. 18; Ibid. Polska i Ruś... S.20.
75. Historia dyplomacji polskiej. Т. 1. S. 144-145 (автор – Г. Лябуда).
76. Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей. Санкт-Петербург, 1860. С. 35-36; Włodarski B. Polska i Ruś... S. 21.
77. Vincentii Chronicon... L. IV, 24.

Olexandr Holovko

**RELATIONS BETWEEN THE PRINCIPALITIES OF KRAKOW
AND VOLYN IN THE 90S OF THE XXTH CENTURY**

The author of the article examines the vicissitudes of the relationship between Prince of Volodymyr land Roman Mstyslavych and Prince of Krakow Casimir II «Fair», and later with the regents of his young children (Leshek «White» and Conrad) – Princess Olena, Biskup Pelka and Voivode Mikolai. The circumstances of the battle on the Mozgava River in September 1195 are considered, as well as the help of Kraków's allies to Prince Roman in his conquering Halych in 1199.

Key words: Polish-Russian relations, chronicle, Roman Mstyslavych, battle on Mozhava River, Baltic politics, Galician throne, boyars.

Отримано: 10.07.2020

Валерій Степанков, Віталій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 РОКУ ОЧИМА ЇЇ ПОЛЬСЬКИХ УЧАСНИКІВ НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИКІВ І РЕЛЯЦІЙ

Стаття присвячена висвітленню важливої джерелознавчої проблеми Пилявецької битви. Адже саме щоденники і реляції (письмове донесення або звіт) польських авторів (на жаль, українські не збереглися) становлять собою чи не найбільш повний (поряд з епістоляріями) масив джерел з найціннішою інформацією. Її аналіз дав підстави стверджувати, що саме вона, по-перше, дозволяє реконструювати (зрозуміло, в головніших рисах) динаміку битви, виявити прорахунки польського командування й збагатити існуючі в історіографії уявлення про причини перемоги українського війська. Вважали за доцільне викласти матеріал не через призму зображення ними загального перебігу події від її передумов і до завершення, а шляхом характеристики значимості кожного щоденника чи реляції для дослідження битви.

Ключові слова: Пилявецька битва, джерела, щоденник, реляція, жовніри, козаки, українці, татари, зрєбля, Б. Хмельницький, В. Д. Заславський.

Актуальність теми обумовлена наступними чинниками. В першу чергу відсутністю у джерелознавстві цілісної картини значимості інформаційного потенціалу цього різновиду мемуарних пам'яток для дослідження Пилявецької битви. Ю. Мицик, котрому належить честь першовідкривача їх важливої ролі для з'ясування перебігу цієї події, звернув більше уваги на вивчення джерелознавчих аспектів щоденників і реляцій, зокрема класифікації, поглядів авторів та ін. і менше (переважно фрагментарно) – висвітленню змістової цінності¹. Наступний чинник впливає з попереднього. Відсутність ґрунтовних досліджень не дозволяє домогтися встановлення об'єктивного значення їх місця і ролі в комплексі існуючих джерел дослідження битви.

Нам вдалося відшукати 11 щоденників і реляцій, з котрих 5 пам'яток проливають світло на передумови битви. Інші 6 торкаються прояснення перебігу боїв поблизу Пилявців, автори яких взяли у них безпосередню участь. Вони опубліковані у різних археографічних виданнях (українських і польських) другої половини ХІХ – початку ХХІ століть. Наші спроби віднайти у вітчизняних та польських архівах і відділах рукописів наукових бібліотек щоденники і реляції на сьогоднішній день зазнали невдачі, хоча в майбутньому припускаємо, що науковці зможуть їх виявити. Важливо пам'ятати, що всі автори (шляхтичі й магнати), незалежно від етнічного походження, вважаючи себе «синами» Корони Польської, вкрай вороже ставилися до національно-визвольної боротьби українців, що швидко переросла у Національну революцію, основною метою якої

було здобуття незалежності. Сформовані на постулатах політичної культури сарматизму*, вони, як правило, не приховували зневаги до новостворених ворогів, трактуючи їх, як слушно зауважував сучасний польський історик М. Дроздовський, бунтівниками «проти суспільного і економічного порядку Речі Посполитої». Навіть козак, не кажучи вже про селянина чи міщанина, був для них «лише слугою, невільником, хлопом, свинопасом, гультяєм, зрадником чи вовком з обори»². В силу чого аж ніяк не могли без злобливості й ненависті оцінювати дії повстанців та їх очільників, а відтак до висловлюваних ними суджень і характеристик, поданої фактологічної інформації слід ставитися однозначно критично, співставляючи зі свідченнями інших джерел. І тим не паче у наведених даних про плани польського командування, взаємовідносини воєначальників, просування війська до Пилявець і перебіг боїв 21-23 вересня, настрої у ньому, причини паніки жовнірів та їх масової втечі, а також дії Б. Хмельницького, знаходимо чимало цінної інформації, без якої неможливо реконструювати битву.

В першу чергу проаналізуємо зміст пам'яток, що проливають світло на її передумови, зокрема причини зриву переговорного процесу між комісією брацлавського воєводи А. Кисія, створеною конвокаційним сеймом у липні 1648, і Б. Хмельницьким, що мав розпочатися 23 серпня й завершитися за 2 тижні укладенням мирної угоди³, й просування польського війська до Пилявець. Розпочнемо з аналізу «Щоденника з походу Кисія й інших комісарів, котрі подалися на трактати з Хмельницьким» від 30 серпня. Не чіпаючи питання перебігу переговорів з гетьманом, зазначимо, що в ньому зафіксовано масовий характер повстання посполитих у Південно-Східній Волині й спільні дії їхніх загонів з козацькими підрозділами, котрі з'явилися тут. Його автори підкреслювали, що вони «...всі волості погоринські сплюндрували, домівки шляхетські спалили і кого де застали, вбивали й ув'язнювали»⁴. Знаходимо інформацію про бої короїв полку А. Кисія з козаками і повстанцями в районі між Гоцею і Березовим, біля Тинного й укладання брацлавським воєводою перемир'я з козацькою залогою Острога, що дозволяло його комісії продовжувати просування для перемовин з Б. Хмельницьким⁵. І саме в цьому джерелі вперше зустрічаємо офіційне визнання комісарів, що власне провокаційні дії підрозділів князя, руського воєводи Ієремії (Яреми) Вишневецького, котрі, зрозуміло, не без відома свого очільника, двічі атакували Острог, де-факто зірвали миротворчу місію А. Кисія, котрий змушений був 1 чи 2 вересня повернутися з дороги назад і приєднатися до обозу князя⁶.

* Сарматизм – ідея походження польської шляхти від войовничих сарматів, що стала невід'ємною складовою її національної свідомості та ментальності. У XVII ст. збагачується уявленнями про Польщу як «щит християнства проти турецької зарпози» й ідеалізацією «золотої вольності» шляхти.

Реляція ксьондза-домініканця Цеклінського від 2 вересня⁷, котрий перебував у таборі І. Вишневецького, розташованого в околиці Човганського Каменя (нинішнього Теофіполя), важлива для осмислення бойовних настроїв шляхти і жовнірів, які у нього домінували. Вони не сприймали миротворчої місії А. Кисіля, зневажали її й поширювали про брацлавського воєводу різноманітні небилиці. Так, Цеклінський занотував, що начебто «Хмельницький хотів проведення трактатів, але пан Кисіль зумисне затягував їх». І, коли той з'явився зі своїм полком до табору, то «Жоден назустріч йому не виїхав, ні послав до нього; з ним були тільки пп. комісари». Мало цього, якщо вірити автору, то І. Вишневецький висунув брацлавському воєводі абсурдне обвинувачення в тому, що козаки «з-поміж себе обіцяли надати йому п'ятнадцять тисяч кінноти», зібрати з кожного кіннотника «по талеру», а також схилили на надання допомоги 8 тис. татар, щоб **«поставити на чолі королівства»** (виділено нами – авт.)». Під впливом таких чуток всі корогви полку (бл. 2 тис. жовнірів) залишили А. Кисіля⁸. В реляції відзначається і той факт, що підрозділи, які мали збиратися до обозу призначених регіментарів (В. Д. Заславського, М. Остророга й А. Конєцпольського), прямували переважно до табору І. Вишневецького. Подано й цінну інформацію, що «сьогомого вересня усім військом мали наступати на козаків»⁹.

Для дослідження походу польського війська з 1 по 18 вересня багато важливої (а в чомусь й унікальної) інформації мають 2 щоденники, ймовірно написані однією і тією ж особою: 1-й охоплює 1-13 вересня, а 2-й – 12-19 вересня¹⁰. Промовляє про це і стиль викладу матеріалу, який відзначається стислістю, сухістю, стриманістю емоцій, чіткістю формулювання думок, відсутністю розлогих оцінок, суджень, характеристик, тощо. Як правило, лише констатуються ті чи інші факти чи події. На відміну від Цеклінського, автор обох знаходився в обозі регіментарів чи точніше князя, сандомирського воєводи В. Д. Заславського. У першому з них (1-13 вересня) автор подає відомості про існуючі проблеми об'єднання польських підрозділів в даному таборі. Так, 2 вересня в обозі В. Д. Заславського й М. Остророга, що зупинився в 4-х милях (польська миля дорівнювала 7,46 км.) за Збаражем, налічувалося всього 2 тис. жовнірів¹¹. 4 вересня він розташувався над р. Оринь (?) – за півмилю від табору І. Вишневецького, «від якого у двох пострілах з луку став зі своїми людьми й.м.п. воєвода подільський (Станіс. Потоцький), й.м.п. хорунний (Александр. Конєцпольський) зі своїми [людьми – авт.] у двох милях рівно з обозом п. воєводи руського»¹². Дане джерело зберігає важливу інформацію про складний шлях пошуку порозуміння між В. Д. Заславським та І. Вишневецьким для об'єднання військ. Перша спроба була здійснена руським воєводою 5-го вересня, коли уповноваже-

ний ним для переговорів київський воєвода (Януш Тишкевич) передав В. Д. Заславському умови князя, виконання яких стало б запорукою єдності сил. Перша з них полягала в тому, аби реґіментарі, які призначені сеймом головнокомандуючими, «вчинили присягу на своєму уряді». Друга – відмовитися від підтримки стражника коронного С. Лаща. Зрозуміло, що сандомирський воєвода рішуче відмовився від їх виконання¹³. А 7 вересня уже він направив до І. Вишневецького підкоморія белзького Я. Прусіновського з писарем польним А. Сераковським з пропозицією приєднатися до війська реґіментарів. Проте князь відхилив її, наполягаючи не тільки на необхідності виконання раніше висунутих ним вимог, але й додав нову: повернути драгун, котрі втекли від нього на службу до В. Д. Заславського¹⁴.

Цього ж дня, як засвідчив автор, усі троє реґіментарів «прозумілися між собою» й ухвалили 8 вересня продовжити похід. Однак, враховуючи важливість свята «народження пресвятої пані Марії», відклали його до наступного дня. Тим часом до обозу В. Д. Заславського приєднувалися полки і корогви знаних урядників і шляхтичів, серед яких були краківський староста Є. Любомирський, староста сандецький К. Любомирський, староста стобницький К. Б. Оссолінський та ін. 9 вересня його військо (подано порядок розташування полків, корогвів й артилерії) пройшло Човганський Камінь і зупинилося табором у півмилі за ним біля ставу. По дорозі влилися підрозділи А. Конецпольского, полк В. Д. Заславського та його 600 відбірних піхотинців, королівська гвардія покійного короля Владислава IV, очолювана С. Осінським, князь С. Корецький зі своїм 900 жовнірами, подільський воєвода С. Потоцький «зі своїм ludom» та інші. Показово, що військо І. Вишневецького також цього дня вирушило в похід і зупинилося неподалік від обозу реґіментарів «з другої сторони ставу». Під його проводом перебували полки Я. Тишкевича, старости брацлавського С. Кааліновського й старости лабельського З. Фірлея¹⁵.

Як на наш погляд, масове приєднання підрозділів до обозу реґіментарів, а не до табору руського воєводи, зіграло вирішальну роль у зміні ним своєї позиції, що проявилось вже 10 вересня. Цього дня на прохання воєнних комісарів (їх призначили сеймом у кількості 32 осіб для ліпшого керівництва військом, серед яких знаходилося 7 сенаторів) і реґіментарів каштелян сандомирський С. Вітовський і староста сокальський З. Денгоф погодилися, як приватні особи, «спробувати щастя» у переговорах з І. Вишневецьким, щоб схилити князя до об'єднання обозів. Вони завершилися обнадійливо й 11 вересня врешті-решт той погодився на цей крок. Його зустрічали урочисто на півдорозі В. Д. Заславський і М. Остророг з усіма воєначальниками. Після чого влаштували банкет й провели нараду з усіма ротмістрами¹⁶.

Заслужують на увагу й відомості про розгортання визвольної боротьби українців й забезпечення війська продовольством. Так, 10 вересня посланець А. Кисіля повідомив регіонтерів про захоплення ворогом Старокостянтинова, відправлення Б. Хмельницьким наказного гетьмана М. Кривоноса з 40 тис. вояків до Кам'янця-Подільського (інформація хибна – авт.), наміри оволодіти Красиловим й розіслати загони по Волині й до Львова¹⁷. Констатував, що «м'яса в обозі досить: віл найліпший (коштує – авт.) 4 злотих, яловиця – 2 зл., баран – 16 грошів, кабан – 12 грошів. Вівса досить ...». Найдорожчим виявився хліб через те, що в млинів «залізо повиймали, якого не можна дістати. Що стосується напоїв, то гарнець (бл. 3,8 л.) пива коштував 6 грошей, меду – 10 гр., а кварта (бл. 0,96 л.) горілки – 20 гр¹⁸.

Другий «табірний щоденник» (доставлений до Варшави 27 вересня), можливо цього ж автора, охоплює період з 12 вересня включно до 19-го й присвячений переважно опису подій з оволодіння польськими підрозділами Росолівецької переправи й Старокостянтинова. Проте й інші відомості пам'ятки теж мають цінну інформацію про рух польського війська до Пилявець. Зокрема, в записі за 12 вересня значний інтерес становить твердження б полонених козаків про наміри Б. Хмельницького «підступити до Старокостянтинова і захищати переправу біля Росолівців»¹⁹. Схиляємося до думки, що воно становило дезінформацію, запущену гетьманом з метою виманити противника в околиці Пилявець, непридатні для використання польським командуванням кінноти для масової атаки українців. Цього ж дня на бік поляків перейшов, перекуплений А. Конєцпольским, авторитетний серед козацьких старшин С. Забузький («старий козак»), котрий повідомив: зі 100-тисячного українського війська «боездатних» набереться «ледве четверта частина»²⁰.

Наступного дня, просуваючись, військо зупинилося на Корчівському полі. 14 вересня А. Конєцпольский, очоливши роз'їзд, подався до Росолівців і виявив, що єдина переправа через стави і багновища, якими протікала р. Понора (а не Случ, як це традиційно подається в літературі, включаючи окремі праці В. С. Степанкова) є «вільною». Тут же довідався від захопленого Чаплинським «язика», що в Старокостянтиніві «зачинилося декілька тисяч козаків». Переправившись через них, зупинився за «півмилю» на постій, де до нього приєдналися підрозділи М. Остророга, Є. Любомирського, І. Вишневецького й інших очільників. Автор щоденника навів важливі дані щодо проведення ними наради й прийняття наступних ухвал: про пропозицію В. Д. Заславському з'явитися до них з усім обозом й дозволити їм атакувати противника. За його твердженням, князь їх відхилив і зробив спробу переконати «не дражнити противника цього дня, а самим повернутися з гарматами, якщо можна, до табору й.м. (себто В. Д. Заславського – авт.)»²¹.

Тим часом бл. 2-х тисяч кіннотників під проводом І. Вишневецького подалися до Старокостянтинова, розташованого за дві милі від табору, сподіваючись раптовим ударом зайняти місто. Проте українська залога (очолювана полковником Д. Нечаєм²²), зайнявши бойові позиції в шанцях, успішно упродовж 2-х годин (до сутінок) сильним рушничним вогнем відбивала приступи жовнірів й врешті-решт князь змушений був повернутися до обозу, до якого увійшов у 2 год. ночі²³. Зранку 15 вересня регіментарі отримали повідомлення про залишення міста козаками, котрі повернулися до табору Б. Хмельницького. Зазначимо, що цей відступ українського полку був складовою уже задуваного стратегічного плану гетьмана спонукати польське командування до активних наступаючих дій аби домогтися появи їхньої армії на лівому березі Ікви (Пилявки). Розпорядившись табору розташовуватися по той бік Костянтинова, регіментарі з деякими полковниками навідалися до міста. У їх супроводі виявився і автор щоденника. «Ми знайшли у ньому, – записав він, – велике спустошення і безліч порожніх будинків. Спочатку князь й.м. (В. Д. Заславський – власник міста – авт.) зайшов до домініканського костелу, який сильно пограбований; не тільки олтарі, але і могили не були помилувані: всі могили ми знайшли відкритими, а труни розбитими. Потім оглянули інші спустошені костели, видно також багато порожніх будинків. У деяких міських криницях замість води виднілися трупи»²⁴.

За його даними, 16 вересня табір перебував на місці. Цього ж дня трапилася описана ним подія, що може слугувати сюжетом для пригодницького жанру: повісті чи сценарію для фільму. Ось ця оповідь: «Віддано двох полонених до збройного осередку для звичного допиту, під час якого, один з полонених невідомо яким чином на очах [такої] чисельної охорони втік. Було підлаштовано так, що ніби група ворожих вершників наступала, було піднято крик, палач й інквізитори [кинулися] втікати, охорона за ними. Другий полонений звільнив того, котрий був підвішений до гаків, і обидва втекли. [Лише] тоді вдарили в барабани й труби»²⁵. Наступного дня, до часу залишення обозом стоянки, А. Конецпольський відправив потужний роз'їзд М. Зацвіліховського, котрий в одній з долин несподівано зіткнувся з українським роз'їздом (полком) П. Головацького, котрому завдали поразки²⁶ (за уточненими даними його очолювали М. Кривоніс та П. Головацький і перший з них зазнав в бою важкого поранення²⁷). Тим часом польське військо, лави якого поповнили корогви королевича Фердинанда Кароля, зупинилося обозом «у добрій півмилі» (ймовірно бл. 4 км) «за Костянтинівим». Оскільки значна частина возів не встигла переправитися через болото, то упродовж 18 вересня він простояв на місці. А 19 вересня вже зупинився, за словами автора, «у півмилі від ворога. Надіємося сказати спокійної ночі, а завтра, дасть Господь Бог, рано ранком у хороший день привітатися [з неприятелем]»²⁸.

Незначним доповненням до щоденників є зміст вкрай стислої реляції аноніма про події 16-18 вересня. В ній знаходимо уже відомі нам дані про виправу 16 вересня А. Конєцпольского до Старокосянтинова, прибуття наступного дня до обозу полку «королевича Короля», розгром «козацького» роз'їзду 18 вересня й повідомлення захоплених у полон українських вояків про перебування Б. Хмельницького у пилявецькому «замочку». Цього ж дня до обозу надійшла інформація про оволодіння опришками Гусятином й Сатановим у Поділі²⁹.

Аналіз пам'яток, які торкаються висвітлення власне Пилявецької битви розпочнемо з реляції ротмістра Заборовського зі Сандомирського полку. Чому власне з неї? По-перше, якщо вірити датуванням, вона написана в її останній день – 23 вересня. Якщо це так, то враження про неї були б в автора найсвіжіші і найбезпосередніші, а не «підправлені» пізнішими роздумами, переоцінками та іншими спотворюючими інтелектуально-емоційними чинниками. Проте, як на наш погляд, аналіз змісту звіту промовляє все ж таки про його помилковість, бо аж ніяк Заборовський не зміг би, залишивши поле битви ввечері 23 вересня, цього ж дня дізнатися, що І. Вишневецький та М. Остророг «втекли до Львова», а Конєцпольский «втік до Замостя», а сам він збиратиме «військо» для відсічі ворогу³⁰. Тому припускаємо, що був написаний десь бл. 28-30 вересня. По-друге, він був учасником найзатятіших боїв, що точилися за греблю 21 і 23 вересня, а відтак висловлена ним інформація у багатьох випадках є унікальною.

Саме Заборовський засвідчує, що під час штурму греблі 21 вересня польськими піхотинцями «загинуло німців з королівської гвардії з двісті, знову ж цієї переправи відбити не могли». Тому В. Д. Заславський й відправив в її обхід князя С. Корецького з полком, корогви під проводом С. Лаца й інші підрозділи, серед котрих зі своєю перебував й автор реляції. А відтак подав у ній унікальні відомості про цей блискучий маневр жовнірів, можливість якого не передбачив Б. Хмельницький. Стверджував, що їм довелося у пошуках переправи пройти 2 милі, обходячи «воду» й «болота», і «вийшли напроти козацького війська, так кінноти, так і козацької піхоти (...)». Після успішного бою з українськими кінними сотнями, котрі, аж ніяк не сподіваючись появи тут поляків, відступили до табору, Заборовський разом з іншими корогвами атакував «козацькі окопи». За його словами «звідти ми вигнали кілька тисяч козацької піхоти і зранку ж забрали в них гармати над самою переправою, переслідували їх з шаблями аж під самий козацький табір». І, коли б «нам було зразу ж надано підкріплення, то ми були б і в козацькому таборі». Але тільки «Через півгодини до нас переправилось кілька тисяч нашого війська з частиною артилерії на тій переправі, котру ми відняли»³¹.

Не менш важливим для дослідників є наведені окремі факти про бій 23 вересня на правому березі Ікви біля переправи.

Наприклад, автор засвідчує, що під час наступу українців і татар на їхні позиції перед нею корогви Мазовецького полку ганебно втекли, залишили їх і вони «билися з ними, поки тільки стало наших і кінських сил». І коли вже «не могли витримати поганської потуги, решту нас, яку не розбили у битві, нагнавши на цій переправі так, що й татари, доганяючи нас, сікли, а козаки на цій же переправі з пристріляних гармат били наших, бо це було під козацьким табором». Подає втрати, очолюваної ним корогви: «Тоді з моєї хоругви загинуло близько тридцяти товариства, не рахуючи пахолків; там же загинув мій син, загинув цього ж дня Глух Кучинський, п. Стефан Тарковський був забитий; а його милість пан сандомирський втік ...»³². Провину за поразку війська покладав на регіментарів, котрі «призвели до втечі і вважають загибелі всієї Речі Посполитої, [їх провини], що один наш полк Сандомирського воєводства було розгромлено. Тут же стривожилися п. гетьмани, ледве що (...) з табору від нас повтікали і (...) відступати наказали, прагнучи нас вивести, але не в порядку, котра (...) гармати і порох козаки забрали, також розбили всю, скільки її було, гвардію (...); наше військо постерігши такий безлад і наших гетьманів, стривожилося, все, що живо, пішло в розсипку, тоді втікачів більше загинуло, ніж у битві, бо татари з козаками пішли в погоню за військовими, так панове, як ротмістри й інше товариство, розбіглися хто куди по Короні Польській». Відповідальним за катастрофу вважав В. Д. Заславського, котрого обізвав «тхором»³³.

На друге місце поставили реляцію аноніма, двічі пораненого у битві, написаної приблизно у цей же час. Одна з її копій (гірша за станом збереження змісту, є у спр. № 90 Відділу рукописів Ягелонської бібліотеки Кракова) опублікована у перекладі російською мовою³⁴. Друга (у кращому стані) зберігається у рукописному відділі Львівської національної наукової бібліотеки у рукописі М. Голінського (ф. 5. Спр. Оссолінських № 189/11) й нещодавно видрукована мовою оригіналу³⁵. Й саме нею скористалися для аналізу пам'ятки. Насамперед звертає увагу на себе інформація автора про те, що «упродовж кількох тижнів нічого не чинили п. очільники, призначені Річчю По[сполитою], лише спорили про властиву (можливо, власну – авт.) першість, бо було 7 воєвод, 5 каштелянів, 16 старост і так даремно витрачали час, не погоджуючись на спільний удар по козакам»³⁶. Оце суперництво за першість серед польського командування підтверджують дані й інших пам'яток, які розглянемо пізніше.

Розповідаючи про початок боїв 21 вересня, констатував факт браку дисципліни і послуху в жовнірів і офіцерів, що, на його переконання, «є найгіршим у таких великих кампаніях». Незважаючи на це, «вчиняли напади на козацький обоз з ранку і там їм щастило». Після обіду «за згодою війська мала відбутися битва». Засвідчив цікаву деталь, що «вишукував військо князь

Єремія Вишневецький дуже добре, що породило заздрість до нього». При цьому автор наводить унікальну інформацію про причини зриву атаки українських позицій: «Одначе п. очільники і п. Руські (мається на увазі не етнічне походження осіб, а наявність у них у Русі маєтків – авт.) гучно запротестували, аби не наступали на козаків, мовлячи, «що з цього за втіха буде, коли хлопів своїх повбиваємо». З чим і роз'їхалися з шиків, а очільники приватні розмови за обозом вчинили». Подав також і чисельність війська, що налічувало 30 тис. осіб, окрім «челяді з лужними», яких було «понад 30 тис.», бо самих лише возів прийшло 50 тис.³⁷.

З подій наступного дня виокремив наказ В. Д. Заславського (?), каштеляну сендомирському С. Вітовському зі своїм полком і наданими йому на допомогу корогвами старости ломжинського Г. Радзеєвського й старости рожанського В. Вессела виконувати «денну сторожу» на правому березі Ікви біля переправи. Уточнив також час гучного відзначення в українському таборі прибуття татарської підмоги – це сталося «біля першої [години] ночі» уже 23 вересня, яке тривало майже 3 години й супроводжувалося «великою» палюбою. У польському обозі поширилася чутка про її чисельність бл. 30 тисяч осіб, хоча насправді з'явилося 5-6 тис. буджацьких татар, очолюваних Аугимир-мурзою та Аджамет-мурзою³⁸. Вельми цікавою у цьому ракурсі виглядає зроблена ним наступна заувага: «Коли це було почуто в нашому обозі, то розуміли, що це між собою (козаки – авт.) самі вчинили, а про татар зовсім нічого не знали. І хоча їм князь Єремія, внаслідок захоплення доброго язика, розповідав, що вони (татари – авт.) вже з'явилися, жодним чином йому в цьому не вірили»³⁹.

Констатував факт, що 23 вересня «стало військо на плацу з великим замішанням, бо що панок – то хотів бути гетьманом і не там ставав, де йому було наказано, а там, де йому подобалося». Подав деякі подробиці про дії польських підрозділів сендомирською і мазовецьких полків, які прикривали переправу з правого берега Ікви. Зокрема, що «козаки і татари» тричі атакували їх, при цьому українці найбільшої шкоди завдавали їхнім коням пострілами з рушниць, рогатинами і кілками? (osczeramy); про порятунок С. Вітовського з багновиська «лужним пахолком (гультьям-зброєносцем – авт.)», котрий його витягнув з нього, «дістав коня і припроводив до обозу». Інформаційно цінним є визнання ним факту масового наступу українських і татарських підрозділів на польське військо, розташоване неподалік табору. «Тим часом, – зазначав він, – корогви розпорошилися, бо козаки вже були попереду, а татари на крилах (флангах – авт.) і тилах». І **«воєначальники, побачивши такий наступ ворога (виділено нами – авт.), відвели з плацу військо»**. А самі ж, залишивши обоз, зі [своїми] візниками і пахолками поспішно втікали, бо того **навчилися, що, аби врятувати вітчизну, нічого іншого не слід мати на думці, як тільки добре втікати** (виділено

нами – авт.)». Викликає інтерес й інформація, що інші ще «перед наступом ворога речі свої забрали і без втрат утекли, це саме ті, котрі знали про татар й заразилися тхорячою боязню»⁴⁰.

Безперечно, дуже важливим для дослідників битви є висловлене автором повідомлення, що, бачачи таку поспішну втечу поляків, «татари й козаки запідозрили, що наші напевно реалізують таку стратегію: спеціально виводять військо, щоб [пізніше] їх погромити під час грабежу». Тому й «упродовж двох годин не вдарили [по обозу], а побачивши, що корогви вже далеко відбігли і навіть розбігаються, з криком впали до обозу». Описує захоплення ними великої здобичі; стосовно тих, хто пробував захищатися, вчиняли тиранські дії, а хто вдавався до втечі, довго не переслідували, внаслідок чого «невеликою виявилася шкода в людях».

Набрали спорядження і майна на 7 млн. [злотих?]. Інша доля спіткала бл. 5 тис. «люжних» жінок, «котрі перебували в обозі і перед обозом. Адже їх ні татари, ні козаки не вшанували, бо їх напоїли замість горілки й меду, болотом і кров'ю»⁴¹.

Велику увагу приділив демонстрації негідної поведінки реґиментарів, комісарів, урядників і заможного панства. На його переконання, вони зазнали шкоди у «втраті доброго імені й знеславлені на тисячу мільйонів, бо при доброму керівництві і при военачальниках, які б боялися Бога, щасливою і неминучою могла б бути перемога, але то винні розкіш, марнославство й не гідна заздрість Розкіш, бо один мав діамантовий і рубіновий пояс за сто тисяч, а інший – таку соболіну ферязь, в яку татарин убрався, з діамантовими петлицями і коштовними соболями, коштувала сімдесят тисяч. Марнославство таке, що навіть задля військового пошанування не розмовляли зі старими жовнірами, але тільки зналися з молодими і їх занадто пишно вгощали. Незгода така, що тих усіх, котрі були з Малої і Великої Польщі, наражали на злі ради (у згаданому перекладі думка висловлена точніше: «по сто разів піддавали небезпеці»⁴²), бачачи їх охоту [битися] за батьківщину без фальші. Заздрість за булаву така була, що князі їх мм. ледве двічі бачилися між собою за упродовж усього часу, а інші більше кохалися в самотності (відособленості?), ніж у відкритих нарадах і військовій дисципліні, якої не існувало»⁴³.

З інших відомостей, що стосуються битви, звертають увагу на себе дві: про великі втрати піхоти очолюваної С. Осінським, котра мужньо боронилася (з 8 тис. жовнірів відступив тільки з 400 особами) та трагічність долі багатьох утікачів до Старокостянтинова, бо «один одного з коней скидали, а з-за великого скупчення і корку возів одні пускалися вплав і там залишалися [топилися], а інші з мосту при своїй відчайдушності [стрибали] і ламали шиї»⁴⁴.

Наступною розглянемо реляцію А. Кисія від 29 вересня примасу М. Лубенському (у назві документу не вжито терміну «реляція», проте його зміст засвідчує, що маємо справу саме з нею, а не з листом⁴⁵). Хоча бл. 40% об'єму становить пояснення

ним причин провалу мирних перемовин, решта матеріалу зберігає надзвичайно важливу інформацію про перебіг битви, яку науковці майже не використовують. На наш погляд, брацлавський воєвода дав точне пояснення причин зриву перемир'я й відновлення воєнних дій. По-перше, як зауважував сенатор, ніхто не хотів успішного завершення комісії. По-друге, «з-за того, що, коли на конвокації РП та погодилася на комісію, в іншому місці знову спалахнула війна і плебс увесь залишався в озлобленні, з якого постало друге й третє військо, незрівнянно більше від війська Хмельницького і потім уже не плебс був у підпорядкуванні Хмельницького, але Хмельницький виявився у залежності від величезного згромадження». По-третє, тому, що коли «я з колегами своїми убезпечав [козацького гетьмана] миром, з другого боку вчинялися роз'їзди і не припинялися: знову відновилися повстання і, втративши довір'я, яке мав до мене Хмельницький, ясно мені через послів казав передати, що мені не хоче довіряти і тому до орди знову апелював ... Так комісія, яка була надана Республікою і мала погасити цей вогонь, обернулася у війну ...»⁴⁶.

Опис подій, що мають безпосередній стосунок до битви, А. Кисіль розпочав з висвітлення частих консультацій регіментарів, комісарів, воєвод та інших урядників у таборі під час просування до Старокостянтинова, проте «завжди без ухвал». А, прибувши до міста, обговорювалося ними питання чи «йти далі на вороже військо»? Підтвердив дані інших джерел, що більшість схилилася до думки про доцільність наступальних дій. Хоча він, як і частина інших, вважав, «враховуючи потугу ворожу і фортелі (викрутас, хитрощі – авт.) його й, побоюючись появи орди, за доцільне радше наводити неприятеля на свої фортелі, ніж на нього наступати». Також засвідчив відомий факт існування труднощів для пошуку місця для розташування табору через наявність хащ і пагорбів. Повідомив, що 21 вересня жовніри тричі захоплювали і втрачали греблю з шанцем через Пилявку. Цікавою є інформація про переправу польської кінноти на її правий берег «під вогнем неприятеля», якої не знаходимо в інших джерелах. Дивним виглядає зізнання сенатора, що вони не знали про прибуття «орди до козаків»⁴⁷.

У кількох аспектах є унікальними відомості щодо початку і перебігу бою 23 вересня на лівому боці річки з українськими і татарськими підрозділами наказного гетьмана М. Кривоноса (адже саме тут розташувалася частина армії під його проводом). Зокрема зауважує, що рано-вранці отримали звістку, що «козаки всією силою виходять у поле, [то і] охоче вийшло все [польське] військо. А оскільки мій полк був висунутий на чоло до козацького табору, а з іншої сторони [річки] – полк Сендомирський за греблю біля шанцю, то тоді обом цим полкам найпершими довелось спробувати щастя». Коли ж усі (регіментарі і коміса-

ри – авт.) зібралися до купи й почали обговорювати «як приступити до ворога», хтось з комісарів, за визнанням А. Кисіля, «приєднав до мого полку, не маючи гетьманського розпорядження, і наказав рідному мому [брату] з 4-ма корогвами вирушити наперед в ролі *ufcōw* (не вдалося перекласти – авт.) ворожих». Помітивши цю атаку, брацлавський воєвода кинувся за ними, але догнати й зупинити їх не зміг. Так «розпочали тоді битву, не знаючи, чи з козаками, чи з татарами, але потім уже з'явилася орда». Тоді цим корогвам на допомогу вирушили «з одного боку, князь й.м.п. воєвода руський (С. Вишневецький), з другого боку – й.м.п. хорунжий коронний (А. Конецпольський) зі своїми корогвами. Змусили тоді наші відступити ворога, щоправда не без нашої шкоди. Знову потім наступає велика кількість козаків і орди: почали тіснити наших, на допомогу яким, призначені для цього корогви не йшли охоче на допомогу, важко нашим мусіло бути. Тут завершувалося, а на другій стороні розпочиналося»⁴⁸. І далі подає стисло інформацію про бої на правому боці річки. Промовляє про важкі втрати сендомирського полку, захоплення українцями обох шанців на греблі й спротив останніх гусарських корогв його полку, що перебували там⁴⁹.

Цікаво, що розповівши про скрутне становище польських підрозділів на лівому боці Пилявки та їх повний розгром на правому й перехід переправи до рук українців, А. Кисілю не вистачило мужності визнати, що панічні настрої, які охоплювали польське командування, офіцерський склад і рядових жовнірів, власне обумовлювалися їх невдачами у боях цього дня. «Не знаю, що трапилося у цей час, – констатує він, – (щиро одначе пишучи, те написати мушу, що кожен повинен визнати), що ледве у нас половина війська залишилося у полі і в цілому військо серце втратило». Подає неіснуючу в інших джерелах інформацію про власну участь в обговоренні питання на «раптово» зібраній регіментарями «в полі на конях нараді». «Таку, – за його словами, – що кожен мусить визнати, дав свою пораду. Потрібно з трьох [варіантів] обрати один: або з відчайдушною рішучістю вдарити по ворогу, цього в жодному випадку не хотів би; або самим цілу ніч вести відступаючі бої й обоз відіслати до Костянтинова і таку, окопавшись, стійко [битися] з ворогом; або взявшись за руки, чи табором відходити, чи вози залишивши, що найважливіше взяти на коней і з піхотою, встановивши порядок, усім протистояти орді, відірвавши її від козаків, знову перейти в наступ. Цей третій варіант виявився схваленим усіма і хотіли всі до початку дня вирушити»⁵⁰.

Проте все сталося інакше. А. Кисіль стверджує, що коли настала ніч, відвів зі сторожі свій полк до табору, в якому було багато поранених; «був певним, що ми всі мали дотримуватися ухвалені домовленості. Проте в ночі після мого від'їзду не знаю, яка ухвала була прийнята, що їх м-ті відразу ж вирушили кіннотю,

залишивши всіх і табір. Тільки перед ранком мені [про це] повідомили. Внаслідок чого я, не дбаючи про подагру (podagra), допався до коня й зі своїм полком останнім у ту дорогу пустився»⁵¹. В описі панічного відступу нічого нового не додав до відомостей уже відомих з інших джерел інформації, тому ті опускаємо.

Найобширнішою є реляція головнокомандуючого В. Д. Заславського, котрий намагався у ній виправдатися за обвинувачення у вині за катастрофу. За його ж визнанням, «... я, народжений у вільній Речі Посполитій вільний шляхтич, поголоскою запущеною злобними наклепниками осуджуюся [нині], внаслідок обвинувачень вміло зведених моїми ворогами також простолодом чи то обманутим, чи то налаштованим супроти мене»⁵². Оповідь подає з початку його призначення головнокомандуючим війська. Зокрема, визначає причини його зосередження біля Глинян, які були наступними: «Перше, щоб військам, призначеним Річчю Посполитою, було зручніше збиратися; друге, щоб [передчасним] зіткненням з ворогом не завадити укладенню миру, про який Хмельницький прохав Річ Посполиту». Перенесення місцезнаходження табору в район Човганського Каменя пояснював наполяганням київського воєводи Я. Тишкевича й іншими особами, «котрі порадили нам прийти до них до Човганського Каменя», а також повільним надходженням до війська підкріплень. «люди з інших воєводств (за винятком Сандомирського – авт.), – констатував автор реляції, – не звертали уваги ні на мої, ні на й.м. ксендза прима-са універсали, не тільки не об'єднувалися з нами, але не хотіли ввійти до табору, проходячи мимо нього з великою зневагою»⁵³.

Беззаперечну джерельну цінність має інформація про Старокостянтинівську нараду воєначальників, комісарів і полковників. Дякуючи їй, дізнаємося, що місце для розташування табору «між рікою Случ і болотами, маючи Костянтинів у тилу», запропонував обозний Великого князівства Литовського С. Осінський. І князь, якщо вірити йому, подав цю ідею на обговорення ради, мотивуючи отримуваною інформацією про наближення татар й незавершеністю формування війська. Вона викликала несприйняття радикально налаштованих саношників і офіцерів (воєводи берестейського, воєводи київського, старости ломжинського й інших), котрі «вперто наполягали, аби обов'язково вирушати до табору Хмельницького, бо з таким зволіканням, говорили вони, ви не заженете противника за Дніпро. Інші їх мм. говорили, що слід ворога випередити, поки татарські підкріплення з ним не об'єдналися. А все рицарство обвинувачувало нас у якійсь боязні і погрожувало бунтом, відходом, відмовою від несення служби, обранням нових гетьманів». Тому, зазначав він, «довелося поступитися перед більшістю їх мм. з огляду непослуху й рівного [з моїм] авторитетом їхніх мм». Подав унікальну інформацію, що водночас попрохав А. Кисіля

написати «листа Хмельницькому і, поки ще не розпочалися воєнні дії, спробувати його утримати заклик до слухняності й дотримання терміну комісії». І, коли зібрав нараду для обговорення його змісту, то присутні «З цього питання не дозволили й слова промовити: мовляв, комісія уже закінчилася, слід спробувати [діяти] зброєю». В силу чого, за його ж визнанням, «Я змушений був зараз же рушити табором до Пилявець»⁵⁴.

Знаходимо уточнюючі дані про його прибуття до місця призначення й розташування поблизу українського обозу. За даними автора реляції, спочатку 19 вересня зупинилися «в одній милі від табору противника». Після чого зібрана нарада («за спільною радою») доручила М. Остророгу «обрати місце для табору, розташованого поближче до табору противника». І лише тоді, коли воно 20 вересня було знайдене, (а не відразу, без попереднього обрання позиції!), «я вирушив (21 вересня – авт.) військом й строєм підступив до ворога. Доручив правий фланг й.м.п. підчасому (М. Остророгу), а лівий – й.м.п. коронному хорунжому (А. Конєцпольському), сам я з князем й.м.п. воєводою руським (І. Вишневецьким) залишався в центрі. А в тилівій охороні знаходилися їх мм.п.п. воєводи берестейський (Я.-Ш. Щавінський) і подільський (С. Потоцький), й.м.п. староста рожанський з іншими їх мм.»⁵⁵. Однак, як стверджує польський головкомандуючий, коли «ще військо не встигло зупинитися і не встиг ще наш табір розташуватися», Я. Тишкевич, «не чекаючи гетьманських розпоряджень», атакував «плотину, що відокремлювала нас від Хмельницького». Навів у реляції кілька цінних фактів (застосування гармат польськими підрозділами під час боротьби за неї, склад корпусу кінноти, відправленого на правий берег Пилявки, чисельність піхотинців, залишених для оборони захопленої греблі тощо)⁵⁶.

Важливою є констатація того факту, що до вечора «наш табір все ще не розташувався, бо місце виявилось незручним». Тому, «побоюючись, щоб ворог в ночі не напав на нас непередготовлених і на наш відкритий табір, їх мм.п.п. комісари ухвалили військо з поля не відводити. Таким чином, воно змушене було всю ніч стояти в строю по обох сторонах плотини». І лише зранку 22 вересня «я відвів до табору втомлене з дороги й безсоння військо і з'ясувавши, що для табору визначено дуже погане місце, вирішив перенести його в інше місце й окопатися». Відзначає, що цього ж дня відбувалися лише сутички добровольців з козацькими підрозділами, й надійшла звістка від захопленого язика (священника) про наближення орди численністю «у декілька десятків тисяч [осіб]». А опівночі довідався від інших полонених про її входження до українського табору⁵⁷.

Викличуть інтерес у дослідників й подані у реляції відомості про розробку плану дій польського командування зранку 23 вересня супроти українського війська й фактори, які вплинули на прийняття остаточної ухвали. «В середу ранком, коли

я проводив раду з їх мм.пп. комісарами, п – зауважує її автор, – ми, одержавши повідомлення, що піхота з козацького табору і орда висипали в поле з обох сторін, як за переправою, що на боці табору Хмельницького, а також і тут, з цієї сторони від табору Кривоносого, вивели військо в поле. Там же, зібравшись всі разом, радилися як наступати на неприятеля, – бо він знаходився у хорошому місці і свій табір зміцнив як окопом, так і возами, розташувавши їх у шість рядів. З питання, починати бій чи ні, ми прийшли **до висновку: враховуючи малочисленність піхоти, і те, що цього ж дня піднявся дуже сильний зустрічний вітер, а також те, що між нашим військом, козаками й татарами знаходилося декілька важкопрохідних балок, і, що нам не має потреби усім туди переходити, а слід їх виманити до себе на рівнину»** (виділено нами – авт.)⁵⁸.

У ній підтверджується інформація А. Кисія про те, що вже під час наради «корогви з полку й.м.п. воєводи брацлавського, як виявилось, стали нападати на орду без строю, без порядку, бо стояли на сторожі». Як уже знаємо, спроби їх очільника завернути назад вояків зазнали невдачі, «бо вони були поглинуті ордою». Щоправда, імені того, хто виявився ініціатором наступу, не назвав, посилаючись на те, що його «всі знають». У вир битви, що спалахнула, втягнулися полки А. Конєцпольського, І. Вишневецького, В. Д. Заславського й інших воєвод, комісарів тощо. Вона тривала кілька годин і, за твердженням автора, «без певного результату, бо то наші тіснили [козаків], то [козакі] тіснили наших»⁵⁹ (тут регіментар трохи звукавив: вона завершилася відступом поляків – авт.). Головнокомандуючий відповів і на питання: чому не надав допомоги підрозділам, які захищали греблю з правого боку річки? Як стверджував: «надіслати їм підкріплення було важко, бо по вузькій і прогнівній плотині під прицілом ворожих гармат вони не могли приймати підкріплення. Таким чином, противник узяв гору, завдавши моїй піхоті і кінноті великих втрат»⁶⁰.

Реляція містить немало інформації, яка або дозволяє підтвердити маловідомі або сумнівні аспекти причин і перебігу втечі польського війська, або уточнити низку її важливих деталей. Зокрема, зауважує наступне: саме після захоплення українцями і татарами переправи, «спалахнула така паніка, що в полі залишилася ледве половина війська. Решта – невідомо куди поділася. Настала після тієї гарячки у війську така холоднеча, що жодним чином деякі не хотіли битися; одні – під приводом відсутності наказів від їхніх полковників, другі – під приводом малочисельності [вояків] у корогвах, треті – не хотіли битися без своїх ротмістрів, котрих не було у корогвах». Вельми важливим є наступне визнання головнокомандуючого: «Бачачи таку ганьбу, ми наказали військам поволі відходити таборами, а тим часом почали радитися, що роботи далі? **Зі згоди всіх прий-**

мається ухвала вирушити табором до Костянтинова і там окопатися. Бо неможливо було стримати противника на такому поганому і небезпечному місці, якби він захотів на нас напасти і вдарити по табору (виділено нами – авт)⁶¹.

Виникає запитання: а в якому порядку передбачалася організація відступу? За твердженням В. Д. Заславського, спочатку «повинен був вирушити табір з гарматами і піхотою; військо ж мало залишатися для прикриття відступу». Проте через деякий час його запросили до себе комісари, котрі повідомили про свою нову ухвалу, «щоб військо відходило кіннотою, бо, мовляв, рух табору активізує противника й завжди указуватиме на нас. [Говорили], **що краще вози і майно втратити, ніж загинути усій Республіці і цвіту Вітчизни нашої** (виділено нами – авт). [Такими були] формальні докази й.м.п. старости ломжинського (Г. Радзейовського)». Якщо вірити його словам, то він зробив спробу змінити її, однак рада одноголосно вирішила «відступати кіннотою». Мало цього, стверджував що «їх мм. уже тоді мали готового до послуг провідника п. Байбузу, слугу й.м.п. старости брацлавського (С. Каліновського), котрому й.м.п. староста ломжинський передав свій знак розрізнення і **ми всі разом пішли за цим знаком. Я надіявся на те, що ми у Костянтинові підкріпимо і себе, і військо. Але Господь Бог за гріхи наші так нас поплутав, що військо проминуло Костянтинів і ми вдалися до втечі, розділившись темної ночі на декілька частин** (виділено нами – авт)⁶².

Отже, маємо підстави встановити ініціаторів втечі, котрими виявилися Г. Радзейовській та С. Каліновській, до котрих і примкнув В. Д. Заславський. Останній відмовився визнати їх і власну провину у війсьній катастрофі польського війська. Намагався переконати читачів своєї реляції у тому, що основними причинами «нашого нещастя» були: «Прокляте честолюбство ганебно підвело, бо кожний товариш (у польському війську (кінноті) – рицар (шляхтич) – авт) хотів бути ротмістром, ротмістр – полковником, а полковник – гетьманом. Через належний вождям послух. Наповнився наш табір непотрібним чванством, навантажили вози плачем розорених підданих»⁶³.

Не може не викликати інтерес анонімний «Щоденник помилки їх мм.п. регіментарів під Пилявцями», написаний, вочевидь, наприкінці вересня у Львові. Його особливість полягає у спробі автора по «гарячих слідах» виявити й осмислити допущені прорахунки очільників війська, що й привели до ганебної поразки. І, до його честі, він одним із перших спромігся визначити й більш-менш об'єктивно охарактеризувати головніші з них. Як на думку автора щоденника, «Весь наш порятунок полягав у тому, щоб швидко воювати з противником, не очікуючи на об'єднання [з ним] татар, про яких ми мали застереження. [Слід було] напасти на противника за такого бадьорого і свіжого настрою війська, не очікуючи убожіння військ і втрати коней у зв'язку з осінньою

негодою. А їх мм. пп. регіментарі втрачали даремно час, відкла-дали і не проводили нарад, біля кожної переправи проводили по два-три дні, бо ніхто не думав про те, аби ці переправи налагодити заздалегідь. Тільки скликали наради, але жодна з них взагалі не була проведена й в цілому їх мм. пп. регіментарі вчиняли протилежне [ухвалі] комісарської ради». Справедливо докоряв і за те, що «в таборі [не було] жодної дисципліни, жодного авторитету вождів. В ночі після пароллю стріляли, кричали і нікого за це не осуджували, бо однаковий страх охопив усіх, так що не існувало повністю жодного порядку»⁶⁴.

Автор наводить уточнюючу інформацію про причини намірів обрання Старокостянтинова місцем розташування табору та їх провал. А вона засвідчує, що «була ухвала зупинитися біля Костянтинова, так як це фортеця, і для того, щоб ворог попався на наші хитрощі, а не ми на його». Проте «й.м.п. гетьман (В. Д. Заславський) боявся, щоб цей масток не був спустошений (це була його власність – авт), бо навіть упродовж цих двох чи трьох днів, коли табір знаходився біля Костянтинова, постійно перебувала охорона біля усіх сіл, аби не можна було взяти найменшого снопа на корм для коней і кожного, хто що-небудь узяв, неминуче брали під варту і позбавляли свободи. Потім було наказано рухатися далі...»⁶⁵. Підкреслював, що прийняті рішення не виконувалися «з-за панів регіментарів» як-ото надіслати полк для придушення повстання, що розпочалося у Руському воеводстві, а «також до Волинського воеводства і до Кам'янця на допомогу»; вислати 1 тис. татар «для розвідки й перехоплення татар» тощо⁶⁶.

Відзначив теж невдало обране місце для табору неподалік «противника», який до такої міри безладно розташувався, що знаходився на шести горах і захищати його було неможливо». Описуючи бої за греблю, «великою помилкою» вважав той факт, що на її правому боці «не спорудили хорошого валу, а лише [викопали] прості рови». Подає дані, що під час бою за неї 23 вересня «Декілька козацьких корогв мужнів з ними [козаками й татарами] билися, проте всім гусарським корогвам, яких було 600 [осіб], тобто корогвам й.м.п. [каштеляна] сандомирського, й.м.п. старости варшавського, й.м.п. Зборовського не довелося навіть списи підготувати до бою, бо вони відразу ж показали спину й почали втікати. А так як на плотині важко було бігти, бо вся піхота, побачивши, що гусари втікають, теж саме зробили на плотині, то кіннота змушена була втікати через став, де багато потопилося, інші від рук ворога загинули, треті зі щасливої долі частково пішком, частково на конях відійшли». А відтак вбачав «велику помилку» в тому, що «провели через переправу кінноту, якою не можливо було підкидати підкріплення. Достатньо було б посадити за потужним валом декілька сотень піхоти, і тоді не було б жодної шкоди в кінноті»⁶⁷.

Описуючи бойові дії на лівому боці річки, підтвердив свідчення інших джерел про неорганізованість польських підроз-

ділів у наступальних діях проти українців і татар: «зав'язали бій, не вшикувавши військо, і з-за цієї помилки один одного не підтримали». Адже «одні корогви билися по два і три рази, як, наприклад, князя й.м.п. воєводи руського, а інші не хотіли битися, треті [зовсім] не вирушили з табору, четверті огидно і ганебно втекли»⁶⁸. Через таке становище, як стверджував він, «З'їхалися пп. гетьмани з деякими їх мм. пп. комісарами **за дві години до заходу сонця** (виділено нами – авт.) і провели нараду про те, що в такому випадку далі чинити». І в цей час В. Д. Заславський наказав своїм слугам приводити до «порядку табір, бо табір знаходився у безладі» і «їх мм. додали йому на кінець п. Майєра, котрий взявся за приведення табору до ладу своїми й.м.п. воєводи слугами, ним же відправленими. Проте п. Майєр, з'явившись до табору, переконався, що всі вози й.м.п. воєводи сандомирського уже вирушили в дорогу, також їх мм.пп. воєводичів краківських, також п. коронною хорунжого, а всі інші вози і палатки не рушили з місця»⁶⁹. Отже, маємо дані, що суперечать визнанням В. Д. Заславського, начебто він не належав до ініціаторів втечі війська.

За даними аноніма, коли настала ніч, збирається нова нарада, на якій «ми обговорювали, як і куди вирушити. Було ухвалено, щоб з табором і гарматами відірватися від черні (українських підрозділів – авт.), а поки що всі війська повинні були залишатися в полі, **а для шиккування цих військ офіційно був призначений й.м.п. воєвода руський** (виділено нами – авт.). І в цей час «Раггом надійшла звістка, – констатує він, – що деякі гетьманські п.п., порадившись, вивели коней, а потім пішли з табору, **що ще більше налякало військо** (виділено нами – авт.), бо це було повідомлено вголос після завершення нашої наради». Як наслідок, «переправляючись всю ніч мимо Костянтинова, й.м.п. воєвода сандомирський опинився у Вишнівцях, а з Вишнівця у Львові, а й.м.п. хорунний у Бродах, й.м.п. коронний підчайши в Олеську, а решта, хто де зміг, там і заховався»⁷⁰.

І, нарешті, останній анонімний щоденник, написаний, вочевидь, у другій половині жовтня. Його автор спробував на основі аналізу «різних дискурсів, у котрих і правдиво, і брехливо описується Пилявецька експедиція», викласти свій «стислий діаріуш». У першу чергу наголошує на помилковості передачі сенатом гетьманської булави В. Д. Заславському, обминувши при цьому І. Вишневецького. Чому? Бо, на його переконання, «Через таке приниження князя, котрому на загальну думку треба було надати цей уряд, почали посилюватися усобиці..., зневага до гетьмана та його помічників (М. Остророга та А. Конєцпольского)». «Отакє ставили на карб гетьманові заздрісники, – занотував автор, – солдату, котрого Річ Посполита призначила командувати заради оборони Вітчизни; і не було жодного такого з панів, котрий би у колі свого товариства не оцінював би гетьманів»⁷¹.

Його свідчення, як учасника походу польського війська до Пилявець, дещо збагачують існуючі дані про характер взаємовідносин регіментарів й обраних конвокаційним сеймом комісарів. Стверджував, що «цнотливий Хмельницький дав час провести конвокаційні ради, де тріснув отруйний налив. Справа в тому, що тоді вони вільними своїми голосами наробили багато комісарів або бакалаврів, **а в разі незгоди з ними погрожува-ли сказати «не дозволям». Врешті й присягою зобов'язали їх, щоб вони [регіментарі] в усьому слухалися бакалаврів** (виділено нами – авт.). Кожний пхався до цього уряду, прагнучи хоч трохи ухопити слави, а інший, ще будучи п'яним від материнського молока, вчинив конвокацію, прибули комісари, прибули хоругви, щоб уже йти в поле проти ворога»⁷².

Наголошував на чварах воєначальників, сановників, комісарів тощо: «Пише гетьман універсали, просить заради любові до вітчизни, наказує своєю владою, призначає місце збору війська до табору під Глинянами. Але одні з цих обминають регіментарів, порушуючи волю вітчизни, другі повільно йдуть, дискутуючи при своїх столах, кажучи: «Не буде нами цей командувати, хай пильнує Львова з вірменками, а ми, зібравшись, візьмемо собі іншого гетьмана, а цей хай подумає про те, якою смертю померла, як подейкують, через нього його дружина. Вони чинять тоді фракції, один поперед другого пнеться, роблять окремі табори ...»⁷³.

Позитивно оцінюючи об'єднання війська у районі Човганського Каменя, все ж зауважив, що «все скінчилося на загальниках. Дійсно, війська об'єдналися, але з фальшивими серцями йдемо далі». Подає унікальну інформацію про домовленість гетьманів і комісарів щодо скликання «генерального кола» і принесення «присяги на цьому боці Росоловецької переправи», що була зірвана свавіллям окремих осіб, полки яких «переправляються, незважаючи на наказ генерала». Висловлює думку, що обставини («не мужність, а безумство») змусили В. Д. Заславського «рушити» з-під Костянтинова, що «пришвидшило загибель вітчизни». А в неділю (20 вересня) пішли до нового табору, «вже весело, бо два комісари, про котрих не згадує, підігріті вином, присягнулися за 24 години захопити козацький табір»⁷⁴.

Знаходимо підтвердження того факту, що саме київський воевода Я. Тишкевич «старий літами, та молодий розумом» розпочав битву 21 вересня за греблю. І хоча він її «бере» (ця інформація частково помилкова), «але там за переправою козаків не погромили, бо якого ж чорта він мав там чинити? Не треба було йому вискакувати перед сватами, бо піхота була ще ледве не у чверті милі і тому не могла дати ніякої допомоги». Тільки внаслідок переправи кінноти вдалося оволодіти нею, де «Стали ми (у даному випадку йшлося не про його особисту присутність, а про польських вояків у цілому – авт.) там як добрі мужі». Не можна обминути увагою названий автором факт

клопотання І. Вишневецького перед В. Д. Заславським «спробувати щастя проти табору, котрий стояв у беззняку (йдеться про розташовані у ньому полки М. Кривоноса – авт.). Не відмовив йому у цьому рішенні їх мось пан сандомирський воєвода, але мусив вказати, що вже сонце мало заходити»⁷⁵.

Описуючи події 22 вересня, зазначив, що «У вівторок нічого не робилося через дуже сильний туман, котрий стояв довго й після полудня. Потім, коли туман розійшовся, сторожа дала знати, що козаки, виставивши багато хорогів, мабуть думають про втечу, а вони робили табір, виходячи напроти орди». Наведені ним дані про їх появу у ньому «надвечір» суперечить свідченням інших авторів про прибуття татар вночі 22 вересня. Це отримане поляками повідомлення «стривожило надвечір наше військо так, що кожен без гетьманської волі сурмив тривогу перед своїм наметом». Відзначав відмову руського воєводи та ломжинського старости (погодився тільки з третього разу) надіслати допомогу жовнірам, котрі знаходилися з правого боку переправи. Водночас рожанський староста не послав своїх хорогів на «пляцову сторожу» перед табором⁷⁶.

Згадуючи події наступного дня, наголосив на тому, що «думка зупиняється і дружить рука, щоб описати битву у середу, котра, можна сказати, була чином не рицарських людей, а швидше натовпу». Жодної оригінальної інформації про її перебіг не наводить, підкреслюючи безвладдя і хаос, що панували у керівництві військом й діяльності полковників та ротмістрів. І тому зробив такий невтішний висновок: «Отже, не тільки князь пан сандомирський воєвода, але і Олександр Великий з Юлієм Цезарем не дали б там ради, бо інші вже мали нав'ючені для втечі коні у Костянтинові, а з'їхавшись тоді до кого, мали раду тікати купою чи врозсип ...»⁷⁷.

Отже, вивчення щоденників і реляцій польських учасників битви дало підстави вяснити їх важливу значимість у з'ясуванні наступних проблем:

- маршруту просування польського війська, обставин його об'єднання, взаємин регіментарів і сановників, місця розташування Росолівської переправи тощо;
- причин відмови польського командування від розташування табору в околицях Старокостянтинова й продовження походу до пилявецького табору Б. Хмельницького;
- уточнення тактичного плану українського гетьмана та шляхи його реалізації, характер боїв на обох сторонах Ікви (Пилявки) підрозділів українського війська;
- виявлення слабких місць розташування польського війська у таборах 20 і 21 вересня;
- реконструкції боїв за переправу 21 вересня, що завершилися поразкою українців;
- часу прибуття татар до українського табору і впливу цього чинника на психологічний стан польських жовнірів;

- витворення цілісної картини контрнаступу українців і татар 23 вересня та його успішного завершення;
- причини панічної втечі польського війська;
- встановлення ініціаторів передчасного залишення поля бою з-поміж польського командування та сановників.

Примітки:

1. Мицик Ю. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури. *На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII століття*. Рівне, 1994. Вип. 1. С. 110-116; Його ж. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. С. 195-197; Його ж. Незнаний публіцистичний твір про Пилявецьку битву. *Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали науково-практичної конференції*. Стара Синява, 1995. С. 39-41; Його ж. Щоденники Пилявецької битви 1648 р. *Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції 19 вересня 1998 року*. Стара Синява: Поділля, 1998. С. 53-57.
2. Drozdowski M. R. Na szlaku do Hadziacza. Szlacheckie idee rozwiązania konfliktu na Ukrainie w latach 1648-1653. *Międzynarodowa konferencja naukowa poświęcona 360 rocznicy Unii Hadziackiej. Wielki projekt. 360 rocznica Unii Hadziackiej 1658-2018. Abstrakty*. Warszawa, 2018. S. 27.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 3: Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). С. 26-27; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Трете доопр. вид. Київ: Темпора, 2007. С. 157-159.
4. [Michałowski J.]. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 170-171.
5. Ibidem. S. 171-173.
6. Ibidem. S. 173-174, 179.
7. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. / состав.: А. З. Барабой, И. Л. Бутич и др. Киев: Наукова думка, 1965. С. 116.
8. [Michałowski J.]. Op. cit. S. 179-180.
9. Ibidem. S. 180.
10. Мицик Ю. А. Визвольна війна ... С. 113-114; Його ж. Щоденники Пилявецької битви 1648 р. С. 54-55; [Michałowski J.]. Op. cit. S. 198.
11. [Michałowski J.]. Op. cit. S. 187.
12. Ibidem.
13. Ibidem.
14. Ibidem. S. 188.
15. Ibidem. S. 189-190.
16. Ibidem. S. 190-191; Płowy D. Od Konstantynowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińnych od czerwca do września 1648 roku. Zabrze: Wydawnictwo inforteditions, 2012. S. 169.

- 17.[Michałowski J.]. Op. cit. S. 190.
- 18.Ibidem. S. 191-192.
- 19.Документи об освободительной войне... С. 113.
- 20.Там само.
- 21.Там само. С. 114.
- 22.Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення. *Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями*. Хмельницький: ПП Мельник А. А. 2008. С. 17-18.
- 23.Документи об освободительной войне... С. 114.
- 24.Там само. С. 114-115.
- 25.Там само. С. 112, 115.
- 26.Там само. С. 115.
- 27.Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 3. С. 72; Степанков В.С. Пилявецька битва ... С. 18.
- 28.Документи об освободительной войне... С. 115.
- 29.[Michałowski J.]. Op. cit. S. 198.
- 30.Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / упоряд.: док. іст. наук, професор, протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Ю. Мицик. Київ, 2012. Т. I: (1648-1649 рр.). С. 163-164.
- 31.Там само. С. 163.
- 32.Там само.
- 33.Там само. С. 163-164.
- 34.Документи об освободительной войне... С. 117-122.
- 35.Архів ранньомодерної Української держави. Київ, 2019. Т. 3: Мартин Голінський. *Silva regum: (1648-1665)* / упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. Ч. 1: (1648-1649). С. 189-192.
- 36.Там само. С. 189.
- 37.Там само.
- 38.Там само. С. 189; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 173; Степанков В.С. Пилявецька битва... С. 19.
- 39.Архів ранньомодерної Української держави... С. 189.
- 40.Там само. С. 189-190.
- 41.Там само. С. 190-191.
- 42.Документи об освободительной войне... С. 121.
- 43.Архів ранньомодерної Української держави... С. 190-191.
- 44.Там само. С. 191.
- 45.[Michałowski J.]. Op. cit. S. 203-207.
- 46.Ibidem. S. 204-205.
- 47.Ibidem. S. 205.
- 48.Ibidem. S. 205-206.
- 49.Ibidem. S. 206.
- 50.Ibidem.
- 51.Ibidem. S. 207.
- 52.Документи об освободительной войне... С. 145.
- 53.Там само. С. 146-147.
- 54.Там само. С. 147.
- 55.Там само. С. 147-148.

56. Там само. С. 148.
57. Там само.
58. Там само. С. 149.
59. Там само.
60. Там само.
61. Там само. С. 149-150.
62. Там само. С. 150.
63. Там само. С. 144, 150.
64. Там само. С. 134.
65. Там само. С. 134-135.
66. Там само. С. 135.
67. Там само. С. 135-136.
68. Там само. С. 136.
69. Там само.
70. Так само. С. 136-137.
71. Джерела з історії ... С. 168.
72. Там само.
73. Так само. С. 168-169.
74. Там само. С. 169.
75. Там само.
76. Там само. С. 169-170.
77. Там само С.170.

Valeriy Stepankov, Vitaliy Stepankov

BATTLE OF PYLIAVTSI IN 1648 THROUGH THE EYES OF ITS POLISH PARTICIPANTS ON THE PAGES OF RECORDS AND COMMUNIQUÉ

The article is devoted to the elucidation of important source-study problem of the Battle of Pyliavtsi. The very records and communiqués of Polish authors (unfortunately, the Ukrainian ones are not retained) make the vast (also with epistolary) number of sources with the most treasured information. Its analysis gives an opportunity to state that only it allows us to reconstruct the dynamic of the battle, to find out the misjudgments of Polish commanders and to enrich the existing in historiography beliefs in the reasons for the victory of the Ukrainian troops. It makes sense to present the material not from the perspective of the general depiction of the course of events from their preludes to the completion but through the characteristic of every single record or communiqué for the research of the given battle.

Key words: *Battle of Pyliavtsi, source, record, communiqué, solders, Cossacks, Ukrainians, Tatars, dam, B. Khmelnytskyi, V. D. Zaslavskiy.*

Отримано: 25.06.2020

Олександр Мацьков
(Кам'янець-Подільський)

ШЛЯХ ДО ЛЮБАРА: ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ПОХОДУ МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКО-ТАТАРСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД ЧАС ЧУДНІВСЬКОЇ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ

У статті окреслено маршрути просування московсько-українських і польсько-татарських військ до Любара. З'ясовано основні положення проєктів плану наступальної операції В. Шереметьєва, умови її обставини, в яких вони розроблялися. Ухвали Васильківської ради передбачали стрімкий марш московсько-української армії в прикордонні межі Речі Посполитої та її розгром. Також було погоджено рух військ Ю. Хмельницького і В. Шереметьєва окремими шляхами з метою запобігання удару з тилу татарської орди. Особливу увагу звернено на проблеми збору і передислокації до Києва корпусів московських князів К. і О. Щербатових. Погіршення ситуації на литовському фронті призвели до вимушеної зупинки тут підрозділу К. Щербатова, якому, у підсумку, так і не вдалося об'єднатися зі силами В. Шереметьєва.

Оперативні й своєчасні заходи польського командування дозволили у короткі терміни перегрупувати дивізію Є. Любомірского з Пруссії у прикордонні межі з Україною. Прихід на допомогу татарського війська Мурат-Гірея та їхнє об'єднання з коронною армією у Старокостянтиніві засвідчило їх готовність до майбутнього протистояння.

Ключові слова: *Ю. Хмельницький, В. Шереметьєв, С. Потоцький, Є. Любомірский, проєкт, план, маршрут, кампанія, армія.*

Актуальність обраної теми обумовлюється необхідністю з'ясування синхронних у часовому вимірі заходів генерального командування кожної з держав-учасниць Чуднівської кампанії 1660 р. (Річ Посполита, Кримське ханство, Московія й Україна), спрямованих на організацію й розробку власного проєкту операції, маршруту просування війська в район Любара. Воно виявилось його кінцевим пунктом, оскільки саме поблизу нього розпочалися активні воєнні дії. У вітчизняній історіографії дана проблематика не знайшла належного висвітлення. В. Герасимчук визначив основні пункти маршу російсько-української і польської армій¹. О. Мацьков з'ясував шлях просування правобережних українських полків гетьмана Ю. Хмельницького до Слободища².

Найбільш вагомими у вивченні походу московсько-української армії є праці російських дослідників А. Барсукова³ і Б. Флорі⁴. Дякуючи використанню архівних джерел, ними показана складність переходу корпусів князів Осіпа і Константіна Щербатових через територію Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), роль царя при розробці плану кампанії. І. Бабулін ідентифікував більшість московських полків, які взяли участь у виправі у складі армії В. Шереметьєва⁵. У роботах польських науковців В. Чермака⁶, Т. Корзона⁷, Л. Кубалі⁸, Ф. Равіти-Гав-

ронського⁹, А. Хнілка¹⁰, З. Вуйціка¹¹, Л. Оссолінського¹², Р. Романського¹³, М. Гевенди¹⁴ встановлено час і основні напрями прибуття до Любара дивізії польських гетьманів. Разом з тим, продовжують існувати деталі фактологічного й дискусійного характеру, які потребують уточнення.

Воєнні успіхи армії князя І. Хованського взимку-навесні 1660 р. на території ВКЛ проти польсько-литовської армії породили у керівних московських колах ідею походу через територію козацької України в межі Речі Посполитої. У першій половині травня 1660 р. у Москві відбулася військова рада за участі царя Алексея Михайловича, князів, наказного гетьмана переяславського полковника Т. Цицюри тощо. З огляду на перебування у Києві київського воеводи В. Шереметьєва, він був відсутній. Задум царя передбачав стрімкий марш московсько-українських сил вглиб Польщі – до Львова і Кракова з метою досягнення її капітуляції. Акцентувалася увага на тому, аби не дозволити противникові «ввійти в свої міста» [мається на увазі територію козацької України, яка за Переяславським договором 1659 р. знаходилася у статусі автономії у складі Московії – авт.], а розбити на його ж території¹⁵.

У травні до Києва прибув стряпчий М. Головін з царськими інструкціями для воеводи, призначеного головнокомандувачем армії. Перед ним ставилося завдання розробити детальніший проєкт походу, залучивши до нього українські полки на чолі з гетьманом Ю. Хмельницьким. Алексей Михайлович повідомив про надіслання найближчим часом на допомогу додаткових підрозділів під проводом князів Осіпа Щербатова і Константина Щербатова [син О. Щербатова – авт.]¹⁶. Водночас наказав відправити полк Д. Краферта до Смоленська, а полки Е. Франзебекова, А. Гамільтона і К. Яндера на човнах по Дніпру до Могилева або Бихова, які перебували у підпорядкуванні київського воеводи. Останній прохав царя залишити при ньому полк Д. Краферта, а решту обіцяв відкомандирувати в червні. Проте, як показав хід подій, цього здійснити не вдалося¹⁷.

7 червня відбулася зустріч В. Шереметьєва з Т. Цицорою, після розмови з яким було представлено на розгляд царя і його оточення орієнтовний план операції. Дата початку походу передбачалася на 12 липня. Цього часу, за його підрахунками, мало вистачити до прибуття князів Щербатових. Після чого мав розпочати наступ спільно з лівобережними полками очолюваних Т. Цицорою. Спрямовувався наступ «під польські міста... під Корець да під Луцьк», з огляду на меншу відстань до них, ніж до Львова¹⁸. Щоб запобігти атаці з півдня татар, передбачалося залишити в Умані дивізію князя Г. Козловського, надавши йому в підпорядкування брацлавський, паволоцький і уманський полки. У Києві мала перебувати залога князів І. Чадаєва

і Ю. Борятинського. Не мав залишатися осторонь наступальних дій й український гетьман з правобережними полками, однак не конкретизувався в який саме регіон. Зважаючи на можливі повстання на Правобережній Україні, зумовлені невдоволенням місцевого населення умовами Переяславського договору 1659 р., В. Шереметьєв не виключав варіанту походу під проводом Ю. Борятинського замість нього¹⁹.

Поразка під Полонкою 28 червня 1660 р. московської армії суттєво зкоригував проект української кампанії²⁰. На наш погляд, саме ця обставина відтермінувала скликання генеральної ради В. Шереметьєва спільно з українським керівництвом. Очевидно, лише на початку липня, цар надіслав В. Шереметьєву новий проєкт – уже третій за рахунком. У чому полягав його зміст? Пропонувалося перегрупувати у ВКЛ на допомогу армії князя Ю. Долгорукова ніжинський, чернігівський і прилуцький полки, які мали перебувати у складі війська В. Шереметьєва. Натомість київський воєвода повинен був вирушити у похід зі своїм військом та київським, переяславським і кальницьким полками, очолюваних Т. Цицюрою. За ними мав наступати 20-тисячний корпус сибірського царевича Василія Араслановича. Усвідомлюючи додаткові затрати часу на його прибуття, головний удар по коронній армії мав завдаватися уже на теренах козацької України, а не Речі Посполитої, як це передбачалося раніше²¹. Злагоджені дії на литовському і українському фронтах, на думку московського командування, мали б призвести до перелому у війні й розгрому противника.

Нарешті 17 липня у Василькові відбулася військова рада за участю В. Шереметьєва, князів Г. Козловського, Ю. Борятинського, гетьмана Ю. Хмельницького, козацьких полковників та ін.²². Її ухвали ознаменували узгодження остаточної комбінації заходів щодо наступальної операції проти Польщі. Відтак, Г. Козловській отримав наказ залишити Умань зі своєю дивізією й об'єднатися з армією В. Шереметьєва, в склад якої мали ввійти підрозділи князів Щербатових, прибуття яких очікували найближчим часом. Також до неї долучався Т. Цицюра з 5-ма лівобережними полками, а саме: переяславським, прилуцьким, київським, полтавським і миргородським²³. Напрямок руху визначався через Котельню на Меджибіж, де дислокувалася 10-тисячна армія коронного гетьмана С. Потоцького²⁴. У свою чергу, Ю. Хмельницький з правобережними полками повинен був просуватися з Уманщини, контролюючи Гончарський шлях, яким зазвичай просувалася орда, щоб не допустити її до воз'єднання з поляками. За умови успішного перебігу операції, війська мали об'єднатися в районі Бердичева – Слободища, розгромити С. Потоцького і прямувати далі до Львова²⁵. Таким чином, передбачався наступальний сценарій виправи на територію Корони Польської, який мав призвести до її капітуляції. Попри значну

втрату часу і неготовність до виступу усіх сил, В. Шереметьєв все ж сподівався, що бойові дії будуть розгортатися на польських землях. Окремі рішення стосувалися вирядження чернігівського і ніжинського полків на литовський фронт, кальницького і черкаського полків до Запорозької Січі з метою організації походу в Крим²⁶.

Важливим моментом Васильківської ради стала домовленість між Ю. Хмельницьким і В. Шереметьєвим про те, що першим у похід вирушить київський воєвода, а полки гетьмана – пізніше. Опосередкованим підтвердженням її існування слугує інструкція, дана посланцеві сотникові Г. Поддониченку 24 липня до царя, в якій гетьман просив надати йому додаткові сили, бо «Васілій Борисович Шереметьєв пішов проти ляхів, а тут потрібно, щоб було з нами кому проти хана кримського стояти...»²⁷. Даний стратегічний крок здійснювався з метою запобігти удару з тилу орд калги-султана Сефер-Гірея, нурадин-султана Мурат-Гірея або ж самого хана Мехмет-Гірея, в той час коли основна група військ мала концентруватися на Правобережжі²⁸. У відповідь Алексей Михайлович наказав білгородському воєводі Г. Ромодановському вірядити на підмогу з Білгорода підрозділ стольника П. Скуратова, але перед цим той мав дізнатися у Ю. Хмельницького «...в які місця тим ратним людям йти»²⁹.

Аналізуючи події літа 1660 р., приходимо до висновку, що цар та його оточення не володіли достатніми розвідданими і, як наслідок, не могли адекватно оцінити зовнішньополітичну ситуацію. Лише у другій половині травня у Москві дізналися про укладення польсько-шведського мирного договору. Однак, ця обставина не вплинула на уже прийняті ухвали стосовно кампанії³⁰. Московське командування хоча і не виключало загрози нападу на прикордонні українські і московські території татар, все ж «заспокоювало» себе, вважаючи мало ймовірним подібний розвиток подій³¹. Дане твердження базується на аналізі листування воєвод з Алексеем Михайловичем. Наприклад, Г. Ромодановській у червні доповідав йому, що татари перебувають поблизу Білгород-Дністровська на волоському кордоні «як застава, остерегаючись приходу черкес і волох»³². Підтверджували подану інформацію в серпні українські посланці, заявляючи: «Татари стоять на волоському кордоні, а до Ляхів не пішли для того, що почули про козацький похід і говорять де, що вони хотять йти назад в Крим»³³. У Москві сподівалися, що за наказом султана Мегмеда IV, татари візтку візьмуть участь у поході проти трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці. Проте Порта власними силами розв'язала конфлікт³⁴.

Про стан справ у Речі Посполитій у Москві інформації було ще менше. Командування продовжувало вважати, що Варшава виявиться не в змозі вести серйозну боротьбу у разі відкриття ще одного фронту. Навіть свідчення соратника І. Виговського – хо-

рунжого В. Яловіцького, взятого в полон в бою під Рівним, особливо не прийняли до уваги. Зокрема, на допиті від 10 червня він повідомив, що дивізія С. Потоцького чисельністю 18 тис. жовнірів знаходилися у Підгайцях, а 12 тис. військо Є. Любомірського – у Любліні разом з 4 тис. полком І. Виговського. Відзначав також існування домовленості короля з ханом щодо майбутньої військової акції на теренах України. А місцем об'єднання армій мав стати Кам'янець-Подільський³⁵. Малоімовірними, а то й неправдивими виглядають дані (якими володів і від яких відштовхувався при розробці плану В. Шереметьєв) про перебування в липні під Меджибожем військ С. Потоцького³⁶. Швидше за все, мова йшла про підрозділи коронного обозного А. Потоцького, які патрулювали прикордонні території³⁷. Отож, відсутність інформації з надійних джерел стала суттєвим прорахунком московського командування вже на підготовчому етапі кампанії.

Ще одним «тривожним симптомом» стала пріоритетність для Москви збереження позицій у ВКЛ. Спроби вжити негайних заходів й переломити успішний наступ армії С. Чарнецького ставили під загрозу зриву кампанію В. Шереметьєва, яка не могла ввійти до своєї активної фази³⁸. Передислоковані на литовський фронт ніжинський та чернігівський полки по суті так і не взяли участі у масштабних військових діях, тоді як могли суттєво підсилити українське військо³⁹. Переконання І. Хованського про можливість стримування поляків наявними воєнними ресурсами виявилися помилковими. Як наслідок, царем не була проведена додаткова мобілізація, що згодом стала причинно-наслідковою проблемою для західного походу⁴⁰.

Проте найбільших труднощів породив перехід на українські землі корпусів Осіпа і Константина Щербатових, без наявності яких ускладнювалася реалізація стратегічних завдань. Осіп Щербатов з кіннотою мав рухатися сухопутним шляхом до Переяслава. Сєвск став місцем збору їхніх полків⁴¹. Вирушивши з Москви наприкінці травня і пройшовши Белєв, Болхов і Карачєв, 24 червня він уже перебував у ньому, очікуючи прибуття 3-х рейтарських полків під проводом Д. Фандернісіна, І. Єлчанінова та А. Води⁴². Розрахунок на зібрання з прикордонних з козацькою Україною земель дворянського ополчення провалився. Як свідчить листування О. Щербатова з царем, останній мав ще надіслати підкріплення: «А як твоїм ратним людем, тим яким по твоєму наказу варто йти з нами в Переяслав, списки нам не прислані; і де з твоїми ратними людьми нам збиратися, і про це твого указу у нас нема»⁴³. Однак замість орієнтовних 4 тис. осіб, йому вдалося зібрати близько 2,5 тис. вояків. Незважаючи на листи В. Шереметьєва про пришвидшення руху, лише 1-го серпня він вирушив у дорогу⁴⁴. Попри значну відстань до Переяслава [близько 320 км по прямій – авт.], він досить швидко її подолав. Короткочасно зупинившись у Переяславі, в 10-х числах серпня прибув до Києва⁴⁵.

Корпус князя Константіна Щербатова налічував близько 10 тис. воїнів, основу яких склали піхота й артилерія. У його склад увійшли 3 стрілецьких полки під командуванням С. Коковінського, І. Єндогурова і А. Астафьева, солдатські полки В. Челюсткіна і М. Літкіна⁴⁶. Решта полків залишаються невідомими. Спочатку князь долав свій марш з Москви до околиць Смоленська, де розпочинався витік р. Дніпро, а далі вплав на човнах по ньому до Києва і Переяслава⁴⁷. Рішення про перехід вплав було продиктоване складністю транспортування боеприпасів і провіанту. Лише «гарматних запасів в Київ і гніту по 1000 пудів, в Переяслав пороху 400 пудів і гніту 1000 пудів...», а також ядра, піщали, пістолі, мушкети, амуніція тощо⁴⁸. Просуваючись через територію ВКЛ, де продовжувалися активні бойові дії, К. Щербатов лише у 20-х числах липня, зупинився поблизу Смоленська. Відомо, що станом на 22 липня до міста ще не прибули човни, якими Щербатов мав плисти до Києва⁴⁹.

Взяття в серпні 1660 р. польсько-литовською армією Шклова й Орші заблокувало рух К. Щербатова в «черкеські міста»⁵⁰. Водночас погіршилося становище війська Ю. Долгорукова. Зважаючи на відсутність «хлібних запасів і в кінських кормах убогість», цар 13 вересня наказав, щоб «...взяв у князя Константіна Осіповіча Щербатова 50.000 рублів з тієї грошової казни, яка в Київ Васілію Борісовічу Шереметьєву на жалування нашим ратним людям послана». Аналогічну суму мали відправити з Москви до Києва найближчим часом⁵¹. Крім цього, у розпорядження Ю. Долгорукова переходила більшість стрілецьких й солдатських полків. Решта війська мала вирушити до Києва, як тільки вдасться налагодити безпечний шлях руху по Дніпру. Однак, як показав подальший хід подій, К. Щербатов зрештою знеохотився до продовження походу й залишив підрозділи на литовському фронті⁵².

Станом на середину серпня дивізії В. Шереметьєва і О. Щербатова перебували ще у Києві. Це засвідчує факт отримання ними (після свята Святого Спаса) 16 серпня від імені царя великого полкового знамена⁵³. Усі спроби пришвидшити похід реалізувати не вдалося. Корпус князя Г. Козловського лише вирушив з Умані. Збір війська Ю. Хмельницького також проходив повільно. Після Васильківської ради гетьман з'явився до Корсуня, де перебував до початку серпня, коли вирушив до Чигирини й наказав полкам збиратися поблизу селища Ташлик [між Чигирином і Уманню – авт.]⁵⁴. У серпні на перехоплення орди були розіслані у різні місця полки. У Шаргороді перебували полки: уманський М. Ханенка та брацлавський М. Зеленського, поблизу Могилева – подільський полк Є. Гоголя. Згодом до них приєднався кацьницький полк І. Вертелицького. Сам Хмельницький з рештою полків наприкінці серпня вирушив у похід⁵⁵.

17 серпня київський воєвода разом з 3-ма лівобережними полками (перейславський Т. Цицори, миргородський

П. Апостола, київський В. Дворецького) вирушили у напрямку Котельні⁵⁶. Решта два – прилуцький Ф. Терещенка і лубенський Я. Засядька, за різними даними, приєдналися у Фастові, або ж уже в Котельні⁵⁷. Маршрут просування проходив через Васильків й згаданий Фастів. 25 серпня нарешті прибула у місце призначення дивізія Г. Козловського чисельністю 4 тис. осіб⁵⁸.

У Котельні московсько-українське військо перебувало близько двох тижнів. Його табір розташовувався на березі р. Гуйви. Причинами такого довготривалого перебування стало проведення генерального огляду армії, військова рада командування й отримання звістки про вихід у похід правобережних полків гетьмана⁵⁹. Цілкомо можливо, що головнокомандувач все ще розраховував на підхід полків К. Щербатова. На скликаній раді, переважна більшість її учасників (Т. Цицюра, О. Щербатов) і сам В. Шереметьєв висловилися за реалізацію ухваленого раніше наступального сценарію кампанії. Лише Г. Козловській виступав за оборонний варіант ведення війни. Згідно його міркувань, він обумовлювався кількома чинниками: недостатньою обізнаністю місцевості, відсутність докладної інформації про польсько-татарські війська, ненадійністю союзу з правобережними полками. Однак, до них не дослухалися. Під час засідання ради був зачитаний лист царя, в якому останній покладав усю повноту влади у прийнятті рішень на головнокомандувача⁶⁰. Таким чином, можемо констатувати наступне: київський воєвода не отримав в повній мірі необхідні для кампанії війська й провізію, що ускладнювало реалізацію операції. Затяжний по часу збір підрозділів перекреслив стратегічний план вторгнення у прикордонні терени Речі Посполитої й досягнення її бліцкригу.

Підготовку до виправи паралельно проводила й Корона Польська. Укладення польсько-шведського мирного договору у травні 1660 р. дозволило сконцентрувати для неї усі наявні військові сили. Ухвала військової ради (25 травня – поч. червня) у Варшаві ознаменувала початок операції передислокації з Пруссії до кордонів козацької України дивізії коронного маршала Є. Любомірского й групування поблизу Тернополя полків коронного гетьмана С. Потоцького⁶¹. Влітку король Ян II Казімеж, волинський воєвода М. Чорторийський, волинський каштелян С. Беневський, С. Потоцький та інші високопосадовці за допомогою універсалів до шляхти воєводств хотіли організувати збір посполитого рушення. В разі його невдачі, король пропонував підтримати армію й винагородити жовнірів «скарбовими асигнаціями»⁶². Таким чином, шляхта могла відкупитися шляхом надання коштів на потреби війська, або ж самій взяти участь у воєнних діях. Засідання сеймиків на місцях підтвердило її прихильність до першого варіанту. Король та його оточення розраховували на подібний сценарій й таким чином прагнули, завдяки наданим коштам, хоча б частково нівелю-

вати дефіцит державної скарбниці⁶³. С. Потоцкий у листі до сандомирського воєводи Я. ЗамоЙского з тривогою повідомляв про наростання невдоволення серед жовнірів з приводу відсутності платні і зауважував: «...до якого кінця та справа прийде, як військо проти війська заверне»⁶⁴. У першій декаді серпня у Львові за участі короля відбулася повторна військова рада, яка запевнила жовнірів у виплаті заборгованості після завершення кампанії й сигналізувала про початок її активної фази⁶⁵.

Не менш важливими були заходи, пов'язані із залученням татарських орд до кампанії. Під час наради до Криму був відправлений ротмістр С. Бідзінский із завданням повідомити його очільників про можливе місце об'єднання й час початку походу. Військо нурадин-султана Мурат-Гірея уже з червня перебувало на волоському кордоні поблизу Білгорода⁶⁶. Зважаючи на попередні домовленості з Варшавою, він десь на початку серпня вирушив у дорогу, просуваючись Гончарським шляхом⁶⁷. У другій половині серпня татари пройшли містечка Гусятин, Сатанів, Фельштин [сучасне Гвардійське – авт.]. Цілком ймовірно, що саме у цьому районі до них прибув згаданий посланець С. Бідзінский з інформацією про необхідність маршу під Старокостянтинів для об'єднання з коронною армією. Важливою акцією польського командування став збір розвіданих стосовно дислокації і планів противника. Сприяв цьому також екс-гетьман, київський воєвода І. Виговський. Як влучно підмітив Л. Оссолинский, «агентура Речі Посполитої і мережа шпигунів Виговського проникнула як в армію Шереметьєва, так і Хмельницького, пересилаючи докладні відомості стосовно чисельності військ, моралі, планів і цілей, а також сварок серед козацької старшини»⁶⁹. Як показав згодом перебіг подій, саме вдалі дії розвідки дозволили полякам бути на крок попереду при розробці успішних тактичних комбінацій.

13 серпня С. Потоцкий перебував ще у Львові й очікував наближення із Пруссії дивізії Є. Любомірського⁷⁰. Через декілька днів вирушив до Підгайців, де перебував до 23 серпня. Звідти попрямував до околиць Тернополя, місця збору його полків⁷¹. У 20-х числах серпня королівський секретар Е. Бобецкий повідомив коронного гетьмана про перебування орди Мурат-Гірея поблизу Вишнівців. Саме звідти нурадин-султан відправив посланця до Є. Любомірського з інформацією про готовність татарського війська до початку воєнних акцій. Побоюючись грабежів й розорень ординцями поселень, С. Потоцкий 26-го (за іншими даними 25-го) серпня вирушив у напрямку Ожигівців з метою заблокувати подальше його просування⁷². 30 серпня, прийшовши до Медина [село Підволочиського р-ну – авт.] й форсувавши Збруч, надвечір уже перебував в Авратині. Тут отримав інформацію, що татари знаходяться на відстані 15 км від нього, неподалік Чорного Острова. Наступного дня гетьман подався з візитом до

нурадин-султана, котрий вирушив йому назустріч. Під час розмови, за свідченнями автора «Щоденника війни з Шереметом», «...погодили собі тракт до Старокостянтинова»⁷³. Беручи до увагу подану цитату, такі дослідники як А. Хнілко, В. Герасимчук, Л. Оссолінский дійшли висновку, що їхнє об'єднання відбулося 1 вересня під Чорним Островом⁷⁴. На наш погляд, ситуація виглядала дещо по-іншому. Чому? Автор згаданого «Щоденника» чітко вказує: «З-під Авратина рушивши 1 вересня, 6-го став й.м. воєвода краківський під Старокостянтиновим. Туди ж і султан з ордами прийшов». Як бачимо, пункт виходу військ – Авратин, а не Чорний Острів. По-друге, прихід до Старокостянтинова армії С. Потоцького і орди Мурат-Гірея автор розглядає окремо⁷⁵. «Гетьманська реляція» також повідомляє про окремий прихід татар⁷⁶. Тому, висловлюємо припущення, що поляки і татари вийшли спільно в дорогу 1 вересня, однак рухалися окремо, неподалік один від одного.

Синхронно до Старокостянтинова просувався корпус польного гетьмана Є. Любомірского. У Яснівцях відбувся попередній огляд війська, після якого воно рушило у похід. Наприкінці липня кавалерія перебувала уже в районі Грубишев – Городло. На думку більшості дослідників, саме в Городлі коронний маршалок передав керівництво кіннотою львівському хорунжому А. Сокольницькому. Його завданням було переправитися через р. Буг поблизу Крилова й просуватися в напрямку Луцька⁷⁷. 28 липня Є. Любомірський надіслав універсал Я. Замойському з проханням якнайшвидше рухатися зі своїм полком до коронних військ⁷⁸.

Піхота відставала у зв'язку зі збором провіанту і виснажливим маршем з Прусс⁷⁹. Через брак продовольства їхній перехід подекуди супроводжувався розбоями і грабежами з боку жовнірів⁸⁰. Перейшовши Буг, на початку серпня підрозділи піхоти розквартирувалися у навколишніх поселеннях. За період відпочинку усі полки запаслися провізією й 19 серпня прибули до Крилова. 20 серпня Є. Любомірський провів огляд війська й наказав прямувати до Луцька. Просувалося військо окремими шляхами «для кращої зручності і постачання»⁸¹. Права колона підпорядковувалася генерал-майору П. Целларію й нараховувала 4 полки: коронного маршалака, київського підкоморія С. Немирича, П. Целларія, київського хорунжого К. Корицького. Лівою командував генерал-майор М. Е. Гротгауз у складі 5-ти полків – Я. Замойського, М. Гротгауза, полковника А. де Бюї, князя М. Радзівілла. П'ятий полк А. Чарнеззі допомагав артилерії і вочевидь знаходився позаду групи⁸². 25 серпня піхота нарешті з'явилася до Луцька⁸³ й об'єдналася з кіннотою А. Сокольницького, яка перебувала тут ще від 17 серпня. На це, зокрема, вказує П. Гордон: «...[ми рушили] до містечок Хорова і Харатно і до Луцька, де вже 8 днів стояла кавалерія»⁸⁴.

26-27 серпня польний гетьман прийняв кримського гінця й наступного дня вирушив у дорогу⁸⁵. Пройшовши Острожок,

28 серпня польська дивізія короткочасно зупинилася у Дубно, далі через Сураж і ліву притоку р. Горинь – Вілію 3 вересня прибула до Ляхівців. Упродовж 4-6 вересня дорога пролягала через Волинське воєводство. За даними П. Гордона, Є. Любомірський, наближаючись до Старокостянтинова, відвідав татарський обоз. У цей же день до них приєднався київський воєвода І. Виговський зі своїм полком⁸⁶. В історіографії немає єдиного міркування стосовно дати об'єднання обох польських дивізій і татарського війська. Дані джерел різняться. Проаналізувавши їх, схилиємося до думки, що це сталося 7 вересня⁸⁷.

З метою збору відомостей про дислокацію польсько-татарських військ та правобережних полків лише на початку вересня В. Шереметьєв відправив у напрямку Бердичева розвідувальний загін, очолюваний полковником Я. фон Говеном та підполковником С. Скорняковим-Писаревим⁸⁸. За його околицями, поблизу урочища Гончариха, 6 вересня, відбулася перша сутичка із польським підрозділом ротмістра Кричімського, в результаті якої кожній зі сторін вдалося схопити полонених⁸⁹. Під час допиту 7 вересня у таборі вони повідомили московському командуванню про значно більшу, ніж воно припускало, польсько-татарську армію⁹⁰. Однак, «язики» нічого не сказали про дивізію Є. Любомірського, оскільки самі не мали відомостей стосовно неї.

6 вересня В. Шереметьєв отримав листа від Ю. Хмельницького про необхідність руху до Меджибожа і того ж таки дня вирушив у дорогу⁹¹. Коригуючи напрям маршруту, вирішили просуватися через Чуднів. Планувалося на 15-16 вересня уже перебувати у місці об'єднання. Отож, за 10 днів московсько-українське військо мало подолати відстань у 145-150 км. Станом на 12 вересня воно знаходилося у Чуднові. Тут В. Шереметьєв отримав листи від козацьких полковників (уманського М. Ханенка, брацлавського М. Зеленського, подільського О. Гоголя і кальницького І. Вертелицького), які інформували про своє перебування поблизу с. Маківці за 30 км від Меджибожа й прохали надіслати подальші інструкції. Головнокомандувач наказав їм на 15-16 вересня знаходитися у Меджибожі. Залишивши, за інформацією окремих джерел, залогу чисельністю близько 1 тис. осіб у Чуднові, сам з військом 13-14 вересня вирушив дорогою між Любарем і Краснополем до Меджибожа⁹².

7 вересня у польський обоз ротмістр Кричімський привів кілька козаків та московитів, схоплених днем раніше під час сутички⁹³. Під час допиту вони повідомили, що армія В. Шереметьєва та наказного гетьмана Т. Цицюри із лівобережними полками знаходяться у Котельні й планують йти до Чуднова. Також очікують на полки Ю. Хмельницького. В. Шереметьєв, за їх визнанням, оцінював чисельність противника у 6 тис. татар та 10 тис. поляків. Після їх розгрому планував йти до Львова, а потім до Кракова, щоб всю Річ Посполиту подати «під руку царя

свого»⁹⁴. Не до кінця зрозумілими є дані полонених про плани В. Шереметьєва рухатися до Чуднова. Адже лист українського гетьмана він отримав лише 6 вересня і тоді вже обрав маршрут до Меджибожа через даний населений пункт. Згідно донесень Е. Бобецького відомо, що московсько-українське військо станом на 5 вересня продовжувало перебувати в Котельні⁹⁵.

9-го, за іншими даними 10 вересня, відбулася військова рада польського командування за участю нурадин-султана й мурз стосовно стратегії наступальної операції. В результаті її скликання було погоджено наступне: 1) не чекати приходу противника, а вирушити йому назустріч, розраховуючи на спрацювання наявної дезінформації в його стані стосовно чисельності їхньої армії; 2) маршрут мав пролягати в напрямі Любара через Гончарський шлях з метою заблокувати можливе з'єднання В. Шереметьєва з полками Ю. Хмельницького⁹⁶. Певні зміни до стратегії маршруту могла внести інформація кількох московитів, схоплених офіцером Стапковським в період між 10 і 13 вересням⁹⁷. Пройшовши Остропіль 11 вересня, 14-го, поблизу Любара, татарська розвідка наштовхнулася на авангард московсько-українських сил⁹⁸. Наближався кульмінаційний епізод кампанії – початок збройного протистояння.

Таким чином, дослідження проблеми дозволило зробити наступні **висновки**:

- нескоординованість дій московського командування призвели до запізного вирушення в похід. Розробка проекту військової операції у Москві здійснювалася крізь призму подій у ВКЛ, що викликало постійні його коригування й негативним чином позначилося на даті початку її активної фази;
- основними пунктами просування московсько-українського війська були Київ – Васильків – Фастів – Котельня – Чуднів – Любар;
- заходи Московії з метою переломити хід подій у ВКЛ на свою користь призвели до розформування корпусу К. Щербатова на підмогу армії Ю. Долгорукова, натомість В. Шереметьєв не отримав обіцяних йому підкріплень;
- брак розвіданих у середовищі російського командування стосовно планів противників спровокували відсутність превентивних заходів щодо недопущення об'єднання польсько-татарських військ;
- рішення Васильківської ради засвідчували наступне: на правобережні полки Ю. Хмельницького покладалося завдання забезпечити від можливого наступу татарських орд. З іншого боку відбулося розпорошення армії В. Шереметьєва, неодночасність виходу у похід позначилося згодом на складнощах їх об'єднання;
- оперативність заходів польського генштабу дозволила за короткий проміжок часу перегрупувати корпус Є. Любомірського у прикордонні з Гетьманщиною території Корони Польської;

- своєчасність приходу кримського війська суттєво підвищила боєздатність коронної армії та її шанси на успіх.

Примітки:

1. Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія 1660 року. *Зап. наук. тов. ім. Т. Г. Шевченка*. Львів, 1912. № 110. С. 31-5; № 111. С. 53-83.
2. Мацьков О. М. Похід війська Ю. Хмельницького до Слободища 1660 року: проблема визначення його маршруту. *Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 27. С. 299-310.
3. Барсуков А. Род Шереметевых. СПб., 1888. Т. V. 470 с.
4. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.) М., 2010. 656 с.
5. Бабулин И. Б. Состав русской армии в Чудновском походе 1660 года. *Рейтар*. 2006. № 28. С. 22-41.
6. Czermak W. Szczęśliwyrok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660. *Przegląd Polski*. Kraków, 1893. Т. 107. S. 489-520.
7. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. Kraków. Т. 1. 1898. S. 52-61.
8. Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657-1660. Lwów, 1922. S. 386-410.
9. Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko. 1640-1679. Poznań, 1919. 212 s.
10. Hnilko A. Wyprawa cudnowska. Warszawa, 1931. 112 s.
11. Wojcik J. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa, 1959. 280 s.
12. Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. Warszawa, 1995. 68 s.
13. Romanski R. Cudnow 1660. Warszawa, 1996. 192 s.
14. Gewęda M. Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651-1660. Zabrze, 2013.
15. Барсуков А. Род Шереметевых... С. 270; Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія 1660 року... С. 32-33.
16. Записки отделения Русской и Словянской археологии императорского Русского археологического общества. СПб., 1861. Т. II. С. 755-760; Барсуков А. Род Шереметевых... С. 280.
17. Флоря Б. Н. Русское государство... С. 563.
18. Барсуков А. Род Шереметевых... С. 283-284; Русский биографический словарь, издаваемый Императорским Русским историческим обществом (Шебанов – Шютц). СПб., 1911. С. 148.
19. Там же... С. 289-291.
20. Флоря Б. Н. Русское государство... С. 571.
21. Там же... С. 571-572.
22. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). СПб., 1853. Т. 5. С. 28, 32-33; Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Koronny Warszawski (далі – AGAD, AKW). Dział Kozacki. № 42/73. S. 10.
23. Петровський М. Українські діячі XVII в. Тиміш Цицюра. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. 1929. С. 93-94; Мацьков О. М. Проблема чисельності армії Т. Цицюри у Чуднівській кампанії

- 1660 року. *Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки.* Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 10. С. 149-150; Romanski R. *Cudnów 1660...* S. 19.
24. Акты ЮЗР... С. 28.
25. Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego (далі – ВJ). Rpis. № 5. S. 264; Барсуков А. Род Шереметевых... С. 293.
26. Акты ЮЗР... С. 33.; Акты Московского государства (далі – АМГ). СПб., 1901. Т. III. С. 134-135; Флоря Б. Н. Русское государство... С. 565, 571.
27. Акты ЮЗР... С. 32-33.
28. Акты ЮЗР... С. 28; Jasnowski J. *Listy Stefana Czarnieckiego do Bogusława Radziwiłła. Przegląd Historyczno-Wojskowy* [red. O. Laskowski]. Warszawa, 1938. Т. X. S. 115; Мацьков О. М. Похід війська Ю. Хмельницького... С. 302-303.
29. Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут Рукописів (далі – НБУ, ІР). Ф. II. Белгородский стол. Спр. № 15403. Арк. 9.
30. Флоря Б. Н. Русское государство... С. 554-555.
31. НБУ, ІР. Ф. II. Спр. № 14425-15487. Арк. 228.
32. АМГ. Т. III. С. 112-113.
33. Акты ЮЗР... С. 28.
34. Флоря Б. Н. Русское государство... С. 581.
35. НБУ, ІР. Ф. II. Спр. № 15401. Арк. 3-4.
36. Акты ЮЗР... С. 28.
37. НБУ, ІР. Ф. II. Спр. № 15403. Арк. 5-9.
38. Флоря Б. Н. Русское государство... С. 578.
39. Kossarzecki K. *Kampania roku 1660 na Litwie. Zabrze*, 2005. S. 263; АМГ. Т. III. С. 194; Мацьков О. М. Проблема чисельності армії Т. Цицюри... С. 149-150.
40. Флоря Б. Н. Русское государство... С. 536, 564.
41. Бабулин И. Б. Состав русской армии... С. 33.
42. АМГ. Т. III. С. 115.
43. Там само... С. 115; Флоря Б. Н. Русское государство... С. 581.
44. Флоря Б. Н. Русское государство... С. 581.
45. Бабулин И. Б. Состав русской армии... С. 35.
46. Флоря Б. Н. Русское государство... С. 579; Белокуров С. А. *Дневальные записки приказа тайных дел 7165-7183 гг. М.*, 1908. С. 85; Бабулин И. Б. Состав русской армии... С. 36; АМГ. Т. III. С. 115.
47. Бабулин И. Б. Состав русской армии... С. 35; Флоря Б. Н. Русское государство... С. 579-581.
48. АМГ. Т. III. С. 114, 153-154.
49. Там само... С. 114.
50. АМГ. Т. III. С. 129; Kersten A. *Stefan Czarniecki. 1599-1665.* Warszawa, 2006. S. 427.
51. АМГ. Т. III. С. 122-123, 142-143.
52. Kossarzecki K. *Kampania roku 1660...* S. 301-302; Бабулин И. Б. Состав русской армии... С. 36; Флоря Б. Н. Русское государство... С. 581.

53. Древности Российскаго государства. Русскія старинныя знамена / сост. Л. Яковлев. М., 1865. С. 68; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 295-296.
54. Мацьков О. М. Похід війська Ю. Хмельницького... С. 303; Polska Akademia Nauk w Krakowe (далі – PANKr.), Rpis. № 967. S. 270.
55. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą 1658-1660. Warszawa, 2008. S. 371; Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія... С. 39; Czermak W. Szczęśliwyrok... S. 63.
56. Яроцкий Я. В. Шереметевы валы на Вольни и их историческое значение. Памятная книжка Вольнской губернии на 1901 год. Житомир. Отд. II. С. 23; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 295-296.
57. Jemiołowski M. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzysza lekkiej chorąg wizie miani na wojewodstwa Bielskiego obejmujący dzieje Polski od r. 1648 do 1679, współcześnie porząd kiemla to powiedziane. Lwów, 1850. S. 152; B.J. Rpis. № 5. S. 752.
58. Записки по истории военного искусства в России 1683-1762 гг. (с планами, чертежами и схемами) / сост. Д. О. Масловский СПб., 1891. Вып. I. С. 30; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 300; Memorabilis victoria de Szeremetho, exercitas Moscoum Duceetc... ad Cudnow iamreportate A. D. MDCLXV Novembri scripta per Reverendum Ioannem Zielenievicium, ecclesia eparochiabis Casimiriae inferioris praepastum ibidem quedecanum. Cracoviae, 1668. S. 26.
59. Яроцкий Я. В. Шереметевы валы... С. 23; Leszczyński S. Potrzeba z Szeremetem, hetmanem mosiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana / oprac. P. Borek. Kraków, 2006. S. 56; Иловыйский Д. И. История России. Алексей Михайлович и ближайшие преемники. М., 1905. Т. V. С. 218-219.
60. Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія... С. 41; Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielnicznenko... S. 51.
61. Wojcik J. Traktat andruszowski... S. 40; Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 18.
62. Bibliotekaim. kz. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). Rpis. № 2446. S. 315-322; Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795. Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej / oprac. i wyd. F. Kluczycki. Kraków, 1887. Т. X. S. 14-17.
63. Czermak W. Szczęśliwyrok... S. 47-48.
64. AGAD. Archiwum Zamoyskich. № 1120a. S. 1-2.
65. Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія... С. 48-49.
66. Акты ЮЗР... С. 28, 32-33; НБУ, IP. Ф. II. Спр. № 14425-15487. Арк. 228; AGAD. AKW. Dział Tatarski. K. 62. t. 90. № 422. S. 4.
67. Arhiwum Panstwowe w Gdańsku (далі – AP w Gdańsku), Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 397.; AGAD. Dział V. Archiwum Radziwiłłów. Rpis. 18111. S. 32-33.; Мищик Ю.А. З листування Івана Виговського. *Україн. археограф. щорічник*. Київ, 2009. Вип. 13/14. С. 525.
68. AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 396; B.J. Rpis. № 5. S. 751; Czermak W. Szczęśliwyrok... S. 63-64; Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego

- Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 / tłum. M. A. Hnilko. Warszawa, 1922. Т. III. S. 31; Encyklopedia Wojskowa pod red. O. Laskowskiego. Warszawa, 1931. Т. 1. S. 790.
68. Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 10.
69. AGAD. Dział V. Archiwum Radziwiłłów. Rpis. 12266. S. 9; Rpis. 6865. S. 235.
70. AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 392; BJ. Rpis. № 5. S. 752; Czermak W. Szczęśliwyrok... S. 66.
71. Львівська національна бібліотека імені В. Стефаника, Відділ Рукопису (далі – ЛНБ, ВР). Ф. V. Спр. 335/II. Арк. 39; Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diaruszce, Relacje, Pamiętniki it. p., zeb. A. Grabowski, Kraków, 1845. S. 144; BCzart Rpis. № 154. № 141. S. 607; BJ. Rpis. № 5. S. 752.
72. ЛНБ, ВР. Ф. V. Спр. 335/II. Арк. 39; Ojczyście spominki... S. 144; Czermak W. Szczęśliwyrok... S. 66; Kubala L. Wojny duńskie... S. 390.
73. Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія... С. 52; Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 26; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 10.
74. ЛНБ, ВР. Ф. V. Спр. 335/II. Арк. 39; Ojczyście spominki... S. 144.
75. AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 398.
76. Gewęda M. Od Beresteczka do Cudnowa... S. 299; Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 22; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 9; Czermak W. Szczęśliwy rok... S. 64-65.
77. AGAD. Archiwum Zamoyskich. № 1120a. S. 3; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. Krakow, 1898. Т. I. S. 54-55.
78. AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 393; Gewęda M. Od Beresteczka do Cudnowa... S. 299; Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія... С. 51.
79. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie. Gabinet Rękopisów. Rpis. 60. S. 1-3.
80. Гордон П. Дневник 1659-1667 / [переклад Д. Федосова]. М.: Наука, 2003. С. 54-55.
81. AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 397; Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 25; Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965. S. 128-129.
82. Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa; Petersburg, 1853. Т. II. S. 51.
83. Гордон П. Дневник 1659-1667... С. 55.
84. Гордон П. Дневник 1659-1667... С. 55; Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія... С. 51.
85. Kubala L. Wojny duńskie... S. 390; Гордон П. Дневник 1659-1667... С. 56.
86. ЛНБ, ВР. Ф. V. Спр. 335/II. Арк. 39-39 зв.; Ojczyście spominki... S. 144-145; Leszczński S. Potrzeba z Szeremetem... S. 63; AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 398; PANKr. Rpis. № 1275. S. 102; Мищик Ю. А. Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках «Віршованої хроніки». *Архіви України*. 2005. № 4. С. 88.
87. Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 316.
88. Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія... С. 54.
89. Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 313.
90. Там само... С. 320-321; Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія... С. 58; Мацьков О. М. Похід війська Ю. Хмельницького... С. 303.

91. ЛНБ, ВР. Ф. V. Спр. 335/II. Арк. 39 зв.; Ojczyście spominki... S. 145; Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія... С. 59.; Гордон П. Дневник 1659-1667... С. 60; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 321; Мацьков О. М. Чуднів 1660 року: проблема вибору В. Шереметьєвим дислокації для російсько-української армії (26-27 вересня). Чуднів і край в контексті історії малих і середніх міст Волині. *Наук. збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукр. Наук.-краєзн. конф. (Чуднів, 7-8 вересня 2016 р.)* / упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів. Вип. 53. С. 61.
92. Leszczński S. Potreba z Szeremetem... S. 63-64; Барсуков А. Род Шереметьевых... С. 312-313.
93. AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 399; ЛНБ, ВР. Ф. V. Спр. 335/II. Арк. 39 зв.; Ojczyście spominki... S. 145.
94. BCzart. Rpis. № 154. № 160. S. 607.
95. AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 399; ЛНБ, ВР. Ф. V. Спр. 335/II. Арк. 39 зв.; Ojczyście spominki... S. 145; Acta Historica. T. I... S. 164; Gewęda M. Od Beresteczka do Cudnowa... S. 308-309; Wojna polsko-moskiewska... S. 33-34.
96. AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 400; Мацьков О. М. «Гетьманська реляція 1661 року» – важливе джерело до історії вивчення Чуднівської кампанії 1660 року. *Проблеми історії країн Цн. і Сх. Європи: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка*. 2019. Вип. 7. С. 157.
97. Гордон П. Дневник 1659-1667... С. 56; Wojna polsko-moskiewska... S. 35-36; Герасимчук В. І. Чуднівська кампанія... С. 54-55.

Olexandr Matskov

**THE WAY TO LUBAR: THE INITIAL STAGE
OF THE HIKE MOSCOW-UKRAINIAN AND POLISH-TATAR
TROOPS DURING THE CAMPAIGN OF CHUDNIV 1660**

The article outlines the routes of promotion Moscow-Ukrainian and Polish-Tatar troops to Lubar. The main provisions of the drafts of V. Sheremetyev's offensive operation, conditions and circumstances in which they were developed are clarified. Resolutions of the Vasytkiv Council provided for a rapid march of the Moscow-Ukrainian army to the border of the Commonwealth and its defeat. The movement of the troops of Yu. Khmelnytsky and V. Sheremetyev was also agreed upon in separate ways in order to prevent an attack from the rear of the Tatar horde. Particular attention is paid to the problems of collecting and relocating to Kyiv the corps of the Moscow princes K. and O. Shcherbatov's. The deterioration of the situation on the Lithuanian front led to the forced stop here of K. Shcherbatov's unit, which, as a result, never managed to unite with V. Sheremetyev's forces.

Prompt and timely measures by the Polish command made it possible in a short time to regroup E. Lubomirsky's division from Prussia to the border with Ukraine. The arrival of Murat Giray's Tatar army and their unification with the Polish army in Starokostiantynov proved their readiness for future confrontation.

Key words: Yu. Khmelnytsky, V. Sheremetyev, S. Potocki, E. Lubomirsky, project, plan, route, campaign, army.

Отримано: 03.08.2020

Віталій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ОБРАЗ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648-1676 РР.) У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШИХ ДЕСЯТИРІЧ ХХІ СТ.

У статті зроблено спробу висвітлити еволюцію поглядів польських істориків кінця ХІХ – перших десятиріч ХХІ ст. на політичну свідомість і характер діяльності політичної еліти України в період Національної революції ХVІІІ ст. Встановлено, що до кінця ХХ ст. у них, по-перше, абсолютно домінував її образ винятково не як політичної, а станової (козацької) еліти (козацької старшини). По-друге, перебуваючи в полоні концепції «домової війни», як правило, змальовували її діяльність у чорних фарбах, підкреслюючи деструктивну роль. По-третє, сутність подій вбачали не у національно-визвольній боротьбі українського народу за незалежність від Речі Посполитої, а в громадянській війні козацтва і поспільства зі шляхтою й панівними владними структурами. І тільки з початком ХХІ ст. окреслилася тенденція перегляду панівних концептуальних засад оцінки діяльності і політичної свідомості еліти України.

Ключові слова: політична еліта, козацька старшина, Україна, Польща, польська історіографія, польські історики, національна революція, шляхта.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що вона взагалі не ставала предметом спеціального вивчення істориками. Внаслідок чого відсутня цілісна картина зображення польськими науковцями політичних поглядів й діяльності української еліти в добу революції. Маємо лише фрагментарні характеристики окремих авторів тих чи інших представників еліти, переважно Б. Хмельницького, І. Виговського та П. Дорошенка. В тіні залишаються також спроби деяких істориків 30-х – 70-х років ХХ ст. переосмислити вкорінені у польській історіографії судження про козацьку старшину.

Вважаємо за доцільне зробити наступне застереження: концепція еліт була розроблена лише у першій чверті ХХ ст., а в західноєвропейській історіографії елітотворча проблематика почала ґрунтовно вивчатися з середини століття. Польські інтелектуали, як і українські, в основній своїй масі до кінця ХХ ст. нечасто вдавалися до використання поняття «політична еліта». Стосовно ж козацької старшини, то вони і нині не вельми поспішають трактувати її політичною елітою України, яка намагалася розбудувати незалежну державу.

З'ясування проблеми розпочнемо з висвітлення поглядів відомого історика кінця ХІХ – початку ХХ ст. Т. Корзона. У своїх працях автор заперечував наявність у гетьманів й старшин планів витворення Української держави, принижував їхні здібності і діяння у порівняння з польськими політиками.

Повсталих українців середини XVII ст. зображував «руйнівниками цивілізації», не вбачав національно-визвольної і релігійної спрямованості їхньої боротьби, вважаючи її «кривавою акцією», що призвела до знищення «України». Підкреслював «макіавеллізм» Б. Хмельницького, його егоїзм і мстивість, відсутність у нього політичних й військових талантів, в силу чого не зміг реалізувати «П'яного марення»: стати «фундатором монархії» («Князівства Руського»). Керуючись почуттям ненависті «до ляхів», гетьман нібито навчав козаків і посполитих тільки «різанині і грабунком». А після смерті його «спадкоємці» розпочали криваву боротьбу за владу, поміж яких виділяв постать П. Дорошенка. Обзиваючи гетьмана «шахраєм», все ж визнавав існування в нього намірів «возз'єднати Україну»¹. В концепції Ф. Равіти-Гавронського презирство до українців набуло рис «расистського націоналізму»². Їх битву за незалежність зображував вибухом ненависті і свавілля «варварів» проти польської «вищої культури», «суспільного порядку» й «цивілізації». Заперечував державотворчий характер діяльності гетьманів і старшин, неспроможних збагнути сутності державної ідеї. На його думку, Б. Хмельницький став «страшним символом руйни власного краю, втіленням ідеї ненависті, якою заразив свій народ як сказом ...». Не відкидаючи наявності в П. Дорошенка ідеї об'єднання України та її незалежності (хоча б «половинчастої»), змальовував його амбітним, хтивим до влади («марився йому титул князя»), пройдисвітом, позбавленим політичних і військових здібностей. Стверджував, що козацька старшина, дбаючи винятково про свої приватні інтереси, «збаламутила», дезорієнтувала, здеморалізувала все «суспільство в Україні»³.

Помітно позитивніше характеризував українську політичну еліту А. Яблоновський, на думку котрого в середині XVII ст. «відбувалася суспільно-політична революція». Звернув увагу на еволюцію поглядів Б. Хмельницького, який лише з часом збагнув необхідність захищати не тільки козацькі, але й частково національні інтереси, плакаючи наміри стати «незалежним монархом України». Позитивно оцінював діяльність І. Виговського та його однодумців, суперечливо Ю. Хмельницького, П. Тетерю, І. Брюховецького й П. Дорошенка. Останнього характеризував «затягим автономістом», що прагнув об'єднати українські землі під своєю булавою в межах самостійної держави⁴. Залишаючись в цілому в полоні ідей «домової війни», Й. Ролле (представник «української школи» польських літераторів) визнавав факт створення Б. Хмельницьким Української держави та формування у ній «молодої аристократії», до якої зараховував козацьких старшин і покозачену шляхту. Її яскравим представником вважав І. Богуна, яскравий образ якого виписав у традиціях романтизму. Зобразив його мужнім, безкорисним, вірним обов'язку, ідеалом котрого «була могутня й незалежна Україна, що сама собі давала раду»⁵.

Найкращий знавець історії Речі Посполитої та її геополітичного становища середини XVII ст. А. Кубаля першим серед польських істориків зробив успішну спробу змалювати політико-психологічний портрет Б. Хмельницького, слухши акцентуючи увагу на якостях як державотворця рівня О. Кромвеля. Не приховував його наміру стати володарем незалежної України. Вніс чимало нового у висвітлення зовнішньої політики гетьманського уряду, спрямованої на захист її інтересів. Симпатизував І. Виговському і старшині, котрі шукали порозуміння з Річчю Посполитою на основі Гадяцького договору⁶.

З робіт 30-х – першої половини 50-х років відзначимо дослідження В. Томкевича, О. Гурки та Я. Волінського. Перший із них, вбачаючи у подіях XVII ст. «козацьку революцію» (що мала риси релігійної і національної боротьби), визнавав наявність у Б. Хмельницького військових, політичних й дипломатичних талантів, водночас закидав відсутність у нього державотворчого конструктиву, як, до речі, і в козацтва в цілому. Докоряв старшинам за неусвідомлення ними факту «неможливості» взагалі витворення самостійної держави. Досить позитивно оцінював діяльність І. Виговського і контраверсійно – П. Дорошенка⁷. О. Гурка першим у польській історіографії спростував основні міфи Г. Сенкевича, витворені в книзі «Вогнем і мечем», щодо змісту національно-визвольної боротьби українців у середині XVII ст. Розкрив сутність фальсифікацій образу Б. Хмельницького, сконструйованого польськими вченими. Зробив вдалу спробу (хоча не відразу) з'ясувати його роль у визвольній боротьбі українців, щоправда «польсько-козацьку війну» тлумачив як таку, що мала «безцільний», «братовбивчий» характер і була «шкідливою для обох сторін»⁸. Я. Волінський проаналізував політичну програму П. Дорошенка 1674 р. й дійшов висновку, що він, намагаючись домогтися возз'єднання України та її незалежності, змушений був шукати опори у Стамбулі⁹.

Упродовж другої половини 50-х – 80-х років більшість науковців у тій чи іншій мірі змушена була зважати (хоча б формально) на засадничі ідеї радянської концепції «Визвольної війни й возз'єднання України з Росією». Внаслідок чого у їхніх працях помітно зменшується вживання терміну «домова війна», натомість поширюється використання поняття «визвольна війна» українців, відбувається формальна переоцінка ролі гетьманів і старшини тощо. Проте де-факто події середини XVII ст. продовжували трактуватися в рамках історичних рефлексій «польсько-козацької війни». Вперше у польській історіографії В. Маєвський предметом дослідження обрав соціальну структуру козацтва та її вплив на політичну свідомість старшини в 1659-1662 роках. Показав відмінність інтересів «старих» і «нових» козаків, а відтак і настроїв правобережної та лівобережної старшини¹⁰. Роботи видатного вченого З. Вуйціка промовляють про нелег-

кий шлях подолання стереотипів «домової війни». Так, у праці «Дикі поля у вогні. Про Козаччину в давній Речі Посполитій» (яка в 60-х рр. тричі перевидавалася) прийшов до важливого висновку: «Не була то – як хотіли б деякі історики – війна домовою, братовбивчою, а війна за свободу всього руського люду з Козаччиною на чолі». На початку 80-х знову повторив, що боротьба почалася між українським і польським народами¹¹. Відзначав державотворчий характер діяльності Б. Хмельницького, факт утворення Української держави, висвітлив чимало нюансів у взаєминах старшинських угруповань наприкінці 50-х – першій половині 70-х рр., трагізм геополітичного становища України, яку у 1667 р. поділили між собою Московія і Річ Посполита¹².

Важливе наукове значення для вивчення політичних поглядів і діяльності правобережної еліти, очолюваної П. Дорошенком, у другій половині 60-х – першій половині 70-х рр. XVII ст. мала монографія Я. Пердені, написана у кінці 60-х рр. й опублікована після його смерті (1973) у 2000 р. Автор цілком відмовився від використання ідей «домової війни», спромігся відтворити правдиву картину боротьби української еліти за збереження держави та констатував існування гострих суперечностей між її угрупованнями, які розпалювалися урядами Речі Посполитої, Московії і Криму. Стверджував, що П. Дорошенко, йдучи «стопами Богдана Хмельницького, прагнув до здобуття незалежності та з'єднання України зі західними землями руськими включно»¹³. Поділяємо думку Н. Яковенко, що цей «концептуальний «поворот» 1960-х» (праці З. Вуйціка й Я. Пердені) став «неабиякою історіографічною революцією...»¹⁴.

В. А. Серчик, з одного боку, визнавав всенародний характер боротьби українців і наявність у Б. Хмельницького й окремих старшин ідей незалежності України, з другого – обходив мовчанкою розбудову ними держави. Вершиною політичної думки еліти вважав Гадяцьку унію. Висвітлив також окремі питання формування козацької еліти з середини XVI до середини XVII ст.¹⁵. А. Ченсьцік, А. Керстен, В. Маєвський та С. Охманн прояснили низку епізодів діяльності еліти, взаємовідносини їхніх угруповань, зовнішньополітичні орієнтації тощо¹⁶.

Наприкінці 80-х років відроджується переоцінка усталених поглядів на роль Б. Хмельницького й рівень національної свідомості шляхти, козацтва та її старшини. Так, Я. Качмарчик присвятив монографію вивченню біографії гетьмана, в якій позитивно охарактеризував його постать, відзначив еволюцію поглядів від програми захисту козацьких інтересів до ідеї утворення Української держави. Однак, при цьому, обминув увагою основний напрям діяльності Б. Хмельницького – державотворчий. Не показав й ролі еліти у функціонуванні державних інституцій. По-старому трактував її «Козаччиною». Внаслідок чого не вживав словосполучень «український уряд», «українська диплома-

тія», «українсько-польські відносини», «українська зовнішня політика» та ін., вдаючись до термінів «козацький», «козацька»¹⁷. Новизною відзначилися міркування Т. Хинчевської-Геннелъ щодо національної свідомості української шляхти та їх старшини (наприкінці XVI – першої половини XVII ст.). Вона довела, що козацька старшина обстоювала не лише станові інтереси, але й релігійні та національні українського народу. Це твердження авторки викликало гостру критику окремих дослідників, які безпідставно називали його «науковою містифікацією»¹⁸.

М. Чех сформував важливе теоретичне положення, що в першій половині XVII ст. відбувалося формування «нової суспільної еліти – ..., народу політичного – утвореної на основі Козаччини, яка внаслідок повстання Хмельницького, утворила нову державну одиницю т. зв. Гетьманщину. Ця еліта володіла власною національною та історичною свідомістю»¹⁹. Ці позитивні тенденції набули подальшого розвитку в сучасній історіографії (90-х рр. XX – перші десятиріччя XXI ст.). Оскільки вони стали предметом ґрунтовного дослідження з боку українських науковців²⁰, акцентуємо увагу на найголовнішому. Насамперед відзначимо внесок у вивчення проблеми Я. Домбровського, який проаналізував соціальне походження генеральної старшини і полковників, шляхи їхнього кар'єрного росту, структуру й владні прерогативи старшинського корпусу в 1648-1657 рр.²¹. К. Петкевич порвав з концепцією «домової війни». З'ясовуючи проблеми розбудови Української держави у XVII ст., відштовхуючись від визначення сутності держави М. Тимовського, переконливо довів факт її утворення у перші роки «козацької революції». Використовуючи термін «козацька еліта» стосовно старшини, показав існування в ній кількох угруповань. Щоправда, обмежував кількість прихильників «ідеї незалежності України» (назвав прізвиська лише І. Богуна й П. Дорошенка) та їх вплив на політичне життя утвореної держави. Позитивно оцінив монархізм Б. Хмельницького, вважаючи основною причиною невдачі його утвердження спротив з боку «козацької еліти»²².

У роботах А. Бедржицької, Т. Хинчевської-Геннелъ, М. Р. Дроздовського, М. Франца, М. Ґавенди, В. Маєвського та Р. Романського висловлено низку суджень щодо формування козацької еліти і її самосвідомості упродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст.²³. Чимало нового у дослідження взаємин угруповань еліти та впливу на їхні позиції зовнішньополітичного чинника, відмінностей політичних орієнтацій на форми правління та устрою України, шляхів реалізації державної ідеї у 1658-1660 рр., а також другої половини 60-х – першої половини 70-х рр., вніс П. Кроль²⁴. Я. Качмарчик, Р. Романський та З. Вуйцік торкнулися висвітлення еволюції політичних поглядів Б. Хмельницького²⁵. Особливу увагу дослідники приділяли з'ясуванню укладання й ратифікації

Гадяцького договору, а відтак й аналізу політичної програми угруповання еліти, очолюваного І. Виговським²⁶.

М. Франц предметом дослідження обрав становлення і розвиток «ідеї держави козацької» у XVI-XVII ст. Не вважаючи козацтво складовою українського народу, безпідставно зображував П. Сагайдачного її творцем, послідовником котрого начебто і був Б. Хмельницький. Відкидаючи тотожність процесу розбудови гетьманами й елітою «козацької держави» з українським державотворенням, заперечував існування у них ідеї витворення незалежної України, як і власне сам факт її існування взагалі. На його переконання, боротьба українців, яка спалахнула 1648 р., «Була то кривава домовна війна, спрямована проти законного власника цих земель, Речі Посполитої, що хотіла розірвати польсько-литовську державу, відриваючи від неї українні землі, створюючи власний організм державний, суспільний, релігійний». Стверджував: це спроба «розбудови козацької держави, розпочата Б. Хмельницьким і його послідовниками, здійснювалася коштом земель Речі Посполитої, коштом її потуги, спокою і безпеки. Та кривава війна вибухнула у спільному домі, який споконвік називався Річчю Посполитою і не був нічийною землею»²⁷. К. Лоссон, вважаючи слушною ідею М. Франца щодо розглядання козацтва окремішнім від українського народом, також заперечувала його існування, ідентифікуючи його «русинським». В силу чого потрактовує козацьку старшину не українською елітою, а козацькою, яка не могла бути носієм української державної ідеї й творити Українську державу²⁸.

М. Дроздовський, вивчаючи погляди шляхти на боротьбу українців середини XVII ст., переконливо довів, що вона досить таки добре усвідомлювала її національно-визвольну спрямованість на досягнення незалежності. Розкрив також політичні орієнтації Б. Хмельницького, І. Виговського й різних угруповань еліти. Підкреслював їх прагнення до утворення «удільного князівства Руського»²⁹. Я. Домбровський, С. Охман-Станішевський, З. Станішевський та Я. Столицький, аналізуючи ставлення владних еліт Корони Польської до визвольної боротьби українців, фрагментарно торкалися й висвітлення політичної культури старшини³⁰. Вагомим здобутком історіографії став збірник статей, присвячений біографіям найвідоміших очільників козацтва середини XVI – першої половини XVII ст., а також гетьманів України, починаючи від Б. Хмельницького й до П. Орлика. Автори (А. Боров'як, М. Вагнер, А. Гаратим, Я. Комуда, П. Кроль та М. Нагельський) спромоглися в цілому об'єктивно розкрити головні аспекти їхніх поглядів на мету боротьби, форми правління утвореної держави, її устрій, пошук протекторів у монархів сусідніх країн. М. Нагельський у вміщених у книзі двох нарисах дотично торкнувся з'ясування процесів становлення козацької еліти, а також соціальної структури Війська Запорозького «В

добу повстання Хмельницького»³¹. А. Міронович відзначив важливу роль підтримки і захисту православ'я у політичних вимогах гетьманів й еліти до уряду Корони Польської³². Д. Колодзейчик добачав у турецькій орієнтації правобережної еліти реальну альтернативу польській та російській³³.

Отже, польська історіографія кінця XIX – перших десятиріч XXI ст. формування політичної еліти Української держави в добу Національної революції XVII ст. пройшла і проходить нині складний процес переосмислення постулатів концепції «домової війни», а відтак до визнання національно-визвольного характеру боротьби українців у роки революції, її спрямованості на витворення власної держави й досягнення нею незалежності. Поволі утверджується думка про еволюцію козацької еліти у політичну еліту України, котра захищає її національні інтереси у протистоянні з Річчю Посполитою та Московією.

Примітки:

1. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. Kraków, 1912. T. II. S. 326-430; Idem. Dola i niedola Jana Sobieskiego, 1629-1674. Wydanie drugie. Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1898. T. I. S. 54-67, 196-230, 373-514; Idem. Dola i niedola... T. II. S. 35-48, 294-399; Idem. Dola i niedola... T. III. S. 1-60, 128-208; Idem. Rec.: O Chmielnickim: sądy pp. Kulisza i Karpowa. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1892. R. VI. S. 34-79; Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 238-245.
2. Сисин Ф. Мінливий образ гетьмана. *Критика*. 1998. № 12. С. 6.
3. Rawita-Gawroński Fr. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. Lwów, 1906. T. I. S. 1-38; Idem. Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimierza do śmierci. Lwów, 1906. T. II. S. 6-140; Idem. Hetman kozacki B. Chmielnicki: szkic historyczny jego życia i walk. Lwów: Wydawnictwo Tow. im. Piotra Skargi, 1914. 105 s; Idem. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1922. S. 3-156; Idem. Ostatni Chmielniczenko (Zarys monograficzny), 1640-1679. Poznań, 1919. S. 1-45, 86-121; Руда О. Українське козацтво... С. 282-291; Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej. *Kwartalnik Historyczny*. 1954. R. LXI. Nr. 2. S. 211-214; Koko E. Kozaczyzna w latach 1657-1676 w piśmiennictwie Franciszka Rawity-Gawrońskiego. Od śmierci Chmielnickiego do ustąpienia Doroszenki. *Przegląd Wschodni*. 2004. T. IX. Z. 2 (34). S. 455-466; Piątkowski L. Wojny polsko-kozackie XVII w. w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918-1939). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) Львів; Люблін, 1996. С. 235-245.

4. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków, 1912. S. 241-265; Руда О. Українське козацтво... С. 247-256; Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-wyzwoleńczej walki... S. 205-206.
5. Ролле Й. Й. Іван Богун – козацький полковник: [іст. оповідання]. Київ; Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. С. 44-110; Баженова С. Е. Проблеми історії та культури України в історико-краєзнавчих і художніх творах представників «української школи» в польській літературі 1820-1890-х років: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2010. С. 24-25; Ї ж. Юзеф Антоній Ролле в громадському, науковому і просвітницькому житті Правобережної України другої половини ХІХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Чернівці, 2001. 13 с.
6. Kubala L. *Jerzy Ossoliński*, Lwów, 1883. Т. II. S. 137-168; Idem. *Przysięga u Perejasławiu i «statti» Bohdana Chmielnickiego*. *Kwartalnik Historyczny*. 1904. R. 18. S. 220-228; Idem. *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*. Lwów, 1917. S. 4-76, 128-217; Idem. *Wojny duńskie i pokój Oliwski, 1657-1660*. Lwów: Księgarnia. wydawnicza H. Altenberga, 1922. S. 85-122, 238-254, 381-405; Idem. *Wojna moskiewska* R. 1654-1655. Warszawa, 1910. S. 3-89, 157-206, 298-326; Idem. *Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656*. Lwów, 1913. S. 3-50, 297-306; Руда О. Українське козацтво ... С. 222-237.
7. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651). Warszawa, 1933. S. 205-211, 256-280; Idem. *Kozaczyzna Ukrainna*. Lwów, Państwowe Wydawnictwo, seriażek szkolnych, 1939. S. 46-78; Idem. *Unia Hadziacka / Odbitka ze «Spraw Narodowościowych»*. Warszawa, 1937 R. 11. №. 1-2. S. 6-31; Руда О. Українське козацтво ... С. 268-274.
8. Górka O.: Bohdan Chmielnicki – jego historycy, postać i dzieło. *Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654-1954: Materiały*. Warszawa: PWN, 1956. S. 65-102; Idem. *«Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna*. Warszawa: Wydawnictwo MON, 1934. 261 s.
9. Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674-1675. *Odbitka ze «Spraw narodowościowych»*. Warszawa, 1934. R. VIII. Nr. 4. S. 3-19.
10. Majewski W. Struktura społeczna a orientacje polityczne na Ukrainie prawobrzeżnej (1659-1662) (Artykuł dyskusyjny). *Rocznik Przemyski*. R. 1967. T. XI. S. 105-138.
11. Wójcik Z. *Dzikiе Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Wydanie III, przejrzone i uzupełnione. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1968. S. 163; Idem. *Jan Sobieski, 1629-1696*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983. S. 45.
12. Wójcik Z. *Dzikiе Pola w ogniu*. S. 149-236; Idem. *Jan Sobieski, 1629-1696*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983. S. 22-46, 174-184; Idem. *Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką: Stosunki polsko-rosyjskie, 1667-1672*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. S. 10-79, 172-269; Idem. *Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji, 1674-1679: Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo

- Polskiej Akademii, 1976. S. 8-29; Idem. Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. S. 9-84, 136-166; Idem. Wojny kozackie w dawnej Polsce: Dzieje narodu i państwa polskiego. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. T. I II. S. 59-78.
13. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków: Universitas, 2000. 500 s.
 14. Яковенко Н. «Про Україну можна без краю ...»: зміни у сприйнятті польськими істориками минулого давньої України (1960-ті – 2000-ні рр.). *Український гуманітарний огляд*. Київ, 2010. Вип. 15. С. 83.
 15. Serczyk W. A. Historia Ukrainy. Wydanie drugie poprawione i rozszerzone. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo, 1990. S. 114-164; Idem. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny, 1648-1651. Warszawa: Wydawnictwo «Książka i Wiedza», 1998, 1999. 379 s.
 16. Częścik L. Sejm Warszawski w 1649/50 roku. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo PAN, 1978. S. 16-87, 120-142; Kersten A. Stefan Czarniecki, 1599-1665. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1963. S. 127-192; Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. *Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 1969. T. XV cz. 2. S. 66-88; Idem. Ostatnia kampania ... Warszawa, 1969. T. XVI. cz. 1. S. 95-143; Idem. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec-grudzień). *Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 1972. T. XVIII. Cz. 2. S. 149-198; Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985. S. 13-33; Idem. Sejmy lat 1661-1662: przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1977. S. 7, 34, 53-58, 103, 121, 210, 229.
 17. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo, 1988. 270 s.
 18. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. 188 s.; Gwlas H. Grala. «I na Rusi robic musi». Teresie Chynczewskie-Hennel w odpowiedzi. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1987. T. LXXVIII. Z. 3. S. 548; Яковенко Н. Про Україну можна без краю С. 84-85.
 19. Czech M. Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII w. w świetle ówczesnej literatury polemicznej. *Slavia Orientalis*. 1989. T. XXXVIII. No 3-4. S. 566.
 20. Маслак В. І. Проблема незалежності Гетьманщини середини XVII ст. очима сучасних польських істориків. *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 40. С. 233-234; Його ж. Ранньомодерна українська державність в сучасній польській та російській історіографії: дисертація ... док. іст. наук: 07.00.06. Кременчук, 2015. С. 77-184, 342-357; Нагельський М. Переяславська угода 1654 року в польській історіографії. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ: Смолоскип, 2003.

- C. 671-679; Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії: монографія. Вінниця: ТОВ «Меркаторі – Поділля», 2018. С. 208-337; Яковенко Н. Про Україну можна без краю ... С. 79-103; Chynczewska-Hennel T. Polscy historycy o Kozaczyźnie XVII wieku. *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI-XVIII століть*. Київ, 2000. С. 285-292; Kroll P. Епока «Огнием і мечем» в publikacjach naukowych ostatnich lat. *Епока «Огнием і мечем» we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów*. Pod red. M. Nagielskiego. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2000. S. 173-178.
21. Dąbrowski J. Ewolucja systemu władz kozackich w latach 1648-1657. *Studia Historyczne. Kwartalnik*. R. XXXVI. 1993. Z. 2 (141). S. 165-183; Idem. Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszyny kozackiej w latach 1648-1657. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*. 1993. Z. 101. S. 43-66.
22. Петкевич К. Казацкое государство (Неиспользованная возможность построения украинского государства в XVII веке). *Природа и самоорганизация общества. Серия «Социоестественная история. Генезис кризисов природы и общества в России»*. М.: Московский лицей, 2002. Вып. XXII. С. 137-165; Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницького ... С. 259-283.
23. Biedrzycka A. Przed powstaniem Pawluka. Stosunki polsko-kozackie (grudzień 1635 – lipiec 1637). *Studia Historyczne*. R. XLII, 1999, z. 4 (167). S. 505-519; Idem. Złoty pokój: kozacy zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej 1639-1647. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne*. 2000. Z. 127. S. 27-38; Drozdowski M. R., Chynczewska-Hennel T. Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego. Społeczeństwo staropolskie. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2008. T. I: Spoteczenstwo a polityka. S. 165-221; Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2008. 278 s. Idem. My o nas i o innych: szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648-1659. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy. 2015. 480 s.; Eranz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI-XVII wieku. Geneza i charakter. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. 255 s.; Gawęda M. Powstanie kozackie 1637. *Zabrz.* Wydawnictwo Inforteditions, 2007. 232 s.; Majewski w. Walki z Kozakami w latach 1591-1653. *Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej*. Warszawa, 2000. S. 103-127; Romański R. Kozaczyzna. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 1999. 214 s.
24. Kroll P. Hetman Jan Sobieski wobec Kozaczyzny w latach 1665-1673. *Biblioteka epoki nowożytnej*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2015. Wyd. 1: Sobieski wokół spisków i konfederacji. S. 65-90; Idem. Hetmanat kozacki w polityce Rzeczypospolitej na przełomie lat 50 i 60 XVII w. Czy idea «hadziacka» miała szanse powodzenia? *Międzynarodową konferencją naukową poświęconą 360 rocznicę Unii Hadziackiej. Wielki projekt. 360 rocznica Unii Hadziackiej 1658-2018*. 16 wrzesnia 2018 roku. Hadziacz,

- Ukraina. Abstrakty. Warszawa, 2018. S. 34-37; Idem. Instrukcja na rozmowy z Kozakami uchwalona na konwokacji warszawskiej 1658 r. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolica Apostolską i Ukrainą*. W 35 – lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012. S. 201-226; Idem. Jan III Sobieski wobec Kozaczyzny w latach 1676-1683. Warszawa, 2016. S. 201-226; Idem. Moskwa wobec Unii Hadziackiej. W kręgu Hadziacza 1658. *Od historii do literatury*. Krakow: Collegium Columbinum, 2008. S. 119-134; Idem. Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 452 s.; Idem. Stosunki polsko-kozackie w przeddzień najazdu tureckiego (1670-1672). Marszałek i Hetman koronny Jan Sobieski. Warszawa, 2014. S. 217-231; Idem. Unia Hadziacka a upadek hetmana Iwana Wyhowskiego we wrześniu 1659 roku. *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2008. S. 439-457.
25. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki i Jan Wyhowski wobec problemów wyznaniowych Rzeczypospolitej. *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Krakow: Видавництво «Швайпольт Фіоль», 1997. T. V-VI. S. 157-164; Idem. Bohdan Chmielnicki na tle stosunków polsko – ukraińskich: proba przelamania stereotypu. *Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана* (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 25-28; Idem. Консерпсе polityczne Bohdana Chmielnickiego. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-30 травня 1992 р. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 68-76; Idem. Rzeczpospolita trojga narodów: mit czy rzeczywistość. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka. Kraków: Księgarnia akademicka, 2007. S. 11-76; Romański R. *Wojny kozackie*. Warszawa: Bellona, 2012. 248 s.; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo, 2004. S. 48-112.
26. Dąbrowski J. S. Ugoda Hadziacka na sejmie 1658 roku. *W kręgu Hadziacza ...* S. 45-78; Drozdowski M. R. Unia hadziacka w opinii szlacheckiej. *350-lecie ...* S. 133-153; Idem. Na szlaku do Hadziacza. Szlacheckie idee rozwiązania konfliktu na Ukrainie w latach 1648-1653. *Międzynarodowa konferencja naukowa...* S. 27-29; Franz M. Unia Hadziacka – idea i marzenia (próbą budowy państwa kozackiego). *W kręgu Hadziacza...* S. 79-97; Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodów... S. 78-153; Kroll P. Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 76-220; Idem. Hadziacz – trudny kompromis sprzecznych interesów. Polityczno-społeczne uwarunkowania Unii Hhadziackiej. *Міжнародна наукова конференція з нагоди 360-річчя підписання Гадяцького договору*. Матеріали конференції (19 вересня 2018). С. 15-22; Nagielski M. Unia Hadziacka 1658-2018. Utracona szansa powstania Rzeczypospolitej Trojga Narodów. *Міжнародна наукова конференція...* S. 23-40.

27. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI-XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. S. 8-12, 95-111, 240-404; Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницького... С. 247-269.
28. Losson K. «Komu miła całość Ojczyzny». Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670-1720). Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2013. S. 7-13, 21-146, 214-217.
29. Drozdowski M. R. My o nas i o innych... S. 87-136.
30. Dąbrowski J. Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy w latach 1661-1668. *Studia Historyczne*. 2001. R. XLIV. Z. 4 (175). S. 573-591; Idem. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648-1672 przez polskie elity polityczne. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 143-160; Idem. Przed Beresteczkiem. Elita Korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650 roku. *Kwartalnik Historyczny*. 1999. R. CVI. Z. 3. S. 35-51; Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. T. 1. S. 15-25, 40-49, 66-81, 131, 166-167, 233, 279-287, 353, 527; Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny w latach 1669-1670. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 252-266.
31. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej. Zabrze: Wydawnictwo inforteditions, 2010. 456 s.
32. Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW, 1996. S. 75-260.
33. Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці козацької держави. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 2008. С. 67-80.

Vitalyi Stepankov

THE IMAGE OF THE POLITICAL ELITE OF UKRAINE DURING THE NATIONAL REVOLUTION (1648-1676) IN POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE END OF THE XIXth – FIRST DECADES OF THE XXIth CENTURIES

The article attempts to shed the light on the evolution of the views of Polish historians of the end of the 19th and the first decades of the 21st centuries on the political consciousness and the nature of the Ukrainian political elite during the National Revolution of the XVII century. It is established that by the end of the twentieth century Polish historians, first, precept them exclusively not as a political but as a class (Cossack) elite (Cossack elders). Secondly, being captive to the concept of «home war», as a rule, its activities were exaggerated, emphasizing its destructive role. Third, the essence of the event was seen not in the national liberation struggle of the Ukrainian people for independence from the Commonwealth, but in the civil war of the Cossacks and society with the nobility and the dominant power structures. And only since the beginning of the XXI century, the tendency of revision of the prevailing conceptual bases of the estimation of activity and political consciousness of the Ukrainian elite has been outlined.

Key words: political elite, Cossack elders, Ukraine, Poland, Polish historiography, Polish historians, national revolution, gentry.

Отримано: 25.06.2020

Сергій Калуцький
(Кам'янець-Подільський)

СТАНОВЛЕННЯ «НАЦІОНАЛЬНОЇ АРИСТОКРАТІЇ» РЕСПУБЛІКИ «ВІЙСЬКО ЗАПОРІЗЬКЕ» У НАУКОВО- ІСТОРИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

У запропонованій статті проаналізовано погляди талановитого історика, дослідника проблем Української революції XVII ст. В. Липинського на процес становлення політичної еліти республіки «Військо Запорізьке» за гетьманування Б. Хмельницького. Висвітлено його внесок у дослідження ролі руської покозаченої шляхти у формуванні правлячої верстви Гетьманщини в 1648–1657 рр. та її значення у відновленні української державності. Розкрито бачення вченим старшин городового козацтва як ядра «національної аристократії» Української держави середини – другої половини XVII ст. Окреслено комплекс джерел, на основі яких В. Липинський формулював свої висновки щодо питання зародження й утвердження її політичної еліти.

Ключові слова: національна аристократія, політична еліта, шляхта, козацтво, Українська держава, Гетьманщина, «Військо Запорізьке», Русь, історіографія, історичні джерела, В. Липинський.

Вагомим внеском В'ячеслава Казимировича Липинського (1882-1931) – одного із основоположників державницького напрямку та ідеолога українського консерватизму – стало «повернення» ним аристократичних верств руських теренів до наративу української історіографії 1910-1920 рр. Він дав позитивну оцінку діяльності національно орієнтованим представникам руської православної шляхти і старшин городових козаків, які за гетьманування Б. Хмельницького стали творцями відновленої української державності у формі республіки «Військо Запорізьке». Його наукові переконання йшли врозріз ідеалізації істориками-народниками селянства та нижчих прошарків козацтва, бо дослідник не розглядав останніх як рушіїв історичного процесу.

Ранніми роботами В. Липинського, в яких він висвітлював розуміння ролі шляхетської верстви в історії українських земель, стали видана 1909 р. брошура «Шляхта на Україні. Її участь у житті українського народу в перспективі історії», статті «Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст.» (1909 р.), «Генерал артилерії Великого Князівства Руського. З архіву Немиричів» (1909 р.) та «Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинок до історії аріанства на Україні» (1910 р.)¹. У них одним із перших в українській історіографії обґрунтовував думку про політичний й культурний провід вищих верств народів-націй. Розкривав ключову роль шляхетства, як місцевого різновиду європейської аристократії, в історії України й обстоював моральний обов'язок суспільного служіння на її користь спольщеного правобережного панства. 1912 р.

В. Липинський видав друком першу монографію «Станіслав Михайло Кричевський» (інша назва – «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького»), що оповідала про життя київського полковника, соратника гетьмана Б. Хмельницького. Вона увійшла до редакційної збірки «З історії України»² й стала результатом кропіткої праці у краківських архівах упродовж 1910-1912 рр.³ У ній вчений спробував з'ясувати місце представників покозаченого шляхетства в Українській революції XVII ст., причини їх участі у виступі, чисельність, соціальний статус, майновий рівень тощо. Зазначав: «Її ціль – відтворивши на основі джерельного матеріалу постать одного із шляхти «хмельничан», Станіслава Михайла Кричевського, – дати причиною до пізнання участі й ролі української шляхти в революції 1648 р...»⁴. Відтак у наративі «Участі шляхти...» наявні два головних героя: колективний – повстале шляхетство, якому присвячено перший розділ, та індивідуальний – київський полковник М. Кричевський, чия постать й героїчний чин висвітлені у другому й третьому розділах. Книга мала й ідеологічне навантаження – вчений прагнув подолати стереотип, поширений серед інтелігенції України, про одвічну ворожість і зневагу шляхетського стану до селянства та національного державного будівництва⁵.

Монографія «Станіслав Михайло Кричевський» стала фундаментальним дослідженням, в якому В. Липинський розглядав покозачених шляхтичів як державотворчий елемент, що не лише боровся за відновлення української державності на полі бою, а й став згодом складовою «національної аристократії»⁶ республіки «Військо Запорізьке»⁷. Історик зазначав: «Відповідь на питання: брала, чи не брала шляхта участь у повстанні Хмельницького, дають нам тогочасні найважливіші політичні, урядові документи»⁸. Зокрема цитував Зборівський договір: «Шляхті, як релігії грецької, так і римської, яка під час того заколоту якимсь чином перебувала при війську Запорізькому, Його Королівська Мость, як вияв своєї ласки, це все пробачає й її провину покриває...». Посилався на відповідні положення «Статей Богдана Хмельницького» та Гадяцького договору, що захищали інтереси шляхти⁹. Також опрацював хроніку єврейського літописця XVII ст. Н. Ганновера. Аналізуючи її, розкривав проблему участі шляхтичів, зокрема польських, у революційних подіях. Цитуючи хроніста, зазначав, що у 1648-1649 рр. саме покозачена шляхта активно спонукала гетьмана до безкомпромісної боротьби проти Речі Посполитої¹⁰. Посилався на хроніку українського покатоличеного і полонізованого шляхтича І. Єрлича¹¹. Зазначав, що останній був свого часу двірським київського митрополита, ченцем Києво-Печерської лаври. Ця категорія руської шляхти, як доводив історик, мала значний вплив на політичне життя в Україні¹². Висвітлюючи проблему участі пред-

ставників покаянової шляхти у революційних подіях, використав нарратив «Експедиція Зборівська, щасливо завершена при присутності лицарства обозів зборівського і збараського...» ученого езуїта В. Пецишевського. Дане джерело було видане окремою книгою 1649 р. у Варшаві. В. Липинський знайшов його у рукописі в Кракові¹³. Аналізуючи вище згадані джерела, з'ясував, що випадки участі шляхтичів у «Великій українській революції» не були поодинокими й винятковими. Вчений доводив, що останні прагнули скласти окремих суспільний прошарок у козацькій автономії й активно відстоювали свої станові інтереси в ході національних змагань¹⁴.

У контексті ролі покаянової шляхти у подіях Української революції XVII ст. розкрив її національно-релігійні причини – утиски православного віросповідання та усунення руської аристократії від державотворчого процесу. Звертав увагу, що сама їх участь у повстанні свідчить, що воно мало національний характер. Інакше «чим у такому випадку можна пояснити присутність у повстанських лавах шляхти, проти котрої це повстання мало бути виключно націлене?» – ставив риторичне запитання дослідник¹⁵. Він не заперечував можливості того, що окремі шляхтичі приєдналися до повстанців, втікаючи від відповідальності за скоєний кримінальний чи політичний злочин. Однак доводив винятковий характер таких випадків, що не становили правила¹⁶. Не поділяв також поширених у польській історіографії від часу хроніста С. Твардовського поглядів на революційні події в Україні як на виключно соціальний виступ, бунт «хлопства» проти своїх «панів», «варварів» – проти культури й цивілізації¹⁷.

В. Липинський, аналізуючи джерельний матеріал, зокрема опублікований польським істориком А. Яблоновським (1829-1913) у зібранні «*Źródła dziejowe*» реєстр київських і брацлавських зем'янських родів, вважав, що частина руського православного шляхетства підтримала гетьмана Б. Хмельницького через соціальні (статусні) та майнові протиріччя із магнатами Речі Посполитої. Прагнення останніх ще більше утвердити своє становище у державі й примножувати і так значні матеріальні статки суперечили інтересам дрібної й середньої шляхти, українських бояр та їх нащадків, які через соціальні трансформації у Великому князівстві Литовському не зуміли довести шляхетного походження, зазнавали економічних утисків і поповнювали ряди козацтва, або ставали селянами. Опіраючись на джерела, підкреслював, що поширення магнатського фільварково-панщинного типу господарства на терени козацької України призводило до різкого економічного розшарування всередині шляхетської верстви. Її дрібні й середньої руки представники часто втрачали свої землі. Це траплялося внаслідок грабіжницьких наїздів сильніших сусідів, або отримання ними із королівської канцелярії права на володіння «пустелею», яка насправді була чийось маєтком (так само втрачали свої гос-

подарства й городові козаки)¹⁸. Вчений називав раніше заможні та впливові родини Бутовичів, Горностаїв, Корчовських, Проскур-Сутанських, Тиш-Биковських, Халецьких та багатьох інших, чії маєтності стали власністю Вишневецьких, Конецпольських, Острозьких, Фірлеїв¹⁹. Висвітлюючи боротьбу представників шляхетської верстви за земельні угіддя, вивчав матеріали поточно-го діловодства, пов'язані із діяльністю судів. Зокрема скарги. Більшість із них було подано у зв'язку із захопленням земель більш впливовими й заможними шляхтичами в інших²⁰. У вивченні питання поширення латифундій, імовірно, враховував напрацювання М. Грушевського²¹. Проте останній не акцентував уваги на економічному й соціальному розшаруванні в середині привілейованої верстви. Перебільшуючи стану едність руського і польського панства, звинувачував представників української шляхти, які підтримали революційний виступ, і козацьких старшин у тому, що вони не відстоювали інтереси селянства²². Негативні наслідки поширення фільварково-панщинного типу господарства й одночасна зростаюча роль у ньому етнічних поляків – Жулкевських, Казановських, Калиновських, Конецпольських, Любомирських, Потоцьких – обґрунтовані сучасною історіографією²³. Водночас зустрічаємо несподівані погляди. Мовляв, що немає підстав говорити про потужний колонізаційний наступ Речі Посполитої²⁴.

В. Липинський вивчав питання чисельності покозаченої руської шляхти, яка взяла участь у революції на її початковому етапі. Н. Яковенко у статті «Gente ruthenus natione polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського» з'ясувала, що він нарахував у «Реєстрі Війська Запорізького 1649 року»²⁵ 663 шляхетські родини, більше 1300 осіб; зазначав, що ця цифра мала б бути більшою, якби вдалося ідентифікувати всіх шляхтичів і врахувати тих, що загинули упродовж 1648-1649 рр.²⁶. Згодом дослідниця уточнила свої висновки. На її думку, вчений, опираючись на підрахунки Ю. А. Ролле та коректуючи їх, нарахував в рядах повстанців 1500 осіб із 750 шляхетських родин. Водночас він обумовив можливу похибку у цій цифрі, бо значна частина шляхтичів по укладенню Зборівського договору була внесена до реєстру Війська Запорізького не за прізвищем, а за прізвиськом, іменем, посадою, тощо²⁷.

Свого часу А. Ю. Ролле вважав можливим, що в «Реєстрі...» записано 2500 шляхтичів із 450 родів. Для вирахування цієї цифри дослідник зіставляв прізвищеві найменування із матеріалами гербівника К. Несецького. Тому шляхтичами вважав усіх осіб, прізвища яких у ньому зустрічалися. Він усвідомлював недосконалість такого підрахунку через помики і неточності, яких припускався К. Несецький²⁸. В. Липинський, на відміну від А. Ю. Ролле, застосував іншу методику. Він зіставляв прізвища, що записані в «Реєстрі...», із прізвищами шляхтичів, що згадувалися в актових документах, які були

опубліковані або виявлені дослідником в краківських архівах і бібліотеках. Вчений із цією ж метою опрацював описи активних книг київського архіву, списки виборців королів Владислава IV та Яна Казимира, козацькі літописи та історичні праці, що ґрунтувалися на джерельному матеріалі. Оскільки в другій половині XVII ст. було nobilitовано багато осіб нешляхетського походження, то до уваги бралися лише прізвища, які були зафіксовані як шляхетські до середини XVII ст.²⁹

В. Липинський в монографії «Участь шляхти...» відмітив, що польські джерела свідчать про наявність у війську повстанців семи тисяч шляхтичів³⁰. «В 40-тисячному козацькому «реєстрі», спорядженому після Зборівської угоди, – зазначає науковець, – який ми взяли за основу наших дослідів у цій справі, находимо представників близько 1500 шляхетських родин, а це зовсім не вся повстанська шляхта...»³¹. В іншому місці книги доводив, що шляхтичів обидвох віросповідань було від 6 до 7 тисяч³².

Проблема кількості шляхти та їх відсоткового співвідношення до загальної чисельності українського війська під прапорами Хмельницького по сьогоднішній день залишається дискусійною. Сучасний дослідник В. Кривошея вважає, що питома вага шляхтичів за реєстром 1649 р. була більшою (12,6%), ніж це стверджував свого часу В. Липинський (3,3%)³³. Водночас останній у пізнішій (1920 р.) монографії «Україна на переломі» слушно відзначав, що 6 тисяч українського панства було надто мало, «щоб повстання опанувати, щоб йому від самого початку не тільки національний, а в дальшій консеквенції й державно-сепаратистичний характер надати»³⁴.

В. Липинський з'ясував національний склад шляхтичів у рядах війська Б. Хмельницького. Для цього, окрім «Реєстру...» 1649 р., дослідив низку люстрацій та ревізій воеводств і повітів України XVI-XVII ст. Зокрема «Тариф подимного податку Київського воеводства 1628 р.», аналогічний документ 1631 р., «Люстрацію королівщин Київського воеводства 1636 р.», «Тариф подимного податку Брацлавського воеводства 1629 р.», люстрацію Хмельницького староства 1565 р.³⁵ Дійшов закономірного висновку, що більшість із них були русинами-українцями й походили не лише із козацької України – Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини, а й із Берестейсько-Литовського, Волинського, Подільського воеводств, теренів Червоної Русі і Підляшшя³⁶. Аналізуючи «Реєстр...», стверджував, що близько шести відсотків шляхти, що підтримала повстання, були поляками («римської віри») ³⁷. Однак «римську віру» – католицизм – могли сповідувати й етнічні русини-шляхтичі. Тому не можна відкидати можливість помилок³⁸. Питання методу підрахунку вченим цього співвідношення залишається відкритим. На його думку, основною причиною, що спонукала їх приєднатися до виступу, стала втрата власних маєтків і землі внаслідок еконо-

мічного протистояння невеликих та середніх господарств із магнатськими латифундіями на території козацької України. Доводячи участь шляхтичів-поляків у революційних подіях, цитував слова сучасника, рабина Н. Ганновера: «Багато польських шляхтичів, бачучи, що муж цей Хмель має щасливу руку, заключили з Хмелем угоду, потверджену присягою, що будуть йому правдою і вірою служити, як перед тим служили польському королеві»³⁹. Вчений, романтизуючи історичну дійсність, не зазначав, що мотивом підтримки ними виступу могло бути бажання здобути військову здобич.

Висвітлюючи роль покозаченої шляхти в революційних подіях XVII ст., зроби низку некоректних й суперечливих висновків, схематизував історичну дійсність. Це наслідок ідеалізації ним шляхетської верстви, яка у той час прислужилася Українській державі. Дослідник стверджував, що вона взяла участь у революції як окрема суспільна група, яка була настільки сильною, що в Зборівському й Білоцерківському договорах, Березневих статтях і Гадяцькій угоді зуміла відстояти свої станові привілеї⁴⁰. Водночас зазначав, що шляхта, яка підтримала виступ Хмельницького «як відрубний стан незабаром перестала існувати, розплившись цілковито в спорідненій із нею верстві козацької старшини»⁴¹. Останню думку історика підтверджено сучасною історіографією. В. Брехуненко, Я. Дашкевич та В. Кривошея у своїх працях висвітлили процес злиття представників українських шляхетських родин із козацькими старшинами⁴². Але якщо шляхтичі були настільки впливовими в Українській державі, то чи розчинилися б вони поміж козацькою старшиною? В. Липинський, описуючи вагомість українського шляхетства, ймовірно, видавав бажане за дійсне. Він симпатизував йому як суспільному стану, бо сам був його представником; шукав у подіях XVII ст. історичного підтвердження, обґрунтування й ідеологічного фундаменту погляду на шляхтичів як можливих будівничих нової Української держави вже у XX ст., які б мали право претендувати на провідну роль у її відновленні та житті. Я. Дашкевич, даючи оцінку роботам історика, слушно зауважував, що «заідеологізованість його праць не завжди сприяла відтворенню об'єктивної правди»⁴³. Сучасна історіографія довела – українське шляхетство не змогло подолати спокуси задовільняти перш за все свої станові інтереси, що приречало революцію XVII ст. на поразку, а Гетьманщину на поступовий занепад⁴⁴. Водночас не можна не визнати правильним погляд В. Липинського на шляхту як на впливову суспільну групу у відновленій Українській державі. Сучасний дослідник В. Кривошея доводив, що їх значимість далеко не завжди залежала від чисельності. Це були особи вишколені й досвідчені у військовій справі, з освітою, що дало можливість посісти їм важливі державні посади, очолювати дипломатичні місії⁴⁵.

Важливим здобутком В. Липинського як вченого стало навіть не те, що він обґрунтував активну участь представників руської шляхти у революційних подіях під проводом Б. Хмельницького, спробував з'ясувати їх чисельність, національність, матеріальний достаток, а його погляди на показачене шляхетство як на суспільну групу, що поповнила ряди «національної аристократії» республіки «Військо Запорізьке», взяла важливу участь у її становленні та розбудові української державності середини – другої половини XVII ст.⁴⁶. Твердження дослідника про перехід частини шляхтичів на службу гетьману в історіографії розцінюють як прояв застосування ним теорії циркуляції еліт до революційних подій XVII ст. в Україні, коли частина представників старого режиму, підтримуючи революціонерів, формує разом із ними нову політичну еліту⁴⁷. У даному контексті рушійною революційною силою він вважав городове козацтво – вільних воїнів і землеробів; їх старшини, на його думку, завдяки впливу і політичному досвіду показаченої руської шляхти перетворилися на державотворчий соціальний прошарок, творців відновленої Української держави, її «національну аристократію»⁴⁸.

Свої погляди на роль козаків у суспільному житті козацької України і перетворення їх із кінця XVI ст., у значній мірі завдяки зусиллям православного руського духовенства, у виразників та оборонців національних, релігійних і майнових інтересів українців висвітлив ще у роботі «Станіслав Михайло Кричевський» та наукових статтях, уміщених у збірнику «З історії України»⁴⁹. Однак вповні розкрив їх у монографії «Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті». Вона вийшла друком у 1921 р. і стала розширеним варіантом нарису «Два моменти з історії пореволюційної України. I. На вершині могутності», що увійшов до збірки «З історії України» 1912 р.⁵⁰. Робота була написана у близькому до публіцистичного стилі й адресувалася широкому загалу українців. Вона висвітлювала приклад успішного державотворення у XVII ст., на відміну від програних національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Цю її особливість помітив С. Томашівський, характеризував як «книжку дуже цінну і дуже актуальну»⁵¹. В. Липинський дотримувався живої, яскравої манери викладу думок. Уникав характерного для академічної науки висвітлення різноманітних нюансів та деталей розвитку історичних подій, схематизував їх неоднозначність, безапеляційно формулював висновки⁵². Проте робити «закид» вченому, що його праці бракує наукової виваженості, некоректно. Призначення професійного історика на початку XX ст. розумілося по-іншому. Останній, в першу чергу, мав виконувати патріотично-виховні завдання й створювати історичні міфи. Об'єктивізм не був обов'язковою вимогою для історичних робіт як в колах інтелектуалів, так і серед ширших верств населення. У такому стилі працювали пред-

ставники Краківської консервативної школи С. Закшевський, Ш. Аскеназі та інші. Його перейняв В. Липинський, і ця особливість викладу матеріалу характерна й для першої його книги – «Станіслав Михайло Кричевський»⁵³.

Становлення на основі старшин городових козаків політичної еліти республіки «Військо Запорізьке» стало однією із ключових проблем, яку дослідник спробував розкрити в «Україні на переломі». У контексті її висвітлення подав своє соціологічне розуміння структури українського суспільства середини – другої половини XVII ст.: гетьман опирався на козацтво, як специфічно український варіант аристократії, а воно здійснювало управління посполитими. «Соціологізація» історичного наративу, характерна для праць В. Липинського, у монографії набула ще більшого вираження; у ній спостерігається частковий відхід від неоромантичної методології й ширше застосування соціологічного та теоретико-політологічного аналізу взаємозалежності й взаємодії держави, еліти і суспільства⁵⁴. Вчений вважав, що кращі представники городових козаків склали ядро «національної аристократії» Гетьманщини, бо вони на той час спромоглися стати найсильнішою і найкраще організованою верствою. Через це саме до їх лав вливалися кращі вихідці із руської шляхти, селянства й міщанства⁵⁵. Тому дослідник стверджував: «Козаччина повстання українське почала, вона на його чолі станула, вона його весь час вела і вона все даліше життя України, що на здобутках того повстання виросло, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудувала»⁵⁶.

В. Липинський розглянув низку факторів, завдяки яким городове козацтво стало рушійною силою революції XVII ст., а старшини склали основу «національної аристократії», що очолила державотворчі процеси за гетьманату Б. Хмельницького і його наступників. Зазначав, що до початку виступу 1648 р. «на протязі мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами, козащина встигла була сконсолідуватись, як окремий виразний стан», який володів зброєю, відповідними навиками її застосування, а також засобами виробництва продукції⁵⁷. Проаналізувавши різноманітні документи, доводив, що козаки були різновидом європейського рицарства. Як особисто вільні люди, у відповідності із тогочасними нормами, мали право носити зброю. Згідно середньовічної політичної культури це дозволялося привілейованим станам суспільства, що управляли державою і називалися політичним народом. Володіючи такими соціальними привілеями, козацтво з часом перебрало на себе обов'язок захисту рідної землі⁵⁸. Наприклад, Б. Хмельницький звертався до полковника німецького підрозділу Л. Вейгера в листі від 27 жовтня (6 листопада) 1648 р.: «І хоч не всі ми коронні сини, але всі з предків військові, і тому з такими ж рівними собі в рицарстві, як в. м. раді товаришувати»⁵⁹. Аналізуючи цей лист гетьмана,

вчений дійшов висновку, що, «якщо мати на увазі отой лицарський західно-європейський дух, оту станову «військову лицарську часть», то не тільки старшина, але й посадний козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західно-європейському лицарству»⁶⁰. Доводив, що лицарський дух, відчуття вищості над іншими станами культивувався серед козацтва і після смерті Б. Хмельницького. Як «гордість козацького лицарства» пояснював саркастичні жарти козаків (чи «їх тіні не стали часом довші») після нобілітації у Варшаві в 1659 р.⁶¹. Або цитував учений слова українського посла С. Мужилловського, сказані московським дипломатам: «Ми не низького стану люде: Ляхи тільки нами, Запорозькими козаками, славу собі добували»⁶². Вважав, що світогляд, систему цінностей, моральні й правові норми аристократій Західної Європи козаки перейняли від шляхтичів. Зокрема й тих, котрі ставали «козакующими Гетьманами»: К. Косинського, С. Кішки, П. Конашевича-Сагайдачного, О. Голуба, І. Петрижицького-Кулаги, князя Д. Вишневецького («Байди»), старост О. Дашковича, П. Лянцкоронського та багатьох інших, «що всі зросли і виховались у поняттях шляхецьких, поняттях, що під впливом західно-європейським формувались»⁶³.

Міркування В. Липинського про вплив української шляхти на світоглядні орієнтири козацької старшини не заперечувалися тогочасною і підтверджуються сучасною історіографією. Але він перебільшував роль шляхтичів у становленні козацького стану⁶⁴. У його свідомість надто глибоко були вкорінені твердження польських істориків про цивілізаторську роль польської шляхти і культури на українських теренах. Також, схематизуючи складний процес формування козацтва, він залишив поза увагою місце у ньому руського негербового боярства. Тоді як воно теж було носієм лицарських цінностей⁶⁵. Можливо, він не поділяв думки про вплив бояр на становлення козацького стану, або не був достатньо глибоко знайомий із працями, які висвітлювали дане питання. Аналіз його робіт дає підстави говорити, що ним не було використано відповідний «пласт» історіографічних здобутків. Зокрема М. Маркевич ставив на один соціальний щабель козаків, шляхту і боярство. Доводив, що козацтво, принаймні його вищій прошарок, походило «із власного лицарства». «Шляхетством, – зазначав він, – називалися потомки князів, бояри, прості воїни і козаки із своїми урядниками; бояри і козаки передавали своє боярство і козачество дітям своїм...»⁶⁶. М. Максимович припускав, що бояри, які у XVI ст. ще мешкали на Наддніпрянщині, переходили зі свого стану в козацтво. В такий спосіб сприяли його становленню⁶⁷. П. Куліш, опрацювавши джерела, стверджував, що козацький стан сформувався на основі міщан «замкового присуду» – тих, які мали обов'язок обороняти місто – та бояр, що не отримали польських шляхетських

герців і переходили у козаки⁶⁸. М. Грушевський, розкриваючи фактографічний аспект переходу збіднілого боярства у козацький стан, вважав, що у виникненні козаків істотну роль відіграли міщани й останні представники старого боярства⁶⁹.

«Боярська» теорія походження козацтва має прихильників у сучасній історичній науці. Вони схиляються до думки, що «саме ця суспільна група негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв»⁷⁰. А відтак лицарський світогляд козаків був для багатьох із них властивим завжди. С. Леп'явко зазначає, що «коли магнати, «бавлячись» у козацтво, не переходили у нього, то боярство прикордоння в значній мірі покочалося. Ця дрібна військово-служила група феодального класу-стану була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями»⁷¹. В. Щербак дотримується погляду, що ядром козацтва на етапі його зародження стало руське боярство, їхні слуги та міщани південно-українських міст⁷². На вагому роль бояр у становленні козацького стану звертає увагу В. Брехуненко. Вважає, що вони і православне духовенство часів гетьмана П. Сагайдачного стали соціальною основою тогочасної української еліти⁷³.

Походження козацтва і роль у його формуванні руського боярства надавали йому фактично того ж суспільного статусу, яким володіла шляхта⁷⁴. В. Липинський звертав увагу, що уряд Речі Посполитої, вдаючись до військової допомоги козаків, створював зайві прецеденти, зважаючи на які навіть польські шляхтичі усупереч бажанню визнавали їх лицарський характер⁷⁵. Дослідник водночас обумовлював намагання польських очільників розглядати козацтво мілітарною силою, що несла б прикордонну службу на південно-східному кордоні, але не ставала виразником національних і соціальних інтересів українців у Польській державі. Тому зауважував, що для козаків ворожими були не лише кочові орди, а й державний апарат Речі Посполитої, який докладав зусиль, аби шляхом введення для козаків нових податків перетворити їх на закріпачених селян⁷⁶. Натомість, як свідчать джерела, козацтво у постійному запеклому захисті своїх лицарських привілеїв перетворилося у верству, яка стала оборонцем національних і релігійних інтересів українців. А це не могло не призвести до протистояння із польською владою⁷⁷.

Ще у монографії «Участь шляхти...» В. Липинський зазначав, що авторитету козацькому стану в очах поспільства й української шляхти додавала постійна підтримка і захист ними Православної церкви⁷⁸. Водночас її духовенство, на його думку, забезпечувало національну ідейну єдність козацтва, покочачених шляхтичів і заможного міщанства⁷⁹. З'ясував, що ще у першій третині XVII ст. українські шляхтичі Київщини і Білорусі бачили у козаках силу, здатну захистити їхні релігійні й націо-

нальні права. Для підтвердження своєї думки цитував слова князя литовсько-руського походження Ю. Збарзького із його листа від липня 1625 р. до короля Сигізмунда III: «Ця козацька сила...спирається на дві обставини: велику готовність до проступків і явне та приховане сприяння майже всієї Київської землі і Білої Русі. Також і приватні міста Вашої Корол. Мости і шляхетські роди, одні явно, інші потайки, зі страху (щоб про це не довідалися) сприяють і добра бажають і їх самих (козаків) за визволителів від гніту свого вважають...»⁸⁰. Вивчаючи роль козацького стану в захисті православ'я, аналізував лист гетьмана реєстровців у 1597-1598 рр. Т. Байбузи до С. Жолкевського та епістолярії гетьмана І. Петражицького-Кулаги від 12 й 17 березня, 9 червня і 1 липня 1632 р. Використав також універсали польського короля Владислава IV Вази від 19 травня 1632, 23 серпня 1634, 17 та 19 вересня 1635 рр.⁸¹. В такий спосіб козаки поступово перетворилися на державотворчу верству, що відстоювала не лише свої станові, а й інтереси всього українського суспільства. Захист православ'я був їх наріжним каменем⁸². Козацтво, на переконання науковця, поставило собі завданням побудову Української держави, яка б об'єднувала усі українські стани⁸³. Вважаємо, є підстави припустити, що у даному контексті у поглядах вченого на розвиток козацького стану простежуються елементи теорії циркуляції еліт італійського соціолога В. Парето про протистояння еліти (польського шляхетства) і контреліти (українських городових козаків).

Дослідник спробував розкрити питання соціальної стратифікації серед козаків. Позитивно оцінював той факт, що всередині козацького стану з'явилися «козаки старинні» – найбільш заслужені й шановані воїни. Саме вони, на його думку, сформували «лицарську, військову, предківську, аристократичну традицію, в західно-європейському того слова розумінню»⁸⁴, здобули авторитет серед посполитих й посіли провідне становище у Гетьманщині⁸⁵. Підкреслював, що їх представники культивували поміж собою типово європейські лицарські цінності й мораль⁸⁶ і в боротьбі проти утисків Православної віри польською владою та війнах із татарами заклали основи власної форми організації суспільства⁸⁷. Історик дотримувався думки, що доки старшина від початку революції жила ідеєю створення Української держави, а не вузько становими чи особистими інтересами матеріального збагачення і кар'єри, доти вона була здатна чинити опір експансивним діям сусідніх монархів⁸⁸. Як приклад яскравого представника українського рицарства, називав гетьмана П. Дорошенка. Підкреслюючи його аристократичний державницький світогляд, цитував сказані ним слова про лівобережного гетьмана І. Брюховецького: «Брюховецький чоловіченько поганий і не породний козак; для чого ношу таку велику собі взяв»⁸⁹. Погляди вченого на питання соціальної стра-

тифікації всередині козацького стану відрізнялися від їх оцінок істориками-народниками XIX – початку XX ст. Останні вкрай негативно трактували майнове розшарування козаків на нижчі прошарки («чернь», «голоту») і верхівку – вищий соціальний клас, який експлуатував рядове козацтво⁹⁰. Альтернативна думка В. Липинського стала його здобутком в історіографії.

Для створення біограм – коротких життєписів – соратників гетьмана Б. Хмельницького опрацював різноманітні матеріали поточного діловодства: вироки із засудженням до інфамії, трибунали люблінського суду, рішення київського гродського суду, різноманітні протести, зізнання, донесення, розписки, оголошення, показання, заяви, дарчі записи, заповіти та інші документи⁹¹. Висвітлюючи біографії козацької старшини, опрацював листи гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича, Д. Многогрішного, І. Брюховецького до козацьких полковників, православних ієрархів, іноземних володарів⁹². В. Липинський проаналізував також епістолярії українських полковників І. Аврамовича, О. Виговського, К. Вовка, М. Гладкого, А. Дорошенка, Г. Дорошенка, М. Зеленського, М. Кіяшки, М. Кривоноса, Г. Лісницького, Ю. Липнянського, І. Лисинка, А. Мурашки, І. Поповича, П. Тетері, брацлавського Тимофія, Т. Цицюрї⁹³. Посилався на копію листа подільського полковника І. Богуна до С. Лянцкоронського, датованого 24 лютого 1649 р.⁹⁴. Цитував епістолярії полковника І. Нечая до С. Лянцкоронського (12 (22) березня 1649 р.) та брацлавського старости С. Кашиновського (13 (23) березня 1648 р.). Використав листи полковника Павші до князя Радзівіла (лютий 1654 р.)⁹⁵. Опрацював також сімнадцять листів українських сотників, шляхтичів, старост, церковних діячів⁹⁶.

В. Липинський вважав, що однією із ключових причин, які дозволили козацтву посісти вершину соціальної піраміди Української держави й утримувати її, була його економічна можливість. В умовах пізнього середньовіччя й раннього нового часу її, як правило, забезпечувало володіння землею у приватній власності. Саме тому історик як державотворчий елемент розглядав із кінця 1648 р. лише городових козаків. Вони вели хутірське («подворне») господарство і на невеликих земельних наділах застосовували інтенсивні методи господарювання. Це не могло, як зазначав дослідник, не породити соціально-економічного (а також і національного) конфлікту із великими латифундіями, де панували екстенсивні методи експлуатованої праці⁹⁷. У даному контексті, як воїна-землероба, він розглядав і гетьмана Б. Хмельницького⁹⁸. Хоча раніше В. Липинського проблему становлення козацького землеволодіння висвітлював О. Лазаревський⁹⁹, але, наразі, джерела не дають можливості достовірно з'ясувати вплив робіт останнього на погляді основоположника державницького напряму української історіографії.

В. Липинський розглядав становлення економічної незалежності городових козаків в умовах цивілізаційного фронтиру, які й визначили їх як європейське рицарство, що на кордоні Західної та Східної цивілізацій захищало християнський європейський світ від агресії Кримського ханства, Московського царства й Османської імперії. А також боронило від національного й релігійного тиску Речі Посполитої¹⁰⁰. «Матеріальний зріст, політичне скріплення – і в кінці політична перемога осілої військово-хліборобської верстви в козацькій Україні – ось де була перша причина перемоги українського державного сепаратизму супроти Польщі» – підсумовував дослідник¹⁰¹.

У роботі «Участь шляхти...», аналізуючи «Тариф подимних податків Брацлавського воеводства за 1629 рік»¹⁰², помилюво стверджував, що «козацька земельна власність по суті нічим не відрізнялася від такої ж шляхетської власності»¹⁰³. Насправді ці дві форми господарювання формувалося в різних умовах і порівнювати їх некоректно. Водночас сучасна історіографія підтвердила погляди історика на козаків як на верству, що мала рицарське право вільного землеволодіння¹⁰⁴.

Вчений, висвітлюючи проблеми козацького землеволодіння, цитував «Декларацію волі короля його милості Речі Посполитої війську козаків Запорозьких» 1625 р. У ній польський король Сигізмунд III, охарактеризувавши городових козаків як «лицарську» верству, визнавав за ними право власності на землю¹⁰⁵. Послався на матеріали, що їх знайшов та опублікував у «Zrodla dziejowe» польський історик й етнограф О. Яблоновський¹⁰⁶. Спроби козацтва юридично закріпити право на вільне володіння землею у відповідності до норм польського законодавства, а згодом домогтися його визнання московським царем, підтверджується й іншими джерелами. Зокрема Б. Хмельницький скаржився московському послу В. Бутурліну: «А щоб не так було, як були за польським королем: покамість козак живий, потамість за ним і маєтність, а як помре, і пани діти маєтності відбирали на себе, а жінок і дітей виганяли геть»¹⁰⁷. Гетьману вдалося домогтися усної згоди російського посла не порушувати майнові права козацького стану на землю¹⁰⁸. Вчений аналізував «Прохальні статті про права всього малоросійського народу, подані військовими посланцями боярам 14 березня і государеві укази на ці статті» від 1654 р.¹⁰⁹. Сьомий пункт документа свідчить про намагання українського посольства забезпечити право козаків володіти землею. «Маєтностей козацьких, – читаємо в тексті, – щоб ніхто не відбирав: які землю мають і всі пожитки з тих земель, щоб тими маєтностями вільно володіли. Вдови козацькі, що залишилися, і діти їх, щоб також вольності (в першу чергу право володіння землею – С. К.) мали, як предки і батьки їхні»¹¹⁰. В. Липинський підкреслював важливість вирішення українським урядом цього питання. «Оці

«вдови», – зазначав, – вставлені тут не випадково. Бо в поняттях московських царська земля «жалується» за службу Цареві і може відібратися тоді, коли такої служби немає. А в європейських поняттях Війська Запорозького земля, «кров'ю предків заслужена», належить лицарському козацькому родові і ніхто її не має права від нього відібрати, навіть тоді, коли за малолітством дітей землею порядкує вдова і коли служби державної з землі тоді ніякої не дається»¹¹¹. Козацьке право власності на землю йшло врозріз із нормами московської (східної) політичної системи, де цар був єдиним власником земель. Проте російський уряд, намагаючись не допустити зближення Української держави із Османською імперією і взяти Гетьманщину під свій протекторат, пішов на компроміс, підтвердивши право козаків на спадкове землеволодіння у «Березневих статтях»¹¹².

В. Липинський, розкриваючи складові козацького права на землю, з'ясував основні джерела його формування. На його думку, ними були: 1) звичаєве козацьке право, яке заклало основи нового українського публічного права¹¹³; 2) шляхетське цивільне право і судівництво, що походило від римського права. Саме на основі цих правових систем й сформувався законні підстави для козацького приватного володіння землею. «І це була та перемога політики великого Гетьмана, – стверджував дослідник, – що всі руїни і бурі українські переживе»¹¹⁴. Одним із документів, аналізуючи які В. Липинський дійшов цих висновків, стала інструкція українським послам на варшавський сейм 1664 р.¹¹⁵. У ній читаємо про тих же ж «вдів козацьких»: «Вдови козацькі згідно давніх прав, звичаїв і привілеїв Найясніших Королів Польських ... аби були вільні від постоїв жовнірських і до козацької належали юрисдикції, а не до замкової»¹¹⁶. Вчений опрацював також кодекс XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ», котрим свого часу регулювалися земельні питання¹¹⁷. Саме цю збірку законів мав на увазі, коли писав, що «українська законна підстава для приватного володіння землею» через сто років «в формі окремого «малоросійського» законодавства, власне на тім старім шляхецьким праві цивільним побудованого, себе скріпить...»¹¹⁸.

В. Липинський, з'ясовуючи вплив шляхетського цивільного законодавства на юридичні підстави козацького землеволодіння, перебільшував його значення¹¹⁹. У такий спосіб, імовірно, намагався зайвий раз «європеїзувати» козаків, які й так були різновидом європейського рицарства. М. Грушевський дотримувався іншого погляду. На його думку, земельні відносини між козацьким станом та урядом Речі Посполитої в основному регулювалися звичаєвим правом. «Козаччина, – зазначав, – привикла більш цінити реальний факт, ніж букву привілею. В своїх відносинах до польського правительства вона посилялася на вольності і права, признані їй королями, але сі вольності і права в дій-

сності не були закріплені якимись сеймовими постановами чи королівськими привілеями, а були витвором практики козацької займанщини»¹²⁰. Московський посол Г. Кунаков зазначав про те, як вона проходила у 1649 р.: «...а бідним людям православної християнської віри і наділок давали»¹²¹. Аналогічні свідчення на початку 60-х років XVII ст. залишив стольник Ф. Лодженський: «...у полковників і всяких начальних людей і рядових черкасців і міщан городових тільки й вольності було, хто й де займе порожнє місце землі і луку і лісу та огородить чи окопає та поселиться зі своєю сім'єю то тим і володіє...»¹²². В. Липинський, вивчаючи процес займанщини, опрацював подорожній щоденник сирійського мандрівника П. Халєбського, що 1654 р. проїжджав Україною¹²³. «Козаки, – зазначав останній, – визволивши свою країну, розподілили землі й угіддя поміж собою й тепер постійно працюють у лісі: рубують дерева, викорчуюють і спалюють пні, а нову ділянку засівають хлібом»¹²⁴.

В. Липинський торкався питання одночасного співіснування козацького і шляхетського землеволодіння. Підкреслював протистояння інтенсивного протофермерського типу господарювання із шляхетським екстенсивним. Зазначав, що існування останнього відстоювали представники української шляхти, які посідали високі старшинські посади. Наводив приклади: 1) П. Тетері, котрий у 1657 р. просив московських дипломатів не розголошувати факту отримання ним у володіння сіл разом із селянами та 2) І. Виговського і його братів, які намагалися приховати від козацької спільноти, що володіють землями не на території «Війська Запорізького», а у «литовських краях»¹²⁵. Вчений відзначав спротив гетьмана спробам відновлення шляхетського землеволодіння і реставрації дореволюційних соціально-економічних порядків. Б. Хмельницький намагався не дратувати радикальну частину козацтва¹²⁶. Для ілюстрації своєї думки наводив випадок Ю. Немирича, якого, як цитував джерело, «гетьман...приймав і давав йому скарб, а мастками він не володів»¹²⁷. В. Липинський помилково розглядав протистояння приватновласницьких земельних відносин і шляхетського землеволодіння як прагнення українських старшин збагатитися, не помічаючи, що у відзначених ним випадках це були шляхтичі, які відстоювали звичну й вигідну для себе форму експлуатації селян¹²⁸.

Дослідник спробував з'ясувати час завершення формування із кращих представників городского козацтва й руської шляхти «нової української аристократії» на чолі із гетьманом. Вважав, що воно цілком завершилося на середину 1657 р. – на момент складання пінською шляхтою присяги Б. Хмельницькому. «Це документальний знак, що під могутньою рукою Великого Гетьмана вже сформувалася державна аристократична українська верства, яка свою політичну лінію має, по цій лінії твердо йде, і цю лінію хоче і вміє провести» –

зазначав вчений¹²⁹. Однак цей висновок В. Липинського є дискусійним. Опрацювавши «Присягу...» шляхти Пінського повіту Б. Хмельницькому від 20 (30) червня 1657 р. та універсал гетьмана про підтвердження їх прав, зробив низку, на жаль, не завжди коректних, висновків¹³⁰. Чи не одиничний випадок визнання протекції українського володаря він трактував як найбільш яскравий приклад складного процесу зміни політичної свідомості непокозачених шляхтичів Волині, Поділля, Полісся, Червоної Русі, які з кінця 1653 – початку 1654 рр. усе частіше розглядали можливість визнання влади Б. Хмельницького¹³¹. На думку історика, протягом 1655–1656 рр. в середовищі пінських шляхтичів, серед тої їх частини, яка не покозачилася, «що більше від інших старі державні традиції «руські» заховала», відбулася еволюція поглядів і сформувалося позитивне ставлення до Української держави і гетьмана¹³². У контексті цього «перелому» свідомості шляхти Пінського повіту він розглядав факт внесення до гродських книг Пінська універсалу Б. Хмельницького від 31 грудня 1656 р. (10 січня 1657 р.), адресованого полковникам із вимогою надати військову допомогу князю Ю. Ракоці¹³³. У ньому містилося також розпорядження не чинити кривд тим шляхтичам, що підтримували Військо Запорізьке і, навпаки, знищувати тих, хто був ворожий до Української держави¹³⁴.

На нашу думку, сучасний дослідник В. В. Степанков глибше й детальніше проаналізував процес становлення політичної еліти держави «Військо Запорізьке», зародком якої стала козацька старшина¹³⁵. Визначаючи основним її критерієм результативність (якість), звертає увагу на складність українського елітогенезу. Його еволюцію ділить на дві тривалі епохи: 1) до 1648 р. та 2) в ході революції 1648-1676 рр. У першій виокремлює такі періоди: 1) 1550-ті – перша половина 1590-х рр. – формування на основі особистих здобутків ядра старшин, котрі виробили й стежили за дотриманням елітарних норм козацької спільноти; у цей час процес становлення політичної протоеліти – групи осіб, які в майбутньому могли претендувати на статус еліти – нівелювався інститутом прямого волевиявлення козацької громади – військовою радою, позбавляючи старшин широкого спектру владних повноважень; 2) середина 1590-х рр. – 1621 р. (до Хотинської битви) – час перетворення козацької верхівки на станову еліту, яка обстоювала інтереси козаків (зрівняння їх соціального статусу із шляхтою, утвердження у південних районах Київського воєводства козацького устрою і нової моделі господарювання) та Православної церкви¹³⁶; 3) 1622-1638 рр. – козацька старшина, трансформуючи в протоеліту, перебрала на себе функції захисника інтересів руського (українського) народу; вимагала визнання його «прав і свобод» нарівні із поляками та литовцями і легітимізації Київської митрополії у Речі Посполитій;

4) від 1638 р. (прийняття «Ординації») до початку революції у 1648 р. – через процес ліквідації козацького стану старшини втратили статус політичної протоеліти й знову стали козацькою елітою¹³⁷. В. В. Степанков ділить процес становлення політичної еліти Гетьманщини в ході Української революції 1648–1676 рр. на такі етапи: 1) лютий 1648 – серпень 1649 рр. – перетворення козацької еліти в політичну протоеліту; 2) вересень 1649 – жовтень 1657 рр. – в умовах відновлення державності проходив подальший інтенсивний процес формування політичної еліти, який не завершився, а зупинився на фазі метаеліти; 3) листопад 1657 – грудень 1665 рр. – криза елітогенезу через громадянську війну, а відтак катастрофічні наслідки у розбудові держави; у цей час правобережна, лівобережна і запорізька старшина втрачають статус політичної еліти; 4) 1666 – жовтень 1672 рр. – суперечливий період часткового поновлення елітою, перш за все на Правобережжі, державотворчих функцій; 5) листопад 1672 – вересень 1676 рр. – наростання суперечностей і розкол еліти на правобережну і лівобережну; загибель правобережної Гетьманщини та її еліти¹³⁸.

Таким чином, В. Липинський став одним із перших вчених, хто поставив в історіографії та зробив вагомий внесок у вивчення проблеми становлення політичної еліти – за його термінологією «національної аристократії» – відновленої Української держави XVII ст. Свої погляди розкрив у монографіях «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі». Висвітлював провідну роль вищих верств козацької України у підготовці й організації повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького. Стверджував, що старшини городового козацтва й частина покозаченого руського шляхетства не лише його очолили, а й стали на шлях розбудови республіки «Військо Запорізьке». В такий спосіб, на його думку, вони перетворилися на нову політичну еліту («аристократію»).

Примітки:

1. Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego. Kraków, 1909. 88 s.; Липинський В. К. Твори. Київ: Український письменник, 2015. Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / за ред. Р. Пеленського та ін. С. 128–233; Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів). Записки наукового товариства Шевченка. 1909. № 87 (LXXXVII). С. 37–47; Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива Немиричів). В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 416–425; Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст. Літературно-науковий вісник. 1909. Т. XLV. Кн. II. С. 326–338; Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст. Данило Братковський і його доба. Київ, 1909. С. 4–15; Липинський В. Данило Братковський –

- суспільний діяч і письменник кінця XVII століття. В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 403-415; С. Д. Н. [Липинський В.]. Daniel Bratkowski. *Przegląd krajowy*. 1909. № 1. S. 6-7; (d. c. n.) [Липинський В.]. Daniel Bratkowski. *Przegląd krajowy*. 1909. № 3. S. 5; D. [Липинський В.]. Daniel Bratkowski. *Przegląd krajowy*. 1909. № 4. S. 5; Липинський В. Аріянський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріянства на Україні). *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 1910. Т. ХСVI. Кн. IV. С. 41-57; Липинський В. Аріянський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріянства на Україні). В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя. Наукове видання / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 426-441.
2. До збірки праць і матеріалів «З історії України» увійшла також низка розвідок В. Липинського, зокрема, «Дві миті із історії пореволюційної України», а також підібраних ним документів, що висвітлювали важливі моменти української історії від 1569 р. до часів П. Орлика (Див.: *Z dziejów Ukrainy / pod redakcyą Waclawa Lipinńskiego*. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. XXIV, 674 s.).
 3. *Z dziejów Ukrainy / hod redakcyą Waclawa Lipinńskiego*. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. XXIV, 674 s.; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – Інститут рукопису НБУВ). Ф. СССXVII (Єфремов Сергій Олександрович (1876-1939) – літературознавець, публіцист, політичний та громадський діяч). Спр. 683. Лист В. Липинського до С. Єфремова від 21/3 квітня 1910 р. Арк. 1; Там само. Спр. 685. Лист В. Липинського до С. Єфремова від 31 грудня 1910 р. із с. Затурці. Арк. 1; Там само. Спр. 686. Лист В. Липинського до С. Єфремова від 4/12 лютого 1911 р. із Кракова. Арк. 1-1 зв.; Там само. Спр. 688. Лист В. Липинського до С. Єфремова від 22 липня / 4 серпня 1911 р. із Кракова. Арк. 1; Там само. Спр. 704. Лист В. Липинського до С. Єфремова б. д. із Кракова. Арк. 1; Листування Михайла Грушевського / упор.: Р. Майборода, В. Науко, Г. Бурлака, І. Гирич; за ред. А. Винара. Київ–Нью-Йорк: УІТ, 2001. Т. 2. С. 296, 303, 315; Калуцький С. С. Археографічна діяльність В'ячеслава Липинського у 1903-1911 рр. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 5. Т. С. 17-18.
 4. Липинський В. К. Твори. Філадельфія-Пенсильванія, 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / за ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич. С. 17.
 5. Смолій В., Ричка В. В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі. 1657-1659». *УІЖ*. 1992. № 2. С. 143; Гирич І. Речник суспільної злагоди: Липинський у молоді роки. *Хроніка 2000*. 1999. Вип. 31-32. С. 240; Липинський В. К.

- Твори. Т. 2. С. 111, 451; Жерела до історії України-Руси. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1908. Т. 8: Матеріали до історії української козаччини, видані під загальною редакцією Михайла Грушевського. Документи по рік 1631 / упор. І. Крип'якевич. С. 250.
6. Про розуміння В. Липинським терміну «національна аристократія» див.: Каулицький С. С. Феномен аристократії в науковій і суспільно-політичній творчості В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. наук. пр. / редкол.: О. О. Заремба (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2020. Т. 3. С. 258-265.
 7. Липинський В. К. Твори. Т. 2. С. 61, 63; Серчик В. Політичні та історичні концепції В'ячеслава Липинського. До 110-роківин із дня народження. *Розбудова держави*. 1992. № 2. С. 45.
 8. Липинський В. К. Твори. Т. 2. С. 27.
 9. Акты, относящиеся к истории Западной России (далее – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург: В типографии П. А. Кулиша, 1861. Т. III. С. 415-416; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография М. Эттингера, 1877. Т. IX. С. 494-495; Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. Москва: В университетской типографии, 1858. Часть 1 (1649-1687). С. 19-20, 63; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880-1914). Львів, 1994. С. 122, 128; Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 3. Кн. 1: Третя чверть XVII ст. / упор., передм., приміт. В. Шевчука. Київ: Дніпро, 2001. С. 332-333, 337-338; Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 25, 27.
 10. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 107, 215, 245, 287, 325, 327, 450, 456, 511, 517; Липинський В. К. Твори. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657-1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / за ред. А. Р. Біласа, Я. Пеленського. С. 244; Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины») / исследование, пер. и комментарии С. Я. Борового]. Москва, Иерусалим: Гешарим, 1997 (5757). 288 с.
 11. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 209, 211, 443, 444; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 245; Южнорусские летописи / под ред. О. И. Левицкого. Киев, 1916. С. 33-393; [Jerlicz Joahim]. *Latopisiec, albo kronieyka Joahima Jerlicza / z rekopismu wzadal K. Wl. Wojecicki*. Warszawa : b. p., 1853. Т. 1. XLIV, 187 s.
 12. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 209.
 13. Там само. С. 27, 437.
 14. Там само. С. 29, 31.
 15. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 21; Шевчук В. В'ячеслав Липинський – історик, політик та мислитель. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 91.
 16. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 33.
 17. Там само. С. 21.
 18. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 97-106, 449; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. *Материалы для истории за-*

- селення, землевладення і управління. Київ: Типографія К. Н. Милевського, 1893. Т. 2: Полк Нежинський. С. 3; Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVI-XVII ст. Київ: Темпора, 2014. С. 49; Енциклопедія історії України (далі – ЕІУ): у 5 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А-В. С. 362-363; ЕІУ: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 6: Ла-Мі. С. 834-836; Zrodla dziejowe. Warszawa: Druk Wł. Łazarskiego, 1908. Т. XVII. С. 1. 232, LII s.; Zrodla dziejowe. Warszawa: Druk Wł. Łazarskiego, 1909. Т. XVII. С. 2. 252, XXXV s.; Zrodla dziejowe. Warszawa: Tłocznia Wł. Łazarskiego, 1910. Т. XVII. С. 3. 259, XLVI s.; Zrodla dziejowe. Warszawa: Warszawska Drukarnia Estetyczna, 1902. Т. XVIII. С. 1. 252, XVIII, 72 s.; Zrodla dziejowe. Warszawa: Druk Piotra Laskauera i S-ki, 1903. Т. XVIII. С. 2. 491, 33, III s.; Zrodla dziejowe. Warszawa: W Drukarni W. Ratyńskiego, 1889. Т. XIX. 307, XLVI s.; Zrodla dziejowe. Warszawa: W Drukarni J. Filipowicza, 1894. Т. XX. 89, 186, XXVI s.; Zrodla dziejowe. Warszawa: W Drukarni J. Filipowicza, 1894. Т. XXI. II, 654, 8, LI s.; Zrodla dziejowe. Warszawa: Druk Jana Cotty, 1897. Т. XXII. 736, LIX s.
19. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 101, 103; Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. Lwów, 1913. VI, 495 s.
20. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 444, 458, 466, 486, 493; Липинський В. К. Твори. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657-1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / за ред. Л. Р. Біласа, Я. Пеленського. С. 243, 263, 266; Архив Юго-Западной России (далее – Архив ЮЗР). Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. Ч. 1: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322-1648 гг.). Т. 6. С. 596-597, 717-718; Архив ЮЗР. Киев: Типография И. и А. Девиденко, 1863. Ч. 3: Акты о козаках (1500-1648). Т. 1. СХХ, С. 77-83; Архив ЮЗР. Киев: В типографии Е. Федорова, 1868. Ч. 3: Акты о козаках (1679-1716). Т. 2. IV, С. 87-92, 202-207, 384-386, 762; Архив ЮЗР. Киев: В типографии Е. Федорова, 1867. Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Т. 1. С. 102-108, 120-121, 124-130, 139-141, 184-185, 268-272.
21. Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпрів'ї перед Хмельниччиною. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. 1908. Книга 1. С. 25-43; Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпрів'ї перед Хмельниччиною. Грушевський М. Твори. У 50 т. / за ред. П. Соханя та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». 2007. С. 77-78.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 9. Кн. 2. 1997. С. 1479-1508.
23. Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 51; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 70.

24. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. Київ: Критика, 2008. С. 230.
25. В. Липинський користувався виданням «Реєстру...» за редакцією О. Бодяньського 1875 року. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 441, 449; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 247; Реєстр всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром / за ред. О. М. Бодяньского. Москва: В университетской типографии Катков и К°, 1875. XXXIV, С. 201, 308, 328.
26. Яковенко Н. Gente ruthenus natione polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського. Липинський В. Студії. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2-6 червня 1992 р. С. 100.
27. В. Липинський високо оцінював роботи Ю. А. Ролле, що були присвячені шляхтичам. На його думку, він «найбільше для дослідження участі шляхти в повстанні Хмельницького причинився...». Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 19; Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість: наукове видання. 2-е допов., переробл. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 180 с.; Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів*: матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) / за ред. Л. Зашкільняка]. Львів; Люблін, 1996. С. 21.
28. Собчук В. Шляхта волинського походження в реєстрі Війська Запорозького 1649 року. Липинський В. Студії. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2-6 червня 1992 р. С. 201-202; Niesiecki K. Herbarj polski: reprint. Bielsko-Biała, 2005. XVI, 580, 390, 476, 518, 476, 588, 582, 652, 468, 508 s.
29. Собчук В. Шляхта волинського походження... С. 202.
30. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 29, 437.
31. Там само. С. 151, 153.
32. Там само. С. 65.
33. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 101.
34. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 75.
35. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 89-93, 173, 447, 452, 460, 472; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 247; Архив ЮЗР. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 356-411; Архив ЮЗР. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. Ч. 7. Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 135-165, 394-412; Zrodla dziejowe. Warszawa: W Drukarni J. Filipowicza, 1894. Т. XX. S. 65-88, 130-143. Див. також: Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників

- Київського воєводства напередодні визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. *Феодалізм на Україні*: зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 1990. С. 79-99.
36. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 117, 149; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. С. 117; Мальчевський О. Полонізація української шляхти (1569-1648 рр.). *Україна в минулому*: зб. статей. Київ; Львів, 1992. Вип. 1. С. 37-40. Див. також: Калущий С. С. Лосвська битва 1649 р. у висвітленні В. Липинського. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Т. III. С. 357-371. В. Липинський у монографії «Станіслав Михайло Кричевський» перераховував руські шляхетські роди, представники яких підтримали повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького уже на початковому етапі. Зокрема із Київщини походили Аксаки, Бабинські, Байбузи, Биковські, Богушевичі, Бутовичі, Вигурі, Вороничі, Горностаї, Дашкевичі, Домонтовичі, Єльці, Залеські, Капусти, Комарі, Корчовські, Коркошки, Котлубаї, Криницькі, Лемеші, Лозовицькі, Лукомські, Луцкевичі, Мазепи, Макаревичі, Маркевичі, Молодецькі, Невмерицькі, Нечаї, Проскури, Свяцькі, Сілецькі, Силичі, Служки, Ставецькі, Стрижовські, Третяки, Тризни, Трипольські, Халецькі, Черкаси, Чечелі, Шавули, Шимковичі, Янковські; Брацлавщини – Авратинські, Березовські, Булаєвські, Бушинські, Губинські, Дубицькі, Єловицькі, Жабокрицькі, Житинські, Кішки, Коморовські, Копієвські, Красносільські, Масальські, Махновські, Мелешки, Микулинські, Немирови, Ободенські, Оратовські, Оришовські, Пясечинські, Рогозинські, Сабаровські, Стрільчинські, Щуровські, Яцковські; Чернігівщини – Беременицькі, Біличі, Бобри, Борсуки, Гирі, Гладкі, Гровецькі, Гутори, Даницькі, Дорошковські, Ждановичі, Забіли, Зеленки, Зіньковичі, Ігравецькі, Кушелі, Кисловські, Олешки, Толкачі, Чекановські, Шепелі, Юшкевичі, Волині – Бережецькі, Білостоцькі, Боговітини, Богуші, Болбаси, Борейки, Бруяки, Верховські, Вороничі, Гуляницькі, Гулевичі, Дениски, Жуковецькі, Заблоцькі, Іваницькі, Красовські, Кривицькі, Літинські, Ляховські, Марковські, Несвицькі, Радошинські, Рудецькі, Семашки, Хмари, Черневські, Поділля – Васильківські, Добромирські, Маковецькі, Омецинські, Островські, Червоної Русі – Балицькі, Бачинські, Бережницькі, Білинські, Винницькі, Волковицькі, Германовські, Голинські, Городинські, Городиські, Гошовські, Жураковські, Клодницькі, Княгиницькі, Креховецькі, Лиханські, Лозинські, Матковські, Мединські, Монастирські, Підвисоцькі, Передримирські, Терлецькі, Чайковські, Яворські, Холмської і Белзької землі – Взовські, Боровські, Ганські, Гоголевські, Жолківські, Рудницькі, Турови, Черньовські, Берестя-Литовського воєводства – Білевські, Громи, Кричевські, Плотницькі, Савицькі, Садовські, Литовської Русі – Бекеші, Бережанські, Борути, Буйницькі, Бурби, Володковичі, Ганусовичі, Гарабурди, Головні, Жиркевичі, Корсаки, Полубинські, Потії, Прозори, Пузини, Скірмунти, Тереховські, Чепелевські, Чижі, Янчевські. Вчений зга-

- дував також секретаря київського воєводи Адама Кисія шляхтича Соболя, королівського двірського Юрія Ярмоловича, Михайла Стеткевича, Шапку-Хотольського, Семена Богусевича, сіверського хорунжого Харкевича, Остафія Виговського (батька майбутнього гетьмана Івана Виговського), його зятя Івана Боглевського (Див.: Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 89-95).
37. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 97; Реєстр всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром / за ред. О. М. Бодянского. Москва: В университетской типографии Катков и К^о, 1875. XXXIV, 337 с.
38. В. Липинський у монографії «Станіслав Михайло Кричевський» зазначав, що до повстанців також приєдналися представники низки ополячених і покатоличених руських шляхетських родів. Із Поділля: Бігановські, Корженівські, Папізькі, Станіславські, Брацлавщини – Грохольські, Копчинські, Кухарські, Рошковські, Стрільницькі, Волині – Окпші, Ласки, Лясковські, Київщини – Березовські, Гавронські, Радзимінські, Осовські, Яніцькі, Ясінські. Із «недавно прибулих» на Україну шляхтичів-поляків згадував Бялобоцьких, Гаварецьких, Гротковських, Долецьких, Завадовських, Каліських, Кончицьких, Лешковських, Ліхоцьких, Малішевських, Мановських, Мікуцьких, Ринковських, Рожен, Ставінських, Яблковських, Янушевських (Див.: Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 95, 97).
39. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 107.
40. Там само. С. 29, 31.
41. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 65; Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст. У 2 кн. Кн. 2 / за ред. В. Смоля та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 31.
42. Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 101; Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / передне слово Іван Вакарчук, передмова Ігор Гирич. 2-е вид. виправл. й доповн. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. С. 99-108; Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини... С. 64-117.
43. Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 250.
44. Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 101; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
45. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини... С. 64-117.
46. В. Липинський у пізнішій (1921 р.) монографії «Україна на переломі» розвинув свої погляди на показачену руську шляхту як на представників «національної аристократії» відновленої Української держави і зазначав, що Б. Хмельницький спершу мав перетворити «розбрикану», розбещену і зледацїду шляхту в «верству не тільки лицарсько-хліборобську, але й верству службову, від влади Гетьмана Війська Запорожського вповні залежну» (Див.: Липинський В. К. Твори. Філадельфія: Східно-

- Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / за ред. Л. Р. Біласа, Я. Пеленського. С. 105).
47. Пеленський Я. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна. Липинський В. Студії. Київ, Філадельфія, 1994. Т. 1: В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, Луцьк, Кременець, 2-6 червня 1992 р. С. 28.
48. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 71-89; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 54. В. Липинський розрізняв козаків «городових», діяльність яких вважав конструктивною для Української держави, та запорожців, що займалися не господарюванням на своїх хуторах, а уходництвом – різними промислами в «дикому полі». Він зазначав, що запорозькі козаки відіграли головну й корисну роль на початку повстання. Пізніше ж підбурювали до виступів проти гетьманської влади «чернь» й проявляли, на думку історика, ворожість до шляхетської верстви та європейської цивілізації. Запорозька козацька спільнота, за його висловом, «боїться величчя національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і старшина». Вважав, що січовикам був чужим інститут приватної власності; їм імпонували відсутність будь-якої влади і державного примусу (Див.: Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 84-85, 113; Степанков В. С. Формування нової концепції Української революції XVII ст. (праці В'ячеслава Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1657-1659»). *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 279; Українське козацтво: мала енциклопедія / відпов. ред. С. Р. Лях; вид. 2-ге, доп. і перероб. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. С. 342).
49. Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Z dziejów Ukrainy / pod redakcją Wacława Lipińskiego. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. S. 145-513; Z dziejów Ukrainy / pod redakcją Wacława Lipińskiego. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. XXIV, 674 s.; Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 71-89; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 54. Див. також: Кауцький С. С. В'ячеслав Липинський про роль шляхти та козацтва в становленні Української держави середини XVIII ст. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 2. Т. С. 20; Його ж. Роль українського козацтва у державотворчих процесах XVII ст.: погляд В. Липинського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута». 2016. Т. 26: До 80-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова. С. 278-296.
50. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті.

- ттю. Відень, 1920. 304 с.; Lipiński W. Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy. Z dziejów Ukrainy / pod redakcją Waclawa Lipińskiego. Kijow: Drukarnia Aleksandra Rippera w Krakowie, 1912. S. 514-617; Lipiński W. Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy. I «U szczytu potęgi. Липинський В. К. Твори. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / за ред. Л. Р. Біласа, Я. Пеленського. С. 275-317. Монографія «Україна на переломі» стала останньою історичною працею В. Липинського й істотно вплинула на погляди українських вчених діаспори. Вони перейняли розкриті у ній державницькі ідеї.
51. Томашівський С. Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки В. Липинського «Україна на переломі». *Хліборобська Україна*. 1921. Кн. 3. Зб. 5-6. С. 169.
52. Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби. *Липинський В. К. Твори*. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3 / за ред. Л. Р. Білас, Ярослав Пеленський. С. LXIII-VIII, LXVII; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4465 (Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція). 1901-1989 рр.). Оп. 1. Спр. 777. Листи Д. Дорошенка, О. Шаповала та інших до М. В. Стороженка. Оригінали та копії. 1925-1928 рр. Арк. 8.
53. Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби... С. LX-LXI; Гриценко О. А. «Своя мудрість»: Національні міфології та «громадянська релігія» в Україні. Київ: УЦКД, 1998. С. 136.
54. Артюх В. О. Консервативна історіософія В'ячеслава Липинського. *Сумська старовина*. 2006. № XX. С. 117, 119; Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби... С. XXIII-LXX; Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії. *УІЖ*. 1992. № 2. С. 140; Пеленський Я. Передмова. В'ячеслав Липинський і його «Україна на переломі». Липинський В. Твори / ред. Р. Білас і Я. Пеленський. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3. С. XIII; Смолій В., Ричка В. В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі. 1657-1659». *УІЖ*. 1992. № 2. С. 143; Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина. *Історіографічні дослідження в Україні*: наук. зб. (Пам'яті історика України, чл.-кор. НАН України Ф. П. Шевченка). Київ: НАН України. Ін-т історії України, 1999. Вип. 7. С. 298.
55. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 17, 52; Горелов М. Епоха Богдана Хмельницького в оцінці В. Липинського. *В'ячеслав Липинський в історії України (До 120-річчя з дня народження)* / за ред. І. Кураса. Київ., 2002. С. 58; Поліщук Ю. Українсько-польські та українсько-російські відносини в творчості В. Липинського. *В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження)* / за ред. І. Кураса. Київ, 2002. С. 150.
56. Липинський В. К. Твори. Т. 3. С. 52; Степанков В. В. Здобутки і невдачі національного елітотворення (1648-1657 рр.). *Вісник*

- Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка. *Історичні науки* / за ред. А. Г. Філіюка та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 206-216.
57. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 52. Розуміння В. Липинським історичного процесу в даному випадку нагадує запроваджену до наукового обігу теорію А. Тойнбі про цивілізаційний виклик. (Див.: Тойнбі А. Дослідження історії / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. Т. 1. 613, [1] с.; Тойнбі А. Дослідження історії / пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ: Основи, 1995. Т. 2. 400, [6] с.).
58. Історія українського козацтва: нариси. У 2 т. / за ред. В. А. Смолія; 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. Т. 1. С. 143-158; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ: Критика, 2002. С. 201.
59. Документи Богдана Хмельницького (Далі – ДБХ) / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. С. 70.
60. Липинський В. К. Твори. Т. 3. С. 117.
61. Липинський В. К. Твори. Т. 3. С. 117; Липинський В. К. Твори. Т. 2. С. 161; Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 7: Мл-О. С. 423-424.
62. Липинський В. К. Твори. Т. 3. С. 117-118.
63. Там само. С. 116-117.
64. Сучасна історіографія стверджує, що шляхетський стан у Гетьманщині не мав монополної влади над посполитими й втратив роль політичної нації. Шляхтичі вже не були суспільним станом, а перетворилися на соціальну групу. Ключова роль у розбудові Війська Запорізького належала козацтву (Див.: Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 21, 226).
65. Грушевський М. Козацтво на Україні. *Грушевський М. Твори*. У 50 т. / за ред. П. Сохання та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». 2009. С. 271; Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 44-45; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm> (дата звернення: 07.03.2016); Історія українського козацтва: нариси. У 2 т. / за ред. В. А. Смолія. 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. Т. 1. С. 67-70; Терещенко Ю. Україна і європейський світ. Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посібник. Київ: Перун, 1996. С. 402.
66. Маркевич Н. Історія Малороссии. Москва: В типографіи Августа Семена, 1842. Т. 1. С. 27-56; Щербак В. Українське козацтво XVI – першої половини XVII ст. в історіографії. *Наукові записки. Історичні науки*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2005. Т. 41. С. 56.
67. Максимович М. Вибрані твори / упор. і вст. ст. В. Короткого. Київ: Либідь, 2004. С. 148; Марченко М. І. Українська історіо-

- графія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ: Видавництво Київського університету, 1959. С. 214; Антонович В. Об окolicной шляхте. *Архив ЮЗР*. Киев: В типографии Е. Федорова, 1867. Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Т. 1. С. 1-8.
68. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874. Т. 1. С. 48-49, 95-96, 169, 184.
69. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 5. 1994. С. 45-73; Грушевський М. Козацтво на Україні. *Грушевський М. Твори*. У 50 т. / за ред. П. Соханя та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». 2009. С. 271.
70. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці: Сіверянська думка, 1996. С. 33.
71. Там само.
72. Шербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm> (дата звернення: 07.03.2016).
73. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ: ЗАТ «ВПОЛ», 2011. С. 40-41.
74. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні... С. 33.
75. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 71.
76. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 52, 87-88.
77. Архив ЮЗР. Киев: Типография И. и А. Девиденко, 1863. Ч. 3: Акты о козаках (1500-1648). Т. 1. С. 5-6, 28-31, 38-40, 188-189, 190-192; Архив ЮЗР. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 81-82, 103. Див. також: Сас П. М. Витоки українського націотворення: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 702 с.
78. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 72-73; Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 75, 77, 79, 81; Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги [1632, травня 30 (20). – Над Расавою у Тургановому Ставу. – Лист І. Петрижицького до шляхти Київського та Брацлавського воєводства]. *Козацтво*. 1996. № 1 (4). С. 20-21.
79. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 75.
80. Там само. С. 87, 446.
81. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 81-85, 111, 445-446, 451; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 182-184, 260; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1... С. 326-329, 343-355.
82. Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський: історик, політичний діяч і мислитель. *Сучасність*. 1961. № 6. С. 81; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 81.
83. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 81; Дашкевич Я. Постаті... С. 142. М. Грушевський також розглядав козаків як державотворчий елемент. (Див.: Грушевський М. Козацтво на Україні. *Грушевський М. Твори*. У 50 т. / за ред. П. Соханя та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». 2009. С. 266).

84. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 118.
85. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 52-53, 140; Пеленський Я. Вячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії. *УІЖ*. 1992. № 2. С. 140; Сас П. М. Витоки українського націотворення: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 180. Див. також: Степанков В. В. Егалітарний період козацького елітотворення (постановки проблеми). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / за ред. А. Г. Філінюка та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. П. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 288–295.
86. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 118.
87. Там само. С. 52-53, 116.
88. Там само. С. 118.
89. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография В. В. Пратц, 1872. Т. VII. С. 30; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 118.
90. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)... С. 215; Грушевський М. Козацтво на Україні. *Грушевський М. Твори. У 50 т.* / за ред. П. Соханя та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». 2009. С. 273.
91. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1865. Т. II. С. 58-60; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: В типографии П. А. Кулиша, 1861. Т. III. С. 85; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1867. Т. V. С. 95-96; Архив ЮЗР. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. Ч. 1: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322-1648 гг.). Т. 6. С. 328-329, 776-779; Архив ЮЗР. Киев: В университетской типографии, 1861. Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. Т. 1. С. 215-222; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1... С. 275-283, 374-378; Архив ЮЗР. Киев: Лито-типография императорского университета Св. Владимира, 1914. Ч. 3: Акты о козаках. Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. С. 315-316; Архив ЮЗР. Киев: В типографии Е. Федорова, 1867. Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Т. 1. С. 61-62, 251-258; Архив ЮЗР. Киев: Типография императорского университета св. Владимира, 1894. Ч. 8. Т. 2: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII-XVIII в. С. 123-126; *Zrodla dziejowe*. Warszawa: W Drukarni J. Filipowicza, 1894. Т. XXI. S. 401; Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 445, 450, 452, 458, 461, 471, 475, 480, 483-484, 486, 490, 494, 574-579; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 246; Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архива

- Немиричів). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 425.
92. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 169-244, 472-494; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 169, 258, 266; [Листи В. Липинського до І. Кривецького]. *В'ячеслав Липинський та його доба*: Книга друга / упор.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2010. С. 222; Акты ЮЗР. Т. V. С. 1, 33-34, 268-271; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1869. Т. VI. С. 159-163, 185; Акты ЮЗР. Т. VII. С. 181, 218-219; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1873. Т. VIII. С. 52-54, 114-116, 269; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография М. Эттингера, 1877. Т. IX. С. 70-73; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография М. Эттингера, 1879. Т. XI. С. 465-470; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография А. М. Котомина и К°, 1884. Т. XIII. С. 59-68.
93. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 36-231, 440, 446, 473, 476-479, 485, 490, 492-493; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 169, 183-184, 258, 260, 265; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: В типографии П. А. Кулиша, 1861. Т. III. С. 495, 589-591; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург : В типографии П. А. Кулиша, 1863. Т. IV. С. 4, 89-90, 186-187; Акты ЮЗР. Т. V... С. 71-72, 259-260; Акты ЮЗР. Т. VI... С. 213-214; Акты ЮЗР. Т. VII... С. 309; Акты ЮЗР. Т. VIII... С. 205, 290-291; Акты ЮЗР. Т. IX... С. 264-265; Акты ЮЗР. Т. XI... С. 441-442, 471-472, 522-523, 587-588, 719-720, 765-767; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография Ф. Елконского и К°, 1889. Т. XIV. С. 899-902; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1... С. 356-358.
94. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 337, 572-574.
95. Там само. С. 337, 339, 520; Т. 3... С. 239, 251.
96. Липинський В. Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріяньства на Україні). *В'ячеслав Липинський та його доба*. Книга третя / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2013. С. 428-430; Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 177, 179, 467, 473, 476, 479-480, 484-485, 492; Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 169, 242, 247, 243, 258, 260, 264; Акты ЮЗР. Т. III... С. 495; Акты ЮЗР. Т. IV... С. 4, 186-187; Акты ЮЗР. Т. V... С. 287-288; Акты ЮЗР. Т. VII... С. 219-220; Акты ЮЗР. Т. VIII... С. 150-151, 190; Акты ЮЗР. Т. IX... С. 140-145, 973-974; Акты ЮЗР. Т. XI... С. 439-441; Акты ЮЗР. Т. XIII... С. 581-582; Акты ЮЗР. Т. XIV... С. 335-336; Архив ЮЗР. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. Ч. 1: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322-1648 гг.). Т. 6. С. 605-607.
97. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 87-88; Липинський В. К. Твори. Київ; Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. Т. 6: Листи до братів-хліборобів. Про організацію українського монархізму / за ред. Я. Пеленського. С. 164, 188, 217; Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. *УІЖ*.

1991. № 5. С. 63-64; Економічна історія України: історико-економічне дослідження. В 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), С. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.: відп. ред. В. А. Смолій, авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.: НАН України. Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. С. 421; Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 6: Ла-Мі. С. 149. Див. також: Нечитайло В. В. Становлення господарств фермерського типу в добу козаччини. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. Т. 2 (4). С. 113-119.
98. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 85; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых, 1878. Т. X. С. 461-465, 466, 497-501.
99. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. *Материалы для истории заселения, землевладения и управления*. Киев: Типография К. Н. Милевского, 1888. Т. 1: Полк Стародубский. С. 2. Див. також: Інститут рукопису НБУВ. Ф. II: Історичні матеріали. Спр. 27538-27557. Папери про земельні справи козацької старшини, здебільшого родинні. 1650-1774 рр. Лівобережна Україна. Копії ХХ ст. 45 арк.; Там само. Спр. 27673-27677. Папери про козацьке землеволодіння, ствердження козацьким урядом займанщини 1666-1687 рр. Чернігівський полк, Ніжинський, Прилуцький. Копії початку ХХ ст. 6 арк.
100. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 116.
101. Там само. С. 81-82.
102. Архив ЮЗР. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. Ч. 7. Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 394-412; Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 452.
103. Zrodla dziejowe. Т. XXII... S. 451-453; Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 113.
104. Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 37; Веселаго В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. *Нариси з історії економічної думки на Україні*. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1956. С. 91-92, 95.
105. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 71, 73, 444.
106. Липинський В. К. Твори. Т. 2... С. 452; Zrodla dziejowe. Т. XXII. S. 451-453.
107. Воссоединение Украины с Россией (Далее – ВУР). Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. 3 (1651-1654). С. 473.
108. Там само.
109. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 122; Акты ЮЗР. Т. X... С. 445-446, 448.
110. Акты ЮЗР. Т. X... С. 448; ДБХ... С. 324.
111. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 113.
112. ВУР. Т. 3... С. 562; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. С. 181, 183.
113. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 118.

114. Там само. С. 129.
115. Там само. С. 85-90, 244, 253.
116. 1664 р., листопада 30 (ст. ст.). Табір під Лисянкою. Інструкція послам Війська Запорозького, відправленим на Варшавський звичайний сейм, який відкрився 26 листопада того самого року. Крикун М. Між війною і радою. *Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали*. Київ: Критика, 2006. С. 110.
117. Права по которым судится малороссийский народ / под ред. А. Ф. Кистяковского. Киев: В университетской типографии И. И. Завадского, 1879. С. 49-50.
118. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 129.
119. Там само.
120. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)* / за ред. П. Соханя та ін. Київ: Смолоскип, 2003. С. 6; Економічна історія України... С. 411-455; Історія українського козацтва: нариси. У 2 т. / за ред. В. А. Смолія; 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. Т. 1. С. 87-100; Історія українського козацтва: нариси: У 2 т. / за ред. В. А. Смолія. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 160-173.
121. Акты ЮЗР. Т. III... С. 248; Нечитайло В. В. Становлення господарств фермерського типу в добу козаччини... С. 113.
122. Акты ЮЗР. Т. VII... С. 349.
123. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 92.
124. Халебський П. Україна – земля козаків: подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий; післям. В. О. Яворівський. Київ: Укр. Письменник; Ярославів Вал, 2008. С. 64. Одночасно із займанщиною відбувалася колонізація степової України. В. Липинський її трактував як перемогу європейської (осілої хліборобської) цивілізації над азійською (кочовою). Цей успіх, на його думку, став можливим завдяки ірраціональному прагненню українців розширити свій життєвий простір. Висвітлення проблеми ключової ролі населення козацької України в заселенні «дикого поля» було характерним для тогочасної української історіографії. Із колонізацією пустельних степів пов'язувалося саме виникнення козацтва. У сучасній вітчизняній історіографії існує погляд, що освоєння південних та південно-східних земель відбувалося ще й завдяки протекційній політиці уряду Речі Посполитої і поліпшенню захисту українських земель від набігів татар (Див.: Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 57, 127-128; Костомарів М. І. Історія України в життєписах визначніших єї діячів / пер. О. Барвінський. Львів, 1918. С. 169; Багалій Д. І. Історія Слобідської України / передмова, коментар В. В. Кравченка; художник, упор., іл. В. О. Ріяна]. Харків: Дельта, 1993. С. 25-26; Грушевський М. Просування культурно-національного центру на Схід: козацька як чергова рушійна сила національного українського активу. *Український історик*. 1991-1992. № 3-4/1-4 (110-111/112-

- 115). Рік XXVIII-XXIX. Т. 28-29. С. 70; Грушевський М. Степ і море в історії України. *Український історик*. 1991-1992. № 3-4/1-4 (110-111/112-115). Рік XXVIII-XXIX. Т. 28-29. С. 63; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право / за ред. Я. Пеленського та ін. Київ: Видавництво «Українознавство», 1996. С. 168, 208-209; Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. С. 22-23; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 4-е вид. Київ: Критика, 2009. С. 246; Історія українського козацтва: нариси. У 2 т. / за ред. В. А. Смолія. 2-е вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. Т. 1. С. 87, 91).
125. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 130; Акты ЮЗР. Т. X... С. 450, 485-487; Акты ЮЗР. Т. XI... С. 764-765. Див. також: Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ: Наукова думка, 1986. С. 71.
126. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 130.
127. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 130; Акты ЮЗР. Санкт-Петербург: Типография А. Катанского и К^о, 1892. Т. XV. С. 54-55. Див. також: Інститут рукопису НБУВ. Ф. II: Історичні матеріали. Спр. 22512-22514. «Немирич» – записки з книг актових, скарги, донесення, розписки в справах Юрія Немирича: накладення арешту на його підданих, які під час повстання селянського пограбували с. Зарубинці, про одержання грошей, за які було заставлено маєтність, і наїзду його на підданих Сокоп 1650 р. Виписки. Коло половини XVII ст. 8 арк.
128. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 118.
129. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Видання друге. Фотодрук з 1-го видання («Дніпросоюз», Київ; Відень 1920). Нью-Йорк: Видавництво «Булава», 1954. С. 236-237.
130. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 7-13; ДБХ... С. 601-604.
131. Липинський В. К. Твори. Т. 3... С. 178-179.
132. Там само. С. 210.
133. Там само. С. 211.
134. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Вильно: Элетро-Типография «Русский Почин», 1865. Т. 34: Акты, относящиеся к времени войны за Малороссию (1654-1667). 1909. С. 96; ДБХ... С. 551.
135. Степанков В. В. Чи існувала українська політична еліта у період революції XVII ст.: постановка проблеми. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 12. Т. 1. С. 53-55.
136. Степанков В. В. Політична еліта: пошук нового підходу до з'ясування її сутності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні на-*

- уки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. Т. 22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна. С. 69-92; Степанков В. В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси. УЖ. 2016. № 6. С. 89; Степанков В. В. Чи існувала українська політична еліта у період революції XVII ст... С. 54-55.
137. Степанков В. В. Становлення політичної еліти Гетьманщини... С. 89; Степанков В. В. Чи існувала українська політична еліта у період революції XVII ст... С. 54.
138. Степанков В. В. Становлення політичної еліти Гетьманщини... С. 111-112.

Sergii Kalutskyi

**ESTABLISHMENT OF THE «NATIONAL ARISTOCRACY»
OF THE REPUBLIC «ZAPORIZHIA ARMY» IN THE SCIENTIFIC
AND HISTORICAL WORK OF VYACHESLAV LYPYNSKY**

The proposed article analyzes the views of a talented historian, researcher of the Ukrainian revolution of the XVII century V. Lypynsky on the process of formation of the political elite of the republic «Zaporizhzhya Army» under the hetmanship of B. Khmelnytsky. His contribution to the study of the role of the Russian Cossack nobility in the formation of the ruling class of the Hetmanate in 1648-1657 and its significance to the restoration of Ukrainian statehood is highlighted. The scientists' vision of the officers of the city Cossacks as the centre of the «national aristocracy» of the Ukrainian state of the middle – second half of the XVII century is revealed. A set of sources is outlined, on the basis of which V. Lypynsky formulated his conclusions on the question of the origin and establishment of the latter.

Key words: national aristocracy, political elite, gentry, Cossacks, Ukrainian state, Hetmanate, Zaporizhia Army, Russia, historiography, historical sources, V. Lypynsky.

Отримано: 10.07.2020

ДО 170-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ ТОМАША ГАРРІГА МАСАРИКА

УДК 94«1914/1918»:32(437)Масарик+94(=162.4)(73)

DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.126-147

Іван Боровець

(Кам'янець-Подільський)

Т. Г. МАСАРИК ТА СЛОВАЦЬКІ ЕМІГРАНТИ В США (1914-1918 рр.)

У статті поданий комплексний аналіз взаємин Т. Г. Масарика з провідними репрезентантами словацьких емігрантів у США в період Першої світової війни. Окреслено диференціацію в середовищі Словацької Ліги щодо бачення ролі й місця словаків у планованій Масариком державі. Простежено розвиток їх співпраці. Перші контакти були налагоджені за посередництва американських чехів. Надалі політичний діалог розвивався через листування та візити повноважних представників Масарика та Словацької Ліги. Особлива увага приділена безпосередній взаємодії під час перебування Масарика в США (травень-листопад 1918 р.) та історичним обставинам виникнення Піттсбурзької чесько-словацької декларації.

Ключові слова: Т. Г. Масарик, американські словаки, Словацька Ліга, Чеські Національні Збори, чехословакісти, католики, федерація, сейм.

Взаємодія Т. Г. Масарика як чеського лідера закордонно-го руху Опору в роки Першої світової війни з представницькими організаціями словацьких емігрантів та їх очільниками в США була вагомою складовою тривалого й складного процесу визрівання політичного проекту створення спільної держави чехів та словаків.

У працях радянських, сучасних українських і російських науковців дане питання не стало предметом уваги окремого дослідницького сюжету. Відтак, базою для створення розвідки стали праці словацьких (М. Геттінг, М. Доброткова, М. Крайчовіч, Ш. Куцік, Р. Летц, С. Міхалек, М. Пекнік, К. Сідор, М. Столарік, Е. Якешова) та чеських (Я. Вацулік, Я. Рихлік) істориків й опубліковані джерела (мемуари, листування, офіційна документація). Метою статті є комплексне ознайомлення з проблемою вітчизняних науковців, насамперед фахівців з богемістики та словакістики, а також висловлення авторських міркувань, оцінок та інтерпретацій різних її аспектів.

У зв'язку з розширенням на рубежі XIX-XX ст. еміграції з Центрально-Східної Європи за океан, у США сформувалася

значна (з огляду на загальну тогочасну чисельність словаків) словацька національна громада, яка станом на 1914 р. нараховувала близько 620 тис. осіб¹. 27 травня 1907 р. у Клівленді (штат Огайо) 10 тис. словаків-емігрантів – представників організацій, союзів, газет, міст та містечок на Національному Конгресі проголосили створення Словацької Ліги (СЛ) в Америці². Надалі вона утвердилася як провідна громадсько-політична організація словаків у США.

10 вересня 1914 р. СЛ оприлюднила Меморандум (у перекладі також англійською, німецькою, французькою, угорською та російською мовами), в якому було задекларовано політичну мету в умовах розгортання Першої світової війни: «Вимагаємо цілковитого самоврядування та вільного самовизначення словацької нації у політичній, економічній, культурній сферах»³. Документ проголошено від імені не лише СЛ, але й 23 словацьких журналів, 20 інших організацій та 96 активістів словацької еміграції в США⁴. Цією заявою словаки навіть випередили чеську еміграцію в США, яка подібні кроки здійснила пізніше.

14 листопада 1914 р. голова СЛ А. Філокор надіслав текст Меморандуму провідному юристу з чехів-емігрантів Т. Чапеківі. Той висловив жаль, що у ньому не йшлося про спорідненість чехів та словаків⁵. Слід підкреслити, що лідер нью-йоркського угруповання словацьких емігрантів М. Геттінг дійсно прагнув внести до тексту Меморандуму тезу про політичне об'єднання словаків та чехів, але дана пропозиція не знайшла порозуміння у інших лідерів СЛ⁶.

Відтак, окреслилася дискусія всередині СЛ. Чехофільські угруповання у Нью-Йорку та Чикаго продовжували лобіювати свою позицію, а консервативно-католицькі осередки у Клівленді та Піттсбургу були більш обережними щодо чехословацької ідеї.

На рубежі 1914-1915 рр. в Парижі прихильниками чехословацького руху планувався конгрес. Тому, для демонстрації солідарності, осередок СЛ у Нью-Йорку 5 грудня 1914 р. ініціював комітетське засідання організації Політичне об'єднання словаків, на якому був прийнятий «Заклик» до всіх словаків та їх організацій в Америці. У ньому вказувалося: «вимагаємо політичного об'єднання з чехами, тому що віримо, що чеська нація буде поважати наші прагнення та самобутній розвиток»⁷. Центральне керівництво СЛ, однак, зволило із визнанням «Заклику» офіційним додатком до Меморандуму.

Симпатії чехофільів особисто до Масарика знайшли вираження у середині квітня 1915 р., коли у Нью-Йорку було влаштовано культурно-пропагандистську акцію «російський базар», на якому чехи та словаки представляли свої культури спільно. За оцінкою М. Геттінга «ми переконалися, що в росіян немає тих слов'янського порозуміння й братерської прив'язаності, з якими ми до них тягнулися... Т. Г. Масарик каже правду – не варто чекати порятунку з Росії»⁸.

Для Т. Г. Масарика співпраця з американськими словаками бачилася вельми необхідною. Він планував включення території Словаччини до відродженої чеської держави. Щодо цього не могли висловитися власне словацькі діячі у Транслейтанії в умовах переслідувань угорської влади та декларованої тактики політичної пасивності. Позиція ж американських словаків мала значну вагу на міжнародній арені, яку Масарик заповзязвся переконати у слушності свого політичного проекту.

При цьому набували актуальності теоретичні аспекти про принципи чесько-словацької взаємодії в рамках спільної вільної акції. На важливості врахування словацького фактору наголошував і відомий лобіст ідей Масарика в Європі, британський історик-славист та громадський діяч Р. Сеттон-Ватсон. У 1915 р. в посланні до Масарика він наголошував: «Я звернув увагу, що словаків неможливо ігнорувати й небезпечно буде їх розглядати нерівноправними... Він погодився з моєю думкою як єдино можливою й першим питанням наразі є використання дефісу при написанні чехи та словаки»⁹.

VIII-ий конгрес СА, що відбувся у Пітсбургу 22 лютого 1915 р., своєю офіційною резолюцією ще не згадує проєкт державного союзу з чехами¹⁰. Але у новій версії Меморандуму СА у цьому ж році варіант об'єднання з чехами розглядався вже як одна з можливих альтернатив: «1) Коли після війни будуть встановлюватися нові кордони в Європі, вимагатимемо цілковитої самостійності Словаччини. 2) Якщо перший пункт не реалізується, тоді вимагатимемо автономію у самостійній угорській державі. 3) Якщо держави Антанти будуть не в змозі вирішити питання згідно першого та другого пунктів, то словаки хочуть приєднатися до самостійної чеської держави на основі цілковитої автономії»¹¹.

Тим часом активізувалися американські чехи. У серпні 1914 р. один з їх лідерів Е. Воска таємно зустрівся з Масариком у Празі, а у вересні того ж року прибув до Нью-Йорка з його дорученням об'єднати та спрямувати чеський рух у США. Налагоджувати співпрацю зі словаками був уповноважений вище згадуваний Т. Чапек¹². Відтак, на першій конференції Чеських Національних Зборів (ЧНЗ) в США 13-14 березня 1915 р. у Клівленді була сформульована резолюція про «щирі симпатії до визвольних прагнень словацької нації та утримання контактів з братами словаками»¹³. Голова СА А. Маматей в цей час листувався з чеськими лідерами, зокрема з Е. Воском, який вже налагодив безпосередню взаємодію з рухом Опору, організованим навколо Масарика¹⁴.

Упродовж наступних місяців відбувалися переговори між Словацькою Лігою та Чеськими Національними зборами про спільну платформу політичної взаємодії. Каменем спотикання була візія американськими чехами словаків як відділеної політичним кордоном гілки чеської нації та словацької участі як неясного

додатку до власне чеської визвольної акції¹⁵. Зрештою була підписана чесько-словацька Клівлендська угода 22 жовтня 1915 р. про планування федеративної держави¹⁶. Очевидно, за взірця було взято модель власне США й мали бути утворені сполучені чесько-словацькі штати¹⁷. Секретар СЛ І. Дакснер прокоментував подію таким чином: «Так, геть від угорців, але не під чехів, а до чехів»¹⁸. Тобто шлях до тіснішої співпраці був відкритий.

Український історик О. Кравчук відзначає, що Масарик був інформований і погодився з Клівлендською угодою¹⁹. Конкретизуємо, що йшла мова не лише про пасивну згоду, але й власну ініціативу політика²⁰. Ще в серпні 1915 р. до Америки за уповноваженням Масарика та свого брата Едварда Бенеша прибув Войта Бенеш. Він закликав лідерів ЧНЗ активізувати контакти й кооперацію з американськими словаками²¹. Себто Клівлендську угоду можна вважати у великій мірі плодом масариківської дипломатії в інтересах популяризації свого політичного проекту. Саме його спонукою, на наш погляд, пояснюється організаційна ініціатива американських чехів. Секретар ЧНЗ Й. Тврзіцки надіслав керівництву СЛ проект угоди й запросив його на спільну конференцію до Клівленду²².

Про старт позитивної співпраці свідчить негайна привітальна телеграма А. Маматея на адресу Масарика, що одночасно була й першим офіційним контактом американських словаків з майбутнім чехословацьким президентом. Не зайвим буде зауважити, що голова СЛ зробив це на прохання Й. Тврзіцкого. У листі до нього від 10 жовтня 1915 р. останній писав: «Ви б велими посприяли справі, якби послали телеграму прем'єр-міністру Асквіту та Масаріку до Лондона. У вівторок професор читатиме у лондонському університеті лекцію на тему «Проблема малих націй та європейська криза». Прем'єр-міністр буде почесним гостем (*Асквіт на лекцію не прийшов, натомість був присутній працівник Foreign Office лорд Роберт Сесіл – І. Б.*). Це буде для нас, чехів та словаків, своєрідним офіційним визнанням... і найкращим провісником чехословацької співпраці»²³.

У тексті телеграми А. Маматея читаємо: «Королівський коледж. Лондон. Сердечно Вас вітаємо та зичимо великого успіху у Ваших лекціях, в яких, будь-ласка, не забудьте згадати нас, словаків, які в гармонії з чехами працюють і сподіваються досягти свободи і національної незалежності...»²⁴. Характерно, що у відповіді Масарик сердечно дякував і вказав, що «Чехословацький союз у Лондоні та він особисто працюють задля нашої спільної свободи та незалежності»²⁵. Редактор публікації даної збірки листів Масарика Я. Рихлік у примітці наголосив, що невідомо, що власне адресант мав на увазі під терміном «Чехословацький союз», адже тогочасна офіційна назва очолюваної ним організації була Чеський закордонний комітет. Очевидно, Масарик використав неіснуючу назву винят-

ково заради того, аби потішити «словацьке вухо» за океаном й продемонструвати важливість співпраці зі СЛ.

Згодом А. Маматей інформував Масарика про надзвичайну чуливість американських словаків щодо того, аби їх не називали чехами. Він також опублікував у пресі серію своїх статей з презентацією особистості та поглядів Масарика, адже на той час останній був маловідомий американським словакам²⁶. У статті «Ким є професор Масарик?» він відзначив: «З деякими поглядами цього пана не погоджуємося... але він сьогодні є визнаним вождем чеської нації та другом, причому великим другом, нашої нації»²⁷.

Свідченням іншого оціночного ракурсу є лист Масарику М. Мікловіча із Сейгтауну (штат Мічиган) від 1 листопада 1915 р. Автор послання гостро критикує надмірний клерикалізм «народовців» (консервативне угруповання американських словаків), звинувачує їх в економічній експлуатації працюючого люду та наголошує: «Вас, професор Масарик, не визнають за друга і борця за майбутнє життя»²⁸. М. Геттінг у своїй праці також критично відзначав, що А. Маматей та І. Дакснер не виявляли належної зустрічної ініціативи щодо популяризації чехословацької ідеї і навіть не відповідали на листи Масарика²⁹.

Незважаючи на досягнуті домовленості чесько-словацька співпраця гальмувалася в силу низки труднощів. Чехи та особисто Масарик, формально схваливши Клівлендську угоду, на практиці вважали документ за тактичну поступку, не визнавали її положень про федеративний характер чесько-словацьких взаємин та своїми заявами про єдину чехословацьку націю по суті їх дезавувували³⁰.

Хоча під текстом складеного Масариком меморандуму Чеського закордонного комітету «Незалежна Чехія» від 14 листопада 1915 р. вже стояли підписи А. Маматея та І. Дакснера, вони погодилися скріпити ними документ заочно й авансом³¹. Ознайомившись з текстом, вони висловили зауваження, що в ньому не йдеться про нещодавно погоджений федеративний зв'язок чехів та словаків.

Натомість католицьке угруповання американських словаків зустріли обнародування меморандуму «Незалежна Чехія» гострою критикою. Головною претензією було те, що, так як Масарик був інформований про Клівлендську угоду, то мав би врахувати її принципи при стилізації нового документу, але в назві меморандуму і його тексті йшла мова, як і раніше, про чеську державу з додатком Словаччини³².

У січні 1916 р. американська щотижнева словацька газета «Єдність» наголошувала: «Чеська щирість пахне нещирістю. Пан Масарик прагне переконати британську громадськість у тому, що «Чехія (в оригінальному документі – Богемія – І.Б.) нараховує 15 млн., а Моравія, Сілезія, Словаччина є єдиною нацією з єдиною

мовою»³³. Рупор словацьких католиків далі формулював свою позицію: «Не можемо бути чехословаками ані після падіння Австро-Угорщини, ані навіть зараз. В Америці співдіємо з Чеськими національними зборами на засадах рівний з рівним і так само мусять бути в Росії. Чехословацької нації немає. Є дві нації: чеська і словацька»³⁴. Редактор «Єдності» Й. Гушек³⁵, критикуючи ідею Масарика, називав її «чехословацькою диявольською п'ятою»³⁶.

Чеський журналіст Б. Павло, що належав до найближчого оточення Масарика, висував щодо цього наступні контраргументи: «Ті, хто вельми непокоїться з приводу актуальної чехословацької акції в Америці мали би помітити, що два найважливіші діячі в нашому русі на Заході є словаками – Масарик та Штефанік»³⁷. Тобто, у даному випадку пропагандистськи використовувався факт того, що малою Батьківщиною політика було моравсько-словацьке прикордоння. З іншого боку, наприклад, на нараді Ліги 12 квітня 1916 р. у Піттсбургу учасник зустрічі Компіш звернув увагу присутніх на те, що «Масарик, який є моравським словаком, в дотеперішніх промовах і лекціях ані словом не згадав словаків...»³⁸.

Доволі чітко тогочасне ставлення Масарика до словацької проблеми артикулює його лист від 23 липня 1916 р. для ЧНЗ в Чикаго: «Словаки... бачать, як багато вони мусять працювати і якими фантастичними є плани словацьких лідерів. Особливо фантастичним є план, що взаємини Словаччини та Чехії будуть дуалістичними. Словацька була б офіційною мовою в управлінській сфері Словаччини й цього достатньо. Але до цього усвідомлення вони дійдуть гірким досвідом»³⁹.

У серпні 1916 р. чехофільське Словацьке фізкультурне товариство «Сокіл» висунуло наступні пропозиції: «Послати професору Масаріку лист, що погоджуємося з його політикою, обіцяти йому допомогу і надати хоча б 500 доларів... Ми маємо зробити Скотуса В'ятора (*Роберта Сеттон-Ватсона – І. Б.*) та професора Масарика почесними членами нашої організації»⁴⁰. 15 вересня 1916 р. був направлений відповідний вітальний лист Масаріку та перераховані кошти. Це були перші словацькі гроші, надані для справи чехословацької акції. Американський історик словацького походження М. Столарік вказував, що М. Геттінг пішов ще далі й у листопаді цього ж року вийшов зі складу СЛ, відкинув Клівлендську угоду і задекларував, що словаки не є окремою нацією й потребують чехів для власного виживання»⁴¹.

Офіційна позиція керівництва СЛ у 1916 р. балансувала як центристська між вище окресленими негативістським та апологетичним угрупованням у ставленні до чехів. На IX конгресі СЛ 22 лютого 1916 р. прийнято рішення направити у Європу Ш. Осуского та Г. Кошіка у ролі офіційних представників організації для співпраці з європейським центром масариківського руху. До речі, у цій справі ініціативу проявила теж

чеська сторона. Ще 8 листопада 1915 р., коли до Нью-Йорка завітав Войто Бенеш, він передав пропозицію Масарика, щоб у Лондон прибув представник американських словаків для участі в його політичній акції⁴².

Молодий адвокат Ш. Осуски був достойною й репрезентативною фігурою, яка задовольняла як мінімум центристське та чехофільське угруповання СЛ. Він часто виконував важливі посередницькі функції, адже будучи лідером чиказьких словаком, одночасно входив до складу ЧНЗ⁴³.

Утім, А. Маматей скаржився, що Масарик не розумів дійсну роль Ш. Осуского: «З листа Масарика було явно видно, що він неправильно інформований від вас (*американських чехів – І. Б.*) про нашу Клівлендську угоду та про нашу ініціативу відправити двох наших людей до Європи. Професор Масарик писав мені, що йому повідомлено з Америки, що до нього має прибути як помічник чи секретар Осуски... Це мені здалося вельми дивним... Ми вирішили послати не секретаря пану Масарику, а двох представників американських словаків»⁴⁴.

11 червня 1916 р. у Лондоні Ш. Осуски зустрівся з Масариком та ознаямив його із завданням своєї місії: «і в Росії, і в Лондоні, і в Парижі... має засвідчити вираз жагучої симпатії до братської чеської нації та його прагнень й те, що ми, американські словаки, виходячи з другого параграфу Клівлендської угоди, бажали б насамперед такого рішення, щоб Словаччина творила із землями Чеського королівства, на основі паритету, федеративний державний союз, з цілковитою національною автономією в обох частинах»⁴⁵.

Згідно спогадів секретарки Масарика А. Гашпарікової-Горакової, той відправив Ш. Осуского в Париж до Е. Бенеша⁴⁶. А. Маматей зазначав дещо інше: «Пан Масарик в листі Чеським національним зборам начебто скаржитись на американо-словацьких делегатів, на Осуского та Кошіка, *що не хотіли зостатися працювати при ньому в Лондоні* (курсив мій – І. Б.). Тому і Масарик і Чеські національні збори думають, що ці делегати отримали від Ліги певні античеські рекомендації та накази»⁴⁷. Можливим поясненням такої суперечності є те, що на даному етапі Масарик був незадоволений поведінкою Ш. Осуского й тактично позбавився його, повідомивши американським чехам, що той сам не бажав залишатися в Лондоні.

У Парижі Ш. Осуски динамічно стартував. Саме на його категоричну вимогу Чеський закордонний комітет був перейменований на Чехо-Словацьку (написання здійснювалося саме із дефісом-сполучником) національну раду⁴⁸. Нова назва мала відображати рівноправний характер чесько-словацького співробітництва у рамках визвольної акції. Формулювання було досягнуто в процесі запеклої дискусії з Бенешем, під час якої Ш. Осуски ультимативно погрозив, що в разі незгоди з його пропозицією

назви він негайно повернувся до США й інформує СЛ про незацікавленість чеських діячів у співпраці зі словаками⁴⁹.

Цікаві пасажи про Осуского містяться у праці Масарика «Світова революція». Автор визнавав заслуги американського словака, який володів угорською і перекладав інформаційні повідомлення зі словацьких земель у Лондон⁵⁰. Вказав, що саме на нараді за його участі було затверджено термін «чехословаки»⁵¹. Масарик зачіпає проблему того, що СЛ дала Ш. Осускому ще й власні інструкції до дій, але «надані з відстані, без знання дійсних умов, вони не могли бути зобов'язуючими»⁵².

В останньому випадку мемуарист маневрує і не розкриває подробиць тогочасної конфліктної ситуації. Її суть полягала в тому, що Ш. Осуски з часом цілком потрапив під вплив Масарика й, виконуючи завдання свого нового «шефа», перестав представляти інтереси в Європі власне СЛ⁵³. За словами К. Сідора «Осуски цілком піддався новій ментальності»⁵⁴. Тому пізніше, у вересні 1918 р., його прізвище фігурувало серед обговорюваних Масариком і Бенешом кандидатур на міністерські посади у новій державі⁵⁵.

Варто згадати також дипломатичну діяльність Ш. Осуского у Швейцарії, знову ж таки за уповноваженням Масарика. Там він активно співпрацював з довіреною особою В. Вільсона Дж. Герроном. Останній відіграв у негласних контактах президента США з центральними державами ту ж роль, що полковник Е. Хауз у відносинах з Антантою. Джерелом низки важливих повідомлень Дж. Геррона для Білого Дому був саме Ш. Осуски. Р. Сеттон-Ватсон, характеризуючи ситуацію на міжнародній арені на початку 1918 р., писав: «Фактом, про який мало відомо, і який відіграв набагато важливішу роль, ніж публічно відомо, була тісна співпраця професора Геррона, таємного розвідника Вільсона у Женеві, зі Штефаном Осуским, молодим американським адвокатом, який підготував ґрунт для того, щоб визначити неприйнятною таємну пропозицію миру президенту Вільсону від імператора Карла та його радників. *Це розходиться з твердженням президента Масарика, який написав, що саме він переконав президента Вільсона про необхідність визнання Чехословаччини* (курсив мій – І. Б.)»⁵⁶.

Інший емісар СЛ Г. Кошік належав до католицького угруповання й, за свідченням М. Мікловіча, критикував антиклерикальні погляди Масарика⁵⁷. Але, очевидно, перебуваючи в Європі, теж пом'якшив свій консерватизм і за рекомендацією Масарика підписав відому Київську угоду, в якій використовувалися терміни єдина «чехо-словацька нація» та «чехословацька нація»⁵⁸, що суперечило позиції СЛ про акцентування національної самобутності словаків. Її спеціальна резолюція дезавувувала підпис Г. Кошіка, хоча чехофільська група М. Геттінга схвалила його⁵⁹.

Утім, сучасний словацький дослідник П. Петруф, розмірковуючи над тим, що Ш. Осуски та Г. Кошік не виконали завдання, на які їх уповноважила СЛ, все ж вказує, що це не можна вважати провинною Масарика⁶⁰. Очевидно, історик має на увазі те, що вони, ведучи активну дипломатичну діяльність, розуміли, наскільки погано провідні політики Європи поінформовані про словацьке питання, а тому самі усвідомили необхідність демонстрації на зовнішньополітичній арені цілковитої єдності чехів та словаків.

У 1917 р. ставлення американських словаків до Масарика стало позитивнішим, не в останню чергу через вступ США у війну на боці Антанти. У січні 1917 р. Масарик опублікував статтю «Словаччина у міжнародній політиці», у якій вперше окремо проаналізував словацьке питання. Він обіцяв забезпечення всі мовних прав, але, знову ж таки, не посилався на Клівлендську угоду як зобов'язуючий документ⁶¹.

22 лютого 1917 р. на X-ому конгресі СЛ в Клівленді було відкрито задекларована вимога ліквідації Австро-Угорщини та створення чехо-словацької держави⁶². Є інформація, що навесні 1917 р. Ліга виділила Масаріку як лідеру Чехо-Словацької національної ради 5 тис. доларів, хоча вказується, що виникли проблеми з їх переказом в Париж⁶³.

На початку 1918 р. уповноважений Масарика Я. Янчек прибув у США з метою проведення переговорів зі СЛ. Головним його завданням було переконати американських словаків організаційно об'єднатися з ЧНЗ та утворити філіал Чехо-Словацької національної ради у США⁶⁴. Певним стимулом для словаків погодитися на це могли бути чутки, що візит угорського графа Каройі в США на початку 1918 р. мав на меті визнання чеського національного руху, але водночас політик мав домогтися визнання словацьких земель за Угорщиною⁶⁵.

9-12 лютого 1918 р. відбулися чесько-словацькі зустрічі та відповідні установчі заходи. Словаки мали паритетне з чехами представництво у створеній організації та несли також витрати щонайменше у розмірі 50%⁶⁶. Нова організація була підпорядкована паризькій Чехо-Словацькій національній раді. На XI конгресі СЛ вказані рішення були схвалені та як доказ зближення позицій Я. Янчек був обраний її секретарем⁶⁷.

Але вирішальне слова мав сказати Масарик. Американські словаки очікували від нього особистих гарантій прийнятного для словаків статусу в спільній державі. Він одразу ж після інформації про виконання Янчеком його доручення, оголосив про свої плани поїздки за океан⁶⁸.

В травні-червні 1918 р. чехи і словаки в Чикаго, Клівленді, Нью-Йорку та Піттсбургу урочисто вітали його. 5 травня Масарик прибув у Чикаго. Щоправда, у своєму вітальному слові, згідно оцінки місцевої словацької преси, проявив неделі-

катність: «Нам дивне лише одне, що Масарик... згадував чехів, чеську армію, чеський рух Опору, чеське майбутнє, але про Словачину, про наших добровольців не обмовився навіть словечком»⁶⁹. Наступного дня на зборах чиказьких чехів і словаків, як відповідь на запитання А. Маматея чи не буде чеська мова утискувати словацьку, Масарик виклав своє бачення мовного аспекту чесько-словацьких взаємин. Він вказав: «Я за те, аби Словачина, об'єднана з чехами, мала широке самоврядування... щоб словацька мова панувала у школах, костьолах, в державних установах, всюди. ... Між чехами та словаками немає мовного питання. Ще ніде не чув, щоб чех будь-яким способом змушував словака говорити чеською або словак примушував чеха говорити словацькою. Цього не було, не буде і це непотрібно тому, що обидві гілки навзаєм розуміються»⁷⁰.

Натомість він наголосив, що на словаків чекають у новій державі важливіші турботи й труднощі: «Насамперед маєте турбуватися про свої школи та власні вчительські кадри, яких вас позбавив угорський уряд... Мусите докласти зусиль до створення промисловості аби природні багатства Словачини належно використовувалися, а народ позбувся бідності, в якій тримала його угорська влада... Слід прокласти нові лінії залізниць, адже теперішні спрямовані до Пештбудину і служать угорцям...»⁷¹.

Певні тертя між словацькими та чеськими лідерами окреслилися під час урочистостей у Нью-Йорку. У привітальному слові Масаріку тамтешній представник чеських емігрантів Войтішек зовсім не згадав про словаків. Подразником стало й те, що ЧНЗ, попри об'єднання у лютому 1918 р. зі словаками, навесні 1918 р. у своїй кореспонденції з американськими владними органами ігнорували СЛ, не інформували її про свої дії, хоча в них йшлося вже про начебто спільну справу⁷². Ситуація ускладнювалася внутрішньою диференціацією американських чехів: «в той час як нью-йоркські та клівлендські чехи проявляли цілковите розуміння щодо чехословацької єдності..., чиказькі лідери не хотіли враховувати, що на зібраннях, в яких брали участь словаки, потрібно було говорити про чехословацьку державу, чехословацьке військо, а не про чеську державу та чеське військо»⁷³.

30 травня у десятитисячній маніфестації у Піттсбургу з приводу візиту Масаріка, що була найчисельнішою публічною акцією американських словаків, взяли участь і представники місцевої влади. Також було отримане офіційне привітання з Вашингтону. Прес-центр СЛ назвав Масаріка «найвеличнішим словаком», «батьком» та «вождем»⁷⁴.

У його промові слухачі почули приємні пафосні «реверанси» в бік словаків. Він підкреслив своє словацьке походження, зазначив, що його батько був словаком зі Словачини і вдома лунала словацька мова⁷⁵. Масарик наголосив: «По той бік океану чехи і словаки були силою роз'єднані, але тут утворили не-

порушну єдність... Союз чехів та словаків є лише елементом об'єднання людства... Ми є рівними... Буде вільна Чехія і буде вільна Словаччина»⁷⁶. Оратор висловив і політичні запевнення: «В Словаччині буде власне політичне керівництво, школи, судочинство. Чеської більшості боятися не слід, вона буде в Чехії, а в Словаччині більшість буде словацькою...»⁷⁷.

На прес-конференції, яка тривала до половини дванадцятої вечора, Масарик відповідав на різні питання, в тому числі взяв участь у зустрічі з представниками американських словаків. М. Геттінг з цього приводу писав: «з батьківською терплячістю позитивно і чітко висвітлював питання, в тому числі й у справах, про які було взагалі зарано говорити. Але такий діалог був вельми необхідний. Словак мусив захищатися не лише від активної (*античехословацької* – І. Б.) пропаганди, але й від часто нетактовних переговорів та ставлення з боку чехів..., що грало на руку нашпигуванням угорців»⁷⁸. Масарик убезпечив словаків: «Будете мати все управління у власних руках, Словаччина не буде керуватися з Праги»⁷⁹. На запитання як вирішуватиметься в Словаччині релігійне питання, Масарик відповів, що «в чехословацькій державі буде панувати цілковита свобода релігії та релігійних переконань»⁸⁰. Звернув увагу, що словаки мають готуватися до мирного конгресу, якому представлятимуть всі необхідні аргументи: статистичні дані, карти, історичні факти тощо.

Питання статусу Словаччини в спільній державі розглядалося на засіданні філіалу Чехо-Словацької національної ради в США у Піттсбургу 30 травня 1918 р., але поза рамками основних дебатів і тому саме обговорення не зафіксоване у об'ємному, 16-сторінковому протоколі. Причому в документі недвозначно вказано, що це мала бути домовленість між словацькими представниками та Масариком. Характерною є аргументація, яку навів А. Маматей щодо необхідності офіційного закріплення політичних гарантій: «це вважається потрібним у зв'язку з тим, що багато словаків використовують актуальну ситуацію проти братів чехів й тому ми просили професора Масарика, щоб він зробив дану заяву»⁸¹. Припускаємо, що А. Маматей мав на увазі саме критичну позицію лідера католицького угруповання словаків в США Й. Гушека. Той в останній декаді травня опублікував у пресі пропозицію створення федерації центральноєвропейських націй як альтернативи чехо-словацькому союзу⁸². Зокрема, 29 травня 1918 р. він писав: «федерація австро-угорських націй знайшла б у Вашингтоні більше вух, ніж незалежна чехо-словацька держава»⁸³.

Під час вище вказаного піттсбурзького засідання Й. Гушек перебував у сусідній кімнаті, адже не був членом Чехо-Словацької національної ради в США. Але перед початком засідання він мав розмову з А. Маматеєм, якому начебто заявив: «Масарик або підпише від імені Чехо-Словацької національної

ради Клівлендську угоду, або підпише другий контракт, який забезпечить словакам національну автономію, або ми – католики – вийдемо з Ліги і будемо проти неї боротися»⁸⁴. М. Столарік у своєму дослідженні використав вираз «стаємо проти чехословацького руху»⁸⁵, але така радикалізація висловлювання, швидше за все, зумовлена особливостями перекладу цитати англійською мовою. Згідно Р. Летца формулювання вимоги було ще інакше: «То був ультиматум «Єдності» Словацькій Лізі, що вона або подбає про підтвердження Масариком Клівлендської угоди, або католики вийдуть з Ліги і підуть власним шляхом...»⁸⁶.

А Маматей усвідомлював небезпеку розколу, адже очолювана Й. Гушеком Перша католицька словацька громада була найчисельнішою в СЛ, і відповідно роз'яснив ситуацію Масаріку. Тому виглядає логічним, що його поведінка на засіданні та суттєві поступки словацьким вимогам були зумовлені насамперед прагненням нівелювати негативну позицію Й. Гушека. Актуальний глобальний інтерес досягти згоди з боку Масарика полягав у тому, що він вбачав у домовленостях один із засобів переконання американського президента В. Вільсона та державного секретаря Р. Лансінга в недоцільності збереження Австро-Угорщини. Перед першою (із загалом чотирьох) зустріччю з президентом, яка відбулася 19 червня, заперечна позиція словаків щодо чехословацької справи могла б негативно вплинути на остаточне рішення державних лідерів США⁸⁷. Свідчення співпраці навпаки ставало вагомим аргументом на користь державницьких планів Масарика.

В процесі обговорення питання він оголосив Клівлендську угоду вже неактуальною⁸⁸. Аргументував тим, що дуалістичний принцип може бути неприйнятним на повоєнній мирній конференції⁸⁹. Натомість власноруч склав проєкт нового документу, який був затверджений 31 травня 1918 р. й увійшов в історію під назвою Піттсбурзька угода⁹⁰. В ньому вже не йшлося про федеративний характер планованої держави й хоча положення начебто засвідчили гарантію словацьких національно-політичних інтересів, але державно-правовий статус Словаччини чітко не визначався. Прикметно, що Масарик при накиданні тексту документу, очевидно, щоб уникнути гострих дебатів, не використовував терміни «чеська нація», «словацька нація», «чехословацька нація» а вживав слова чехи, словаки, чеські землі та Словаччина⁹¹.

Під час засідання чехофільські налаштовані члени Чехо-Словацької національної ради у США і найбільше Я. Янчек вказували, що слухати Гушека не варто і слід оголосити зрадником, адже його статті використовують угорці у своїх пропагандистських цілях⁹². Але Масарик, як головуючий на засіданні, вважав це недипломатичним і неприйнятним⁹³.

Найгостріша дискусія розвинулася навколо питання про окремих словацький сейм. Масарик не планував давати таку

обіцянку. Це підтверджують спогади М. Геттінга і Й. Гушека, а так як вони були антагоністами у політичних позиціях, то достовірність їх інформації не викликає сумнівів. Зокрема, Й. Гушек згадував, що вагання Масарика щодо задоволення вимоги словацького сейму випливали з того, що це може зумовити труднощі на повоєнній мирній конференції та негативно вплине на визнання чехословацького руху з боку альянтів⁹⁴. Тим не паче, Й. Гушек двічі повертав проєкт тексту, вимагаючи додати положення про сейм. Зрештою, Масарик поступився, одночасно домігшись, однак, додавання у перспективі важливого прикінцевого положення про те, що остаточне визначення устрою спільної держави буде здійснюватися представниками звільнених чехів та словаків, а не американськими громадянами⁹⁵.

Цікавим моментом даної полеміки є роль у ній голови СА А. Маматея. Нагадаємо, що Й. Гушек під час обговорення проблеми перебував в іншому приміщенні. Відтак, посередником у кочуванні рукопису документу з кімнати в кімнату був саме А. Маматей, який доклав зусиль, аби така «човникова» дипломатія досягла успіху. Пізніше Масарик оцінював її як вельми вдалий фокус А. Маматея⁹⁶. Останній начебто розігрував із Й. Гушеком ролі доброго і злого поліцейського, постаючи перед Масариком як розсудливий посередник, але насправді домагаючись політичних цілей, які сам прагнув досягти. Непрямо це підтверджує Й. Гушек, який згадував, що зрештою А. Маматей радісно обійняв його й вигукнув: «Перемога! Масарик своїм словом, підписом та від імені Чехо-Словацької національної ради гарантував Словаччині сейм. Збори прийняли даний акт одноголосно»⁹⁷.

Домігшись свого, Й. Гушек змішав радикальний негативізм, написавши: «Поважаємо і визнаємо його [Масарика – І. Б.] за нашого вождя у визвольному русі. Віримо та довіряємо йому і дякуємо Богу, що на чолі чехословацької революції стоять постаті таких характерів та здібностей»⁹⁸. Проте словацький політик і дипломат Й. Мікуш висловив думку, що американські словаки все ж проявили недалекоглядність, адже замість висловлення власних рішучих вимог на підпис Масаріку, вони віддали ініціативу й дали йому можливість формулювати власні концептуальні пункти, основною метою яких було нівелювання дуалістичного принципу чехословацької держави, закріпленого у Клівлендській угоді⁹⁹.

Восени 1918 р. було виготовлено каліграфічний оригінал Піттсбурзької декларації, який запропонували на підпис чеським лідерам. Один з них – Войта Бенеш – згадував, що Масарик критикував їх за такий крок, на який вони не мали права і на який він не давав згоди¹⁰⁰. Очевидно, він на той час вже настільки гостро не потребував підтримки американських словаків та активізував ухильні маневри. Й. Гушек начебто знову вдався до тиску на А. Маматея, аби той домігся

підпису Масарик. Утім останній вказав, що він без вагань підписав і цей варіант документу¹⁰¹.

Масарик згодом аргументував невиконання умов П'їттсбурзької декларації тим, що він не міг вплинути на затвердження державного устрою Чехословацької республіки, адже це була прерогатива парламенту, а не президента. Однак, Г. Достал (чеський підписант тексту декларації!) зауважував, що в силах і в компетенції Масарика було хоча б запропонувати документ на розгляд Національних Зборів. Відмова парламенту затвердити п'їттсбурзькі домовленості звільнила його б від етичних зобов'язань перед словаками¹⁰². Але Масарик, можливо з технічних причин, не здійснив такого маневру.

В цілому політик не вважав П'їттсбурзьку декларацію важливим державно-політичним документом: «Дана угода відбулася для заспокоєння невеликої словацької фракції, яка мріяла про Бог зна яку самостійність Словаччини»¹⁰³. Й. Гушек щодо даного пасажу висловився наступним чином: «Не буде гадати велика чи мала була та фракція, але фактом залишається те, що мала досить моральної сили «притиснути» Масарика й він свідчить про те, що той «найбільший державник світу» не вважав її тоді за таку вже малу фракцію»¹⁰⁴.

В історіографії утвердилася думка, що п'їттсбурзькі домовленості були кроком назад, порівняно з гарантіями федерації у Клівлендській угоді. Постає закономірне питання, чому американські словаки погодилися на це? М. Геттінг пише, що забезпечення Масарика напередодні зіграли роль «цілющого баальзаму» для словаків, які довірилися його гарантіям¹⁰⁵. Сучасний словацький дослідник Ш. Куцік вказує, що американські словаки, виховані на традиціях юриспруденції США, не бачили П'їттсбурзьку декларацію менш вартісною, ніж Клівлендську угоду, вважали їх рівноцінними, адже функціонування власного сейму в їх розумінні робило державний устрій де факто федерацією. Втім, історик не заперечує, що Масарик свідомо стилізував п'їттсбурзький документ таким чином аби послабити значення клівлендського та наблизити його зміст до власного бачення устрою планованої держави¹⁰⁶.

Побоювання у словаків викликали погляди Масарика на церкву, які його недоброзичливці називали антиклерикальними. На 20 червня словацькі католицькі активісти Й. Мургаш та Я. Кубашек запланували скликати конференцію священиків у Вашингтоні і запросили на неї Масарика. Завданням зустрічі було: «Задля досягнення необхідної єдності та усунення існуючого непорозуміння, в тому числі підозри, що чехи є нещирими з нами, найкраще буде так, якщо під час наради словацьких священиків з уст самого творця чехо-словацького руху отримаємо потрібну інформацію і пояснення всієї ситуації»¹⁰⁷.

Інформації про саме зібрання віднайти не вдалося, але в листі Я. Кубашеку від 20 листопада 1918 р. Масарик (на той час

вже на посаді президента) відзначив: «мені у справі відділення церкви від держави важливо лише те, щоб політика не зловживала релігією, як то робили у Відні та Будапешті... Це стосується всіх конфесій, а відділення церкви відбувається цілком законно, за участі церковних органів – у Словаччині словацьких»¹⁰⁸.

У результаті, на нараді словацьких католицьких священників 27 листопада 1918 р. у Вілкс-Барі (штат Пенсильванія) була прийнята позитивна резолюція: «Схвалюємо самовіддану роботу наших лідерів, зокрема всіма шанованого професора Масарика та довіряємо йому зараз і в майбутньому вести чеську та словацьку державу шляхом, прийнятним церкві та словацькій нації»¹⁰⁹.

Восени 1918 р. Масарик перебував на піку своєї популярності в США та на міжнародній арені загалом. 15 вересня у нью-йоркському Карнегі Хол відбулася велика маніфестація «Воля центральноєвропейських націй» за участі представників поляків (серед них – піаніст Ігнацій Падеревський), румунів, югославських націй, італійців, литовців, українців. Чехів та словаків репрезентував Масарик¹¹⁰.

Підкреслюємо, що у Декларації незалежності чехословацької нації (18 жовтня 1918 р.) Масарик в обґрунтуванні державного об'єднання чехів та словаків аргументував це все ж історичним правом, а не добровільним союзом двох націй: «Ми проголошуємо право чехів на возз'єднання зі словацькими братами Словаччини, колишньою частиною нашої національної держави, що пізніше була відторгнута від нашого національного тіла...»¹¹¹. У документі зовсім не йдеться про роль і місце Словаччини у спільній державі. Через таке ігнорування Й. Гушек висував пропозицію організувати у Словаччині плебісцит з приводу того, чи бажає населення об'єднатися з чехами. Але, за порадою Масарика, А. Маматей не підтримав цю ідею, задекларувавши, що СЛ довіряє чехам у реалізації піттсбурзьких обіцянок¹¹².

26 жовтня 1918 р. у Філадельфії на основі 14 пунктів Вільсона представники 12 націй, що проживали між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями, проголосили незалежність своїх націй. Масарик, як голова зібрання, читав відповідну декларацію¹¹³. Але під час цього акту СЛ не була представлена уповноваженою персоною. Й. Гушек з цього приводу гірко коментував: «А тепер відчули і бачимо, що ми лише галузка чеської гілки, що ми не є собою, а хтось інший є нами, що всі ті національні прерогативи та атрибути, на які ми опиралися в боротьбі за нашу словацькість, вже не є нашими»¹¹⁴.

11 листопада, у день завершення Великої війни, Масарик, вже як президент Чехо-Словацької республіки, оприлюднив вдячне звернення до американських чехів та словаків, де вказав, що «в історії визвольного руху чехо-словацька Америка займе почесне місце»¹¹⁵. Позитивний настрій відчувається у публікації-відповіді на сторінках «Єдності»: «Чехи та словаки – так нас називає перший президент чехо-словацької республіки.

Чехо-Словацька держава, а не чехо-словацька нація. А чи словаки і чехи є однією нацією – це вирішить майбутнє: під гнітом словак довів свою життєздатність, чи продемонструє це на свободі, питання є відкритим... Ми віримо президентові Масарику і впевнені, що наша справа в хороших і надійних руках»¹¹⁶.

27 листопада 1918 р. на нараді центрального комітету СЛ А. Маматей відзначив, що він з Я. Янчеком відвідали Масарика перед його від'їздом до Європи і той їх запевнив, що «словаки можуть з великими надіями дивитися у своє майбутнє»¹¹⁷. Тоді ж було прийнято рішення відправити офіційну делегацію американських словаків на визволену батьківщину. Таким чином, настрої щодо чесько-словацької співпраці був доволі оптимістичний.

На завершення звернемо увагу на дискусійне питання щодо участі американських словаків у фінансуванні чехословацької акції. Після підписання Клівлендської угоди СЛ прийняла рішення, що всі словацькі журнали в США будуть перераховувати гроші «на ведення політичної акції в інтересах Словаччини»¹¹⁸. Масарик вказував, що власне від словацьких емігрантів коптки були незначними: «Лише, як президент, я отримав 200.000 дол. від американських словаків, але і в цю суму були зараховані пожертви моїх знайомих американців»¹¹⁹. Але словацький дослідник Р. Летц наголосив, що це була не остання жертва¹²⁰. Загалом словацька версія гласить, що упродовж 1916-1921 рр. американські словаки перерахували 800 000 дол. на чехословацьку справу¹²¹. Вирішити дану статистичну суперечність можуть лише глибокі архівні пошуки у документації фінансової звітності словацьких організацій у США.

Отже, у 1914-1918 рр. Т. Г. Масарик та словацькі емігранти в США пройшли шлях від перших контактів, через взаємодію за посередництва американських чехів, до підписання офіційного документу про статус Словаччини у спільній державі. У середовищі СЛ виокремилосся кілька угруповань щодо бачення місця словаків у державницьких планах Масарика. Чехофіли на чолі з М. Геттінгом, пізніше також Ш. Осуски та Г. Кошік, прийняли масариківську ідеологічну платформу визвольної акції. Жорсткими критиками його концепції були представники католицького табору, найактивнішим з яких був Й. Гушек. Керівництво СЛ в особі А. Маматея та І. Дакснера балансувало між вказаними течіями. Однак попри дискусії, ніхто з американських словаків не піддавав сумніву необхідність різнобічного співробітництва з Масариком та всі сподівалися, що він забезпечить очікувані словацькі національно-політичні права у новоствореній державі.

Примітки:

1. Hronský M. Slovensko pri zrode Československa. Bratislava: Pravda, 1987. S. 75.

2. Dobrotková M. Predstavý amerických Slovákov o riešení slovenskej otázky a vznik Česko-Slovenska. *Slovenské štátopravné snahy v dvadsiatom storočí* / Ján Bobák a kol. Martin: Matica Slovenská, 2018. S. 27.
3. Slováci v prvej svetovej vojne 1914-1918. Zmeny na politickej mape Európy a odchod Slovenska z Uhorského kráľovstva do Česko-Slovenskej republiky (Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. Zv. 11.b.) / [Vedecký redaktor]: Dušan Kováč. [Hlavný redaktor]: Pavel Dvořák. [Aut.]: Dušan Kováč, Gabriela Dudeková, Marián Hronský, Roman Holec, Milan Podrimavský. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2010. S. 39.
4. Ďurčanský F. Biela kniha. Právo slovákov na samostatnosť vo svetle dokumentov. Zväzok I-V. Buenos-Aires: Slovenský oslobodzovací výbor, 1954, S. 32.
5. Slovensko v 20. storočí. Zv. 2. Prvá svetová vojna 1914-1918 / Ved. aut. kol.: Dušan Kováč. Bratislava: Veda vydavateľstvo SAV 2008. S. 29; Jakešová E. Lojalita i odboj: americkí Slováci, európska vojna a slovenská otázka (1914-1915). *Slovensko na začiatku 20. storočia. (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby.)* Zborník štúdií. Bratislava: Historický ústav SAV – Polygrafia SAV, 1999. S. 392.
6. Pekník M. Názory na riešenie slovenskej otázky za prvej svetovej vojny a počiatky smerovania slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska. *Pohľady na slovenskú politiku. Geopolitika – Slovenské národné rady – Čechoslovakizmus*. Bratislava: Veda, 2000. S. 90; Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji. Bratislava: Náklad vlastný v knihtlačiarňi Jednota, 1928. S. 49.
7. Hronský M. Pekník M. Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska. Bratislava: Veda, 2008. S. 121.
8. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918. Masaryktown: Slovenská telocvičná jednota Sokol v Amerike, 1933. S. 56.
9. R.W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. R.W. Seton-Watson a jeho vzťahy k Čechům a Slovákům. R.W. Seton-Watson a jeho vzťahy k Čechom a Slovákom. Documents. Dokumenty. 1906-1951. Zv. 1 / [Editori]: Jan Rychlík, Thomas D Marzik, Miroslav Bielik. Praha-Martin, Ústav T.G. Masaryka. Matica slovenská. 1995. S. 69.
10. Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918. Ottawa: Faculty of Arts, Department of history, 1967. P. 38.
11. Krajčovič M. Slovenské národné hnutie v medzinárodnom kontexte. Od roku 1820 po vznik Slovenského štátu. Bratislava: SAP Slovak Academic Press s.r.o., 2010. S. 385.
12. Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918) / Štefan Kucík, Jaroslav Vaculík. Prešov: UNIVERSUM, 2014. S. 67.
13. Pekník M. Názory na riešenie slovenskej otázky za prvej svetovej vojny a počiatky smerovania slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska... S. 103.
14. Slovensko v 20. storočí. Zv. 2. Prvá svetová vojna 1914-1918... S. 29.
15. Kucík Š. Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918-1938). Martin: Matica slovenská 2011. S. 18.

16. Докладніше див: Боровець І. І. Клівлендська чесько-словацька угода 1915 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 16. Т. 1. С. 6-7.
17. Dobrotková M. Pittsburská dohoda a Slováci v Amerike. *Pittsburská dohoda: 100 rokov od podpísania Česko-slovenskej dohody v Pittsburghu*. Martin: Matica slovenská, 2019. S. 18; Sidor K. Zásahy Slovenskej Lígy v Amerike do politického vývinu slovenského (1914-1939). *Slovenská Líga v Amerike štyridsatročná* / ed. M. Šprinc. 1947. S. 32.
18. Vnuk F. Stopäťdesiat rokov v živote národa. Slovensko v rokoch 1843-1993. Bratislava: Lúč, 2004. S. 137.
19. Кравчук О. М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. С. 23.
20. Kucík Š. Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918-1938)... S. 18.
21. Dobrotková M. Pittsburská dohoda a Slováci v Amerike... S. 35; Pekník M. Názory na riešenie slovenskej otázky za prvej svetovej vojny a počiatky smerovania slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska... S. 108; Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 55; Jakešová E. Lojalita i odboj: americkí Slováci, európska vojna a slovenská otázka (1914-1915)... S. 395.
22. Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918)... S. 71.
23. Jakešová E. Lojalita i odboj: americkí Slováci, európska vojna a slovenská otázka (1914-1915)... S. 397.
24. Korespondence T. G. Masaryk – slovenští veřejní činitelé (do r. 1918). TGM MRŠ [edičně připravil Jan Rychlík] [Praha]: Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2008. S. 84.
25. Ibidem. S. 103.
26. Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918... P. 45-46.
27. Jakešová E. Lojalita i odboj: americkí Slováci, európska vojna a slovenská otázka (1914-1915)... S. 397.
28. Korespondence T. G. Masaryk – slovenští veřejní činitelé (do r. 1918)... S. 103.
29. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 80.
30. Kucík Š. Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918-1938)... S. 19; Michálek S. Diplomat Štefan Osuský 1889-1973. [Úvod]: Brotan, Jerry F. Bratislava: Veda Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1999. S. 24; Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918)... S. 72.
31. Hronský M. Pekník M. Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska... S. 133.
32. Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918)... S. 72-73.
33. Dobrotková M. Pittsburská dohoda a Slováci v Amerike... S. 19.
34. Dobrotková M. Americkí Slováci a ich boj za samostatnosť Slovenska. *Na ceste k štátnej samostatnosti. (Na pamiatku 140.*

- výročia Memoranda národa slovenského.)* Martin: Matica slovenská 2002 S. 107; Dobrotková M. Predstavý amerických Slovákov o riešení slovenskej otázky a vznik Česko-Slovenska... S. 38.
35. Stolarik M. The Slovak Press in the Late 19th and Early 20th Centuries, with Particular Emphasis on the Slovak American Press, 1885-1918. *Dve Domovini (Two Homelands)*. 1992. № 2-3. P. 159.
36. Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918... P. 48.
37. Getting M. Americký Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 78.
38. Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 62.
39. Slovenské a české krajské hnutie v USA (do roku 1918)... S. 74.
40. Getting M. Americký Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 87-88.
41. Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918... P. 55.
42. Getting M. Americký Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 66.
43. Michálek S. Diplomát Štefan Osuský 1889-1973... S. 23.
44. Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 65.
45. Michálek S. Diplomát Štefan Osuský 1889-1973... S. 30.
46. Ibidem. S. 31.
47. Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 64.
48. Rychlík J. Slovensko a Slováci v česke politice 19. a 20. stolecí. *Česko-slovenská historická ročenka*. 2000. S. 63; Michálek S. Diplomát Štefan Osuský 1889-1973... S. 31-32.
49. Musil M. Štefan Osuský – priekopník Spoločnosti národov a zjednotenej Európy. *Studia politica Slovaca*. Vol. 4. № 2. S. 85; Michálek S. Diplomát Štefan Osuský 1889-1973... S. 32.
50. Масарик Т. Г. Мировая революция. Воспоминания / авторизованный перевод Н. Ф. Мельниковой-Папоушек. Прага: Пламя – Орбис, 1926. Т. 1. С. 97.
51. Там же. С. 132, 141.
52. Масарик Т. Г. Мировая революция. Воспоминания / авторизованный перевод Н. Ф. Мельниковой-Папоушек. Прага: Пламя – Орбис, 1927. Т. 2. С. 127.
53. Dobrotková M. Predstavý amerických Slovákov o riešení slovenskej otázky a vznik Česko-Slovenska... S. 37.
54. Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 61.
55. Ibidem. S. 200.
56. Michálek S. Diplomát Štefan Osuský 1889-1973... S. 36-37.
57. Korespondence T. G. Masaryk – slovenští veřejní činitelé (do r. 1918)... S. 107.
58. Sidor K. Zasáhy Slovenskej Lígy v Amerike do politického vývinu slovenského (1914-1939)... S. 36; Slováci v prvej svetovej vojne 1914-1918. Zmeny na politickej mape Európy a odchod Slovenska z Uhorského kráľovstva do Česko-Slovenskej republiky (Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. Zv. 11.b.)... S. 92-93; Dobrotková M. Pittsburská dohoda a Slováci v Amerike... S. 19.
59. Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 82, 84.

60. Petruf P. Tomáš Garrigue Masaryk a Slovensko. *Historické štúdie [FFUK] k životnému jubileu Herty Tkadlečkovej* Bratislava : Katedra všeobecných dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Vydavateľstvo Stimul, 2011. S. 71.
61. Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918... P. 63.
62. Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918)... S. 74.
63. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 108-114.
64. Kovtun G. J. Masaryk and America. Testimony Of a Relationship. Washington: Library Of Congress, 1988. P. 12; Kucík Š. Protokol 2. schôdze Odbočky Československej národnej rady v Amerike, konanej dňa 31. mája 1918 v Moose Temple, Pittsburgh, Pa. *Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*. Ročník 2010. Článok 2. S. 163, 175.
65. Масарик Т. Г. Мировая революция. Воспоминания / авторизованный перевод Н. Ф. Мельниковой-Папоушек... С. 21.
66. Drobotková M. Pittsburská dohoda a Slováci v Amerike... S. 21; Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 133.
67. Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918... P. 86.
68. Kucík Š. Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918-1938)... S. 21.
69. Letz R. Tomáš Garrigue Masaryk a Pittsburská dohoda. *Pittsburská dohoda: 100 rokov od podpísania Česko-slovenskej dohody v Pittsburghu*. Martin: Matica slovenská, 2019. S. 37; Kucík Š. Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918-1938)... S. 21; Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 137.
70. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 151.
71. Ibidem.
72. Kucík Š. Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918-1938)... S. 24.
73. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 159.
74. Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 140.
75. Ibidem. S. 146.
76. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 154.
77. Drobotková M. Americkí Slováci a ich boj za samostatnosť Slovenska... S. 109; Drobotková M. Predstavy amerických Slovákov o riešení slovenskej otázky a vznik Česko-Slovenska... S. 40-41.
78. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 155.
79. Letz R. Tomáš Garrigue Masaryk a Pittsburská dohoda... S. 39.
80. Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 149.
81. Kucík Š. Protokol 2. schôdze Odbočky Československej národnej rady v Amerike, konanej dňa 31. mája 1918 v Moose Temple, Pittsburgh, Pa... S. 178.
82. Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918... P. 95-96.

83. Kucik Š. Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918-1938)... S. 22.
84. Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918)... S. 80-81.
85. Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918... P. 98.
86. Letz R. Tomáš Garrigue Masaryk a Pittsburská dohoda... S. 38.
87. Rychlík J. Rozpad Rakouska-Uherska a vznik Československa. Praha: Vyšehrad, 2018. S. 204.
88. Stolarik M. The Role of Ěmigrés in North America in the Emancipation of the Slovak Nation. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*. 1998. Vol. 7. №. 1-2 (33-34). P. 77; Dobrotková M. Pittsburská dohoda a Slováci v Amerike... S. 22.
89. Letz R. Tomáš Garrigue Masaryk a Pittsburská dohoda... S. 40.
90. Автор цієї статті дотримується думки, що документ, згідно його змісту, більше відповідає терміну «декларація». Докладніше див: Боровець І. І. Піттсбурзька чесько-словацька декларація 1918 року: політичні та історіографічні інтерпретації. *Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки та знахідки: міжвідомчий зб. наук. праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. Вип. 28. С. 213-230.
91. Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918)... S. 96.
92. Kucik Š. Protokol 2. schůdze Odbočky Československej národní rady v Americe, konanej dňa 31. mája 1918 v Moose Temple, Pittsburgh, Pa... S. 169-170.
93. Kucik Š. Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918-1938)... S. 24.
94. Letz R. Tomáš Garrigue Masaryk a Pittsburská dohoda... S. 41.
95. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 160.
96. Letz R. Tomáš Garrigue Masaryk a Pittsburská dohoda... S. 45.
97. Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918).. S. 81.
98. Dobrotková M. Pittsburská dohoda a Slováci v Amerike... S. 24.
99. Ibidem. S. 34.
100. Letz R. Tomáš Garrigue Masaryk a Pittsburská dohoda... S. 43.
101. Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918... P. 100.
102. Dobrotková M. Pittsburská dohoda a Slováci v Amerike... S. 28.
103. Масарик Т. Г. Мировая революция. Воспоминания / авторизованный перевод Н. Ф. Мельниковой-Папоушек... С. 20.
104. Kucik Š. Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918-1938)... S. 23.
105. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 158.
106. Kucik Š. Podiel amerických Slovákov na autonomistickom hnutí na Slovensku (1918-1938)... S. 27.
107. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 171.
108. Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 160-161.
109. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 172-173.

110. Slovensko v 20. storočí. Zv. 2. Prvá svetová vojna 1914-1918... S. 293.
111. Getting M. Americkí Slováci a vývin československej myšlienky v rokoch 1914-1918... S. 174.
112. Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918... P. 100.
113. Slováci v prvej svetovej vojne 1914-1918. Zmeny na politickej mape Európy a odchod Slovenska z Uhorského kráľovstva do Česko-Slovenskej republiky (Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. Zv. 11.b.)... S. 272-273; Slovensko v 20. storočí. Zv. 2. Prvá svetová vojna 1914-1918... S. 294.
114. Dobrotková M. Pittsburská dohoda a Slováci v Amerike... S. 35.
115. Sidor K. Slováci v zahraničnom odboji... S. 207.
116. Ibidem. S. 208-209.
117. Ibidem. S. 212.
118. Tajták L. Americkí Slováci a slovenské národné hnutie do rozpadu monarchie. *Slováci v zahraničí*. Martin: MS, 2008. V. 25. S. 32.
119. Масарик Т. Г. Мировая революция. Воспоминания / авторизованный перевод Н. Ф. Мельниковой-Папоушек... С. 99.
120. Letz R. Tomáš Garrigue Masaryk a Pittsburská dohoda... S. 45.
121. Sidor K. Zasáhy Slovenskej Ligy v Amerike do politického vývinu slovenského (1914-1939)... S. 42; Stolarik M. The Role of American Slovaks in the Creation of Czecho-Slovakia, 1914-1918... S. 73.

Ivan Borovets

T. G. MASARYK AND SLOVAKIA EMIGRANTS IN THE USA (1914-1918)

The author of the article gave the complex analysis of relations between Masaryk and leading representatives of the Slovakia emigrants in the USA during the period of First world war. He outlined differentiation among the members of Slovakia League in vision of role and place of Slovaks in the state, which was planned by Masaryk. The author characterized the development of their collaboration. The first contacts were adjusted by mediation of American Czechs. Further a political dialog developed through correspondence and visits of Masaryk's and Slovak League's plenipotentiaries. The author paid a special attention to their direct cooperation during the period, when Masaryk remained in the USA (May-November 1918), and historical circumstances of creation of Pittsburgh czech-slovak declaration.

Keywords: T. G. Masaryk, American Slovaks, Slovakia League, Czech National Alliance, czechoslovakists, catholics, federation, seim.

Отримано: 29.10.2020

Степан Віднянський
(Київ)

ТОМАШ МАСАРИК І АВГУСТИН ВОЛОШИН

У статті проаналізовано взаємини Т. Г. Масарика та А. Волошина в контексті суспільно-політичного розвитку міжвоєнної Чехословаччини. Їх приязне спілкування було зумовлене схожістю поглядів на проблеми національного співжиття чехів, словаків та русинів-українців у спільній державі, соціального та економічного розвитку Закарпаття (Підкарпатської Русі). Обидва найбільшу активність розвинули у сфері просвіти та громадянського виховання.

Ключові слова: Т. Г. Масарик, А. Волошин, Чехословаччина, внутрішньополітичний розвиток, автономія, міжнаціональні відносини, просвіта.

У Чехословацькій республіці (ЧСР), утвореній після Першої світової війни на уламках Австро-Угорської монархії в 1918 році, у міжвоєнний період дві особистості здобули такий величезний авторитет, визнання й таку народну любов та шану, що цей за життя були удостоєні ним високого звання «батьків нації». Це, насамперед, видатний громадський і державний діяч, політик і публіцист, вчений-філософ, гуманіст і демократ Томаш-Гарриг Масарик (1850-1937) – перший президент Чехословацької республіки, який по праву вважається «батьком-засновником» демократичної держави, її «президентом-Визволителем» і який ще за життя здобув не лише щиру любов і повагу чехів, словаків, русинів-українців та інших народів республіки, які називали його «батіньком» за високоморальність, справедливість і толерантність стосовно представників різних національностей країни, але й широке міжнародне визнання як «нова людина» у «новій Європі». Інша особистість – це Августин Волошин (1874-1945) – визначний церковно-релігійний, культурно-освітній, громадсько-політичний і державний діяч, загально визнаний лідер українського національно-культурного й політичного напрямку в міжвоєнному Закарпатті, прем'єр-міністра автономного уряду краю, а згодом – президент Карпатської України, з іменем якого цілком закономірно пов'язують національне відродження закарпатських українців у складі Чехословацької республіки в міжвоєнні роки і який по праву був удостоєний народного прізвиська «батька» карпатоукраїнського народу і української державності на Закарпатті.

Метою статті є висвітлення деяких маловідомих сторінок взаємин цих неординарних історичних особистостей в контексті міжвоєнного розвитку Чехословаччини та її складової частини – Підкарпатської Русі - Карпатської України, їх ставлення один до одного, а також впливу поглядів та ді-

яльності Томаша Масарика на формування світогляду та культурно-освітню, громадсько-політичну і державницьку діяльність Августина Волошина.

Про включення і майже двадцятирічний період перебування Закарпаття в складі Чехословацької республіки (1919-1939 рр.) істориками написано багато. Щоправда, ще і сьогодні цей невеликий період у багатовіковій історії Закарпаття оцінюється по-різному: від тверджень деяких сучасних чеських авторів, що «перша Чехословацька республіка знаменувала для Підкарпатської Русі період громадянської свободи, гарантувала національний розвиток, почали вирішуватися економічні проблеми, нагороджені в австро-угорському минулому», що «протягом 20 років пережила ця територія найбільший національний, культурний і, на кінець, й економічний розквіт за всю свою історію», і до висновків окремих українських дослідників про те, що чехословацький уряд повністю ігнорував міжнародні зобов'язання, свої обіцянки та національні й соціальні інтереси закарпатців, ставився до Закарпаття як до колоніальної провінції, безжалісно експлуатуючи природні ресурси й населення краю, проводячи щодо нього, як і його попередниці – угорська влада – денационалізаторську політику.

Між цими діаметрально протилежними твердженнями є й досить розважливі судження, насамперед учених з української діаспори, які, на нашу думку, більше відповідають реальній ситуації у міжвоєнному Закарпатті. Зокрема, оцінюючи майже 20-річний період перебування Закарпаття в складі Чехословаччини, більшість дослідників переконана, що, наприклад, «хоч як важко йшло життя на Підкарпатській Русі (під такою назвою Закарпаття увійшло до складу ЧСР. – Авт.) під управою чеської бюрократії, та все ж воно розвивалося під кожним оглядом краще, як за Мадярів» (В. Пачовський); «що включення Закарпаття в рамки ЧСР – це була, безперечно, зміна на краще» (П. Стерчо); що «доля українців Закарпаття в цей час значно поліпшилася», тому що «чехи дозволили карпатоукраїнцям більшу міру політичної та культурної самореалізації, ніж вони будь-коли мали», а «чеський уряд у свої населені українцями території вкладав більше коштів, ніж вилучав» (О. Субтельний); що «чеське панування на Закарпатті позначилося низкою реформ, більшість яких мала позитивні наслідки» (В. Маркус); що «в умовах демократичного режиму Чехословацької республіки «Підкарпатська Русь»... прискореним темпом проходила початковий етап буржуазно-демократичного розвитку, доганяючи центральну частину регіону і наближаючись до західних зразків культури й організації суспільства» (І. Поп)¹.

Однак загалом, з урахуванням усіх тодішніх обставин, можливостей і альтернатив історичного розвитку, слід визнати, що об'єднання закарпатських русинів-українців із сусід-

ними слов'янськими народами – словаками і чехами – у складі новоутвореної, чи не найдемократичнішої на той час в Європі Чехословацької республіки, яка до того ж обіцяла закарпатцям надати гарантовані державами-переможницями широкі автономні права (тобто закарпатські русини-українці, єдині з національних меншин ЧСР, ставали її державотворчим елементом), за тих міжнародних обставин було єдиним реальним і водночас оптимальним варіантом, позаяк відкривало нові можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього, одного з найбільш відсталих на початку ХХ століття регіонів Європи.

Із приводу цієї історичної події Августин Волошин, майбутній президент Карпатської України, який був свідком і, певною мірою, учасником процесу приєднання Закарпаття до ЧСР, в інтерв'ю американській газеті «День» у 1923 р. дав вичерпну відповідь на питання: «Чи могла Підкарпатська Русь і Американські русини при даних обставинах зділати кращий вибір, як поєдинитися в образі автономного штата з Чехословацькою Республікою?». «Мій коротенький відповідь такий: Не могла!», – однозначно заявив А. Волошин. Проаналізувавши всі можливі на той час варіанти розв'язання «закарпатської проблеми», Волошин, зокрема, зауважив: «Пристали на се (входження Закарпаття до складу ЧСР – Авт.) всі Ради прото, ібо тоді вже стало ясним, що поєднання наших земель з западними русинами – неможливо. Географічні, економічні і культурні інтереси наші тягли нас до Чехословації, де наділисьмеся найти братської підпори для вільного розвитку наших народних сил. Дотеперішній наш поступ доказує, що мимо всіх перепон, вибір сей був для нас єдиним добрим»². Августин Волошин на цій позиції залишався постійно. У розмові з одним зі своїх соратників Вікентієм Шандором, яка відбулася в Празі у 1939 р., він відзначив: «Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли бути довше зв'язані з Мадярщиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну роллю тоді повсюди грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час це був єдиний правильний вихід із положення – зв'язати нашу долю із слов'янським народом»³.

До цих висновків слід поставитися довірливо й з належною увагою, адже іменем Августина Волошина пов'язані найважливіші політичні й культурні здобутки закарпатських українців у перших чотирьох десятиліттях ХХ століття, народу, який, на його переконання, «є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи». Він спричинився до піднесення національно-визвольного руху в 1918-1919 рр., коли Всенародний конгрес угорських русинів-українців 21 січня 1919 р. прийняв рішення про возз'єднання краю з Україною, був одним з очільників Центральної Руської Народної Ради, яка 8 травня 1919 р., вра-

ховуючи міжнародну ситуацію, однострійно прийняла резолюцію про підтримку рішення Американської народної ради угро-русинів про об'єднання закарпатців з чехо-словацьким народом в одній державі на основі повної національної автономії. Упродовж усього міжвоєнного періоду перебування Закарпаття в складі ЧСР Августин Волошин обстоював єдність і цілісність Чехословаччини та збереження її демократичного республіканського ладу і водночас відстоював інтереси закарпатців на якій посаді не знаходився б. З його іменем пов'язано утворення акціонерного товариства «УНІО» і розвиток видавничої справи та журналістики в Закарпатті, заснування товариства «Просвіта», «Педагогічного товариства», «Учительської Громади» та Християнсько-народної партії, перших в Закарпатті банку, кооперативного союзу, театру тощо.

Августин Волошин був всебічно розвинутою особистістю, високоосвіченою людиною. Його внесок як педагога, теоретика й практика педагогічної думки, організатора культурно-освітнього руху в Закарпатті, талановитого вченого, публіциста-видавця і письменника і, врешті-решт, визначного церковно-релігійного, громадсько-політичного й державного діяча важко переоцінити. Його зусиллями як викладача (з 1900 р.), а згодом довгорічного директора Ужгородської вчительської семінарії (1912-1938 рр.), наприклад, було виховано цілу плеяду свідомих учителів-народовців, які підносили культурно-освітній рівень закарпатських українців. «Для Закарпаття, – писав про А. Волошина відомий український учений-літературознавець, член-кореспондент НАН України Олекса Мишанич, – впродовж майже півстоліття він був цілим педагогічним університетом, щедрою рукою невтомно сів зерно просвіти і науки, був гідним продовжувачем культурно-просвітньої національно-релігійної справи свого великого попередника – Олександра Духновича»⁴.

Нарешті, з ім'ям Волошина пов'язані найяскравіші, героїчні й водночас трагічні сторінки боротьби закарпатців за автономію Закарпаття в межах Чехословацької республіки, діяльність автономних урядів Підкарпатської Русі-Карпатської України у жовтні 1938 – березні 1939 р., оборона автономного краю від угорських та польських терористів, вибори до першого в історії Закарпаття крайового парламенту (Сойму) 12 лютого 1939 р. і проголошення ним 15 березня 1939 р. Карпатської України незалежною державою, республікою з президентом Августином Волошином на чолі та визнання української мови державною на її території, затвердження синьо-жовтого прапора, герба «Тризуб» і державного гімну «Ще не вмерла Україна».

Слід зазначити, що саме довголітня освітня, культурна та громадсько-політична праця Августина Волошина для і серед рідного народу, а також високий авторитет і народна підтримка Волошина, як і його загалом лояльне ставлення

до Чехо-Словацької республіки, підтримка її конституційних основ і демократичних інститутів та прагнення «забезпечити самостійність Карпато-Української держави в рамках федерації» зумовили вибір його кандидатури на пост прем'єра другого автономного уряду Підкарпатської Русі 26 жовтня 1938 р. Тобто цей вибір був цілком закономірним. З приводу цього призначення чеська газета «Недельні Ліст» 27 листопада 1938 р. у статті «Хто є Волошин» інформувала: «Людина на своєму місці. Мало маємо людей такої ваги, як о. д-р Волошин. Українській народ Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признання, що назвав його «батьком народу». Цієї назви не устійнив ніякий закон – вона створена народом. Його поява має в собі щось, що захоплює. Хоч уже не молодий, зумів пережити всю свою й свого народу трагедію... Назначуючи його прем'єром – влада зробила найщасливіший крок»⁵.

Щодо політики Чехословацької республіки на Закарпатті в міжвоєнні роки, то вона багато в чому визначалася ставленням до краю та його мешканців першого президента ЧСР Томаша Масарика. З приводу цього слід насамперед зазначити, що упродовж своєї багаторічної наукової, громадської й політичної діяльності Т. Масарик мав нагоду досить ґрунтовно ознайомитися з українським питанням, причому цьому сприяли як його наукові інтереси і пошуки, так і практична діяльність, в ході якої доля неодноразово зводила його з українцями й Україною. Зокрема, він визнавав суттєві відмінності між «малорусами» і «великорусами» та національну й етнографічну єдність «малорусів» і «русинів», розділених політичними кордонами, відносив українців до найбільших з числа поневолених народів, симпатизував їх національно-визвольним змаганням і з розумінням ставився до національно-культурних і політичних, самостійницьких вимог українського народу. Масарик у своїх численних працях і промовах завжди підкреслював, що українське питання – не тільки мовне, але також політичне і культурне⁶.

Визначною є роль Т. Масарика в приєднанні Закарпаття до новоутвореної Чехословацької республіки та його розвитку в міжвоєнні роки⁷. Про те, що він був загалом добре обізнаним з проблемами краю й зацікавленим в їх розв'язанні, свідчить, зокрема, промова в Ужгородському жупанаті під час відвідин президентом Закарпаття 23 вересні 1921 р. «Задовго ще до війни я уважно стежив за вашими справами, – говорив президент ЧСР. – ...Люд Підкарпатської Русі був дуже довго політично і суспільно утискуваний, а духовно просто закріпачений. Через це сталося так, що між людом і т. зв. інтелігенцією постала глибока прірва. Ваша інтелігенція має тепер спеціальне і тяжке завдання. Інтелігенція без духовного зв'язку з людом, без національного коріння легко розпадається на численні, що ворогують між собою, партії і фракції, з яких кожна має мету, зовсім не зрозуму-

мілу для люду. Цьому мусимо запобігти... Політична автономія Підкарпатської Русі забезпечена мировою угодою і конституцією. Я бажаю, щоб найширші верстви якнайшвидше змогли брати участь в адміністрації»⁸. На думку сучасних дослідників «усе, що він (Т. Масарик – Авт.) робив для Закарпаття, було спрямоване на реалізацію його проекту щодо створення цивілізованої держави»⁹. А зробив він для закарпатців чимало. Все це не могло не викликати симпатій до президента ЧСР з боку русинів-українців краю, у тому числі й Августина Волошина.

Уперше А. Волошин мав нагоду безпосередньо зустрітися з Т. Масариком 20 травня 1919 р. в Празі, коли в складі керівників 100-членної делегації закарпатців був присутнім і виголосив промову при поданні президенту Чехословаччини рішення Центральної Руської Народної Ради про входження Закарпаття до складу ЧСР. Тоді Волошина, як він згадує у своїх споминах, особливо надихнула вітальна промова президента Чехословаччини, який російською мовою висловив радість у зв'язку з добровільним приєднанням Закарпаття до ЧСР, і особливо слова Масарика про те, що «Ви русини, стільки прав будете мати, скільки виборете для себе»¹⁰. Згадуючи цю подію, Августин Волошин у своїх споминах писав: «Било то собитіе не лиш історично-важное, но и щиротеплое, братское! Золота Прага торжественно привитала русинов, щиро погостила, и ми з надією на лепшу будущность вернулись до дому»¹¹.

Був присутнім А. Волошин і серед слухачів промови президента ЧСР Т. Масарика в Ужгородському жупанаті під час його відвідин Закарпаття 23 вересня 1921 р. Зокрема, не міг не вразити і спонукати до подальшої активної педагогічної, культурно-освітньої й громадсько-політичної праці Волошина заклик Масарика до закарпатської інтелігенції: «Культурне і господарське піднесення руського люду є... нагальним завданням. Відчувається потреба інтенсивної праці шкільної, виховної, гігієнічної і народногосподарської... Я апелюю до руської інтелігенції, щоб вона енергійно взялася за своє тяжке і почесне завдання для добра люду»¹².

Згадував Августин Волошин Т. Масарика також в багатьох своїх виступах та статтях. Так, у виголошеній промові 8 травня 1929 р. з нагоди 10-літнього ювілею приєднання Підкарпатської Русі (Закарпаття) до Чехословаччини А. Волошин сказав: «Пан президент, перебравши протокол зборів наших народних рад і меморандум наш, заявив свою радість, що наш народ з таким довірям відноситься до республіки, говорив о кроках, які він робив для освободження Підкарпатської Русі за границею вже в первих роках войны, о ситуації на мировій конференції і бажав нам всего найкрасшого. Разом і напоминав нас, що чекає нас много праці, яка требує много любові до народу і лиш взаїмним довірям к другим чинникам державного життя можеме до-

сягнути повних успіхів»¹³. Високу оцінку діяльності Т. Масарика дав А. Волошин у промові 7 липня 1929 р. на з'їзді руської молоді: «Ся радісна обставина (входження Закарпаття до складу Чехословаччини – Авт.) викликує в нас обов'язок щирої і синовної вдячності к нашій отчизні, к нашій милій республіці, а особливо к тому славному мужові, котрий ще в первих роках світової війни думав про нас і трудився ддя нас, поки не забезпечив нашу свободу, і котрий своєю мудрістю і ідейністю є певним репрезентантом демократичного устрою нашой республіки, то є: славному президенту нашому, Т. Г. Масарику»¹⁴. На глибоке переконання А. Волошина, Т. Масарик «в своїй великій мандрівці скорше і краще подбав про нас, як ми самі»¹⁵.

Дійсно, Томаш Масарик – один з небагатьох політиків найвищого рангу після Великої війни, якому вдалося втілити власні нові соціологічні ідеї в практику державотворення і в непростих умовах наростання тоталітарних тенденцій у міжвоєнній Європі утвердити парламентську демократію в молодій республіці та спрямувати її курсом внутрішньої стабільності та соціально-економічних реформ, які вивели цю відносно невелику країну до десятки передових держав світу¹⁶. Ця демократичність Масарика приваблювала до нього Августина Волошина та найкращих представників тогочасної закарпатської еліти. Під впливом ідей Томаша Масарика формувався світогляд майбутнього «батька» української державності на Закарпатті. До речі, у своїй багатогранній діяльності Т. Масарик ніколи не виступав проти української ідеї, української державності. Він прагнув бачити Українську державу вільною, незалежною, усіляко підтримував «усе вільне українське» та людей, які боролися за це. Мало хто знає, що домовленість Т. Масарика з українськими лідерами полягала в тому, що Закарпаття перебуватиме в складі новоутвореної Чехословаччини тимчасово, до встановлення нормальних порядків в Україні¹⁷.

Августин Волошин, у свою чергу, теж ніколи не виступав проти чехословацької державності й парламентської демократії, створеної Т. Масариком. Звичайно, в міжвоєнні роки українські партії й організації Закарпаття теж були незадоволені політикою празької влади й активно приєдналися до інших партій краю з вимогами надання автономії Закарпаттю в складі ЧСР, з чим Прага довго зволікала. Утім слід наголосити, що провід Християнсько-народної партії на чолі з Августином Волошином не вбачав у територіальній автономії інструмента, що автоматично веде до національно-культурного відродження краю. Для нього принципово важливим було те, яким реальним змістом буде наповнена ця автономія, і тому його ставлення до цього питання було досить вираженим і водночас послідовним у відстоюванні національних інтересів українців Закарпаття. Так, ще у 1923 р. А. Волошин у своєму рефераті «Дальші за-

дачі Хліборобської партії», виголошеному на партійному конгресі РХ(З)П, говорив: «Хліборобська партія бажає соединити всі сили, котрі Підкарпатську Русь хочуть зробити не лише автономною, но і руською... Єсьме рішительно проти всяких ризикових експериментів без забезпечення руського характера будучого сойма нашого»¹⁸. У 1935 р. провідник Християнсько-народної партії у публікації «Наш націоналізм» на шпальтах «Свободи» знову повертається до цього питання: «Політика того несправедливого мадярського шовінізму продовжується у нас і нині. Хитрим гаслом її є требування «автономії», бо думає, що шляхом автономії піднесє вплив багатшої і культурнішої мадярської інтелігенції на наш народ. Але мірилом щирості тої політики є тота ненависть, яку ширить тота політика проти наших народних інституцій, проти наших «Просвіт», кооперативів і наших товариств, і проти синьо-жовтого прапора»¹⁹. А в статті «Автономія», надрукованій у 1936 р., А. Волошин наголосив: «Нам така автономія потрібна, яка підносить нашу народну свідомість і господарську силу, але підносить і сили зв'язків з республікою і яка унеможливить всяку дальшу агітацію проти республіки під претекстом автономії»²⁰.

Практично до останніх місяців існування Першої Чехословацької республіки позиція Волошина щодо цього питання була незмінною. 1 серпня 1938 р., за два місяці до ганебної для ЧСР Мюнхенської змови, він виступив зі статтю «Якої автономії домагаємось», у якій писав: «Домагаємось чесного здійснення нашої автономії за законами мирових договорів і конституційної грамоти та протестуємо проти штучного поширення шкідливої централізації! Домагаємось, щоб кожному народові дати можливість повного господарського розвитку! Домагаємось забезпечення людських прав для всіх мешканців нашої країни! Бо тільки тоді Підкарпатська Русь станеться кріпостю нашої держави тут на східному краю республіки!»²¹.

Ще декілька цікавих фактів про взаємини Т. Масарика й А. Волошина. 17 березня 1934 р. на адресу директора Ужгородської вчительської семінарії о. Августина Волошина з нагоди його 60-ти річного ювілею надійшла вітальна адреса від президента ЧСР. А 13 березня 1936 р., коли сталася передчасна смерть дружини й надійної помічниці Волошина – Ірини (дівоче прізвище Петрик), від імені президента Чехословацької республіки Августина Волошину надійшов лист, у якому висловлювалося щире і глибоке співчуття з приводу важкої втрати. Документи з цього приводу опублікувала у своїй монографії відома чеська дослідниця життя і діяльності А. Волошина Тетяна Беднаржова. Наведемо їх: «Лани, 31 березня 1936. Шановний пане директоре, Пан президент Т. Г. Масарик згадав Вас, коли довідався про смерть Вашої дружини і прохав мене, аби я передав Вам його глибоке співчуття. З пошаною секретар». Того ж дня А. Волошин подякував за співчуття: «Шановний пане президенте! За висловлене

співчуття до мого горя, викликаного смертю моєї дорогої дружини, прошу прийняти мою сердечну подяку. Вам відданий і вдячний Монс. Августин Волошин, директор»²². Некрологи про смерть дружини А. Волошина надрукували усі тогочасні газети Чехословаччини.

На наш погляд, вітальна адреса до ювілею А. Волошина і лист-співчуття на його адресу від Т. Масарика були невинновипадковими і далеко не символічними жестами глави держави до звичайного (на той час) директора Ужгородської вчительської семінарії. Річ у тім, що президент ЧСР був добре обізнаний зі справами й складною культурною ситуацією в Закарпатті після його приєднання до республіки і не міг не знати про довголітню педагогічну і культурно-освітню працю Волошина на благо рідного народу. З іншого боку, життя, погляди та діяльність визначного громадського і державного діяча, політика і публіциста, вченого-філософа, гуманіста і демократа Томаша-Гаррига Масарика, а також його визначна роль у процесі приєднання Закарпаття до ЧСР були добре відомі Августину Волошину, який з великою повагою ставився до Масарика і, отже, не могли не справити вплив на формування його гуманістичних, демократичних і національно-патріотичних поглядів та подальшу культурно-освітню й громадсько-політичну діяльність.

Безсумнівно, Августин Волошин був знайомий, наприклад, з політичними публікаціями Т. Масарика з негативною оцінкою більшовицького перевороту і діяльності радянської влади в Росії, про що свідчить його критичне ставлення до комуністичних ідей та соціалізму в СРСР, а також з педагогічними працями Т. Масарика, зокрема з книгою 1898 р. «Як працювати?», де вчений розмірковує про значення політичної й соціальної освіти, про що свідчить видана в 1924 р. в Ужгороді брошура Волошина «О соціальному вихованню» тощо²³.

Нарешті, ще один красномовний факт про ставлення А. Волошина до створеної Т. Масариком демократичної чехословацької держави. Увечері 14 березня 1939 р., щойно дізнавшись про проголошення Словаччиною самостійності, що означало остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських регулярних військ на кордонах із Карпатською Україною, Августин Волошин офіційно проголосив її незалежною державою. Прикметно, що наступного дня, коли Сойм Карпатської України підтвердив незалежність Карпато-Української держави і одногласно обрав А. Волошина її президентом, він зв'язався із канцелярією президента ЧСР, поінформував про цей «вимушений крок» і від імені русинів-українців подякував за двадцятирічну співпрацю, чого не зробила жодна інша національна спільнота Чехо-Словаччини²⁴.

Отже, закарпатці загалом й Августин Волошин особисто завжди з повагою ставилися до першого президента Чехословацької республіки. Ще при житті Масарика йому був зведений пам'ятник в Ужгороді – 28 жовтня 1928 р., коли в Чехословаччині широко відзначали десятирічний ювілей республіки. Постав він у цент-

рі колишньої Орлиної площі, на тому місці, де нині пам'ятник Ш. Петефі. На жаль, той монумент не зберігся, адже на початку 1970-х років за вказівкою комуністичної влади його перепахали. 26 березня 2002 р. у сквері на набережній Незалежності відкрили новий пам'ятник Томашу Масарику, а в 2013 р. сквер відреставрували й назвали його іменем. Президент-визволитель поступово повертається до Закарпаття. У 2010 р. на фасаді Мукачівського аграрного коледжу, який знаходиться на вулиці Т. Масарика, відкрили на його честь дошку-барельєф. Символічно, що міні-скульптура Т. Масарику розташована поблизу третьої ужгородської школи, яка була збудована саме за його сприяння і сьогодні носить ім'я першого президента Чехословаччини. Нещодавно меморіальну дошку Масарику відкрили в Хусті, а пам'ятний камінь – біля Буштинської гімназії-інтернату.

Примітки:

1. Див.: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939). Київ; Ужгород, 1998. С. 58.
2. Волошин А. Інтерв'ю газеті «День» від 1923 р. Ч. 47. *Августин Волошин*. Твори. Ужгород, 1995. С. 77-78.
3. Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород, 1996. С. 31.
4. Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород, 2002. С. 12.
5. Цит. за: Нова свобода. 1938. 4 грудня.
6. Див.: Віднянський С. В. Т. Масарик про Україну і українців. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 4. Київ, 1993. С. 132-147.
7. Див.: Панов А. Масарик і Закарпаття. Ужгород, 2010.
8. Цит. за: Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання. (Спроба характеристики та інтерпретації). Подєбради, 1930. С.194-195.
9. Панов А. Вказ. праця. С. 151.
10. Цит за: Каминський Й. Т. Г. Масарик и Подкарпатська Русь. *Карпатській свѣтъ*. Ужгород, 1930. Ч. 1-2. С. 780.
11. Волошин А. Спомини. *Августин Волошин*. Твори. С. 76.
12. Цит за: Бочковський О. І. Вказ. праця. С. 194-195.
13. Августин Волошин. Вибрані твори / редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 109.
14. Там само. С. 117.
15. Там само. С. 138.
16. Віднянський С. Томаш Гарріг Масарик – один з батьків-засновників єдиної демократичної Європи. *Історичний часопис з Богемістики і Словакістики*. Матеріали наукових читань «Томаш Масарик – видатний учений, політик та державний діяч» (Ужгород, 21 грудня 2010 р.). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. С. 35.
17. Панов А. Назв. праця. С. 157-158.
18. Дальніші задачі Хліборобської партії. Реферат А. Волошина 27.02 1923 на конгресі Хліборобської партії. *Свобода*. 1923. 11 марта.

19. Волошин А. Наш націоналізм. *Свобода*. 1935. 9 мая.
20. Волошин. Автономія. *Свобода*. 1936. 8 жовтня.
21. Цит. за: Штефан А. Августин Волошин – Президент Карпатської України. Спомини. Торонто, 1977. С. 69.
22. Беднаржова Т. Августин Воошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів, 1995. С. 162, 163.
23. Див.: Вереш М.М., Віднянський С.В. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ, 2020. С. 135-142.
24. Кравчук О. М., Марценюк Н. М. Вивчення теми «Закарпаття в складі Чехословаччини» на заняттях з історії України: методичний аспект. *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 3. С. 82.

Stepan Vidniansky

T. G. MASARYK AND A. VOLOSHYN

The author of the article analyzes the relationship between T. G. Masaryk and A. Voloshyn in the context of social and political development of the interwar Czechoslovakia. Their friendly communication was due to the similarity of their points of view on the problems of national coexistence of Czechs, Slovaks and Ruthenian-Ukrainians in a common state, social and economic development of Transcarpathia (Subcarpathian Rus). Both have been most active in the field of civic education.

Key words: T. G. Masaryk, A. Voloshyn, Czechoslovakia, domestic political development, autonomy, interethnic relations, education.

Отримано: 29.09.2020

УДК 32(437)Масарик+94(477)

DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.158-167

Людмила Дейнека
(Львів)

МАСАРИК І УКРАЇНА

У статті здійснено огляд ролі місця і ролі Т. Г. Масарика в українсько-чеських зв'язках. З'ясовано коло його контактів із західноукраїнськими політиками наприкінці XIX – на початку XX ст. Особлива увага приділена періоду 1917-1920 рр. та міжвоєнному часу, коли чехословацький президент підтримував українські державотворчі прагнення та підтримував організаційно й матеріально функціонування українських емігрантських вищих навчальних закладів у Чехословацькій республіці.

Ключові слова: Т. Г. Масарик, українсько-чеські зв'язки, депутатська діяльність, культурні контакти, демократичний реалізм, еміграція, вищі навчальні заклади, Закарпаття.

Перший президент Чехословацької республіки Томаш Гарріг Масарик (1850-1937) є однією із центральних постатей в історії чесько-українських відносин кінця XIX – першої третини XX ст. Надзвичайно цікавою є біографія цього видатного державного діяча. Син візника з моравсько-словацького

прикордоння, ковальський учень, завдяки своєму таланту і працьовитості закінчив 1876 р. філософський факультет Віденського університету, пішов у науку, а згодом і в політику з чітко викристалізованим кредо: «Знання є сила. Правдаю до права. Ніщо не є великим, якщо не є правдивим». Цьому переконанню Т. Г. Масарик не зрадив ніколи. Він непохитно відстоював правду навіть тоді, коли це загрожувало його репутації – як, наприклад, у випадку, коли він доводив неавтентичність Краледворського й Зеленогорського рукописів, що були предметом національної гордості чехів, і став, таким чином, відступником в поглядах своїх співвітчизників, чи тоді, коли у так званій «загребській справі» врятував від страсти 34 хорватських і сербських діячів і став зрадником Австро-Угорщини в очах віденських можновладців і улюбленцем балканських слов'ян. Т. Г. Масарик сформулював новий політичний напрям – реалізм, який, на відміну від романтичних фантазій, базувався на точних наукових пізнаннях. Як депутат віденського парламенту, він намагався модернізувати Австро-Угорську імперію так, щоб у ній знайшлися місце й умови для вільного розвитку кожного, в тому числі і чеського, народу¹.

Громадсько-політична діяльність Т. Г. Масарика була багатогранною, важливе місце у ній посідало ставлення до українців. Ще 1893 р. у Відні з Т. Г. Масариком познайомився Іван Франко, який продовжував там перервані університетські студії. Пізніше, вивчаючи праці Масарика «*Naše nynější krise*» і «*Ceská otázka*» (обидві праці було написано в 1895 р.), І. Франко робить висновок про очевидне співпадіння ідей професора Т. Г. Масарика з думками та поглядами М. Драгоманова щодо національних і політичних питань. Знайомство з Франком і для Масарика, без сумніву, не стало малозначущим епізодом, свідченням цього є факт, що він три роки по тому присилає Франкові свою працю «*Karel Havlíček*» (1896 р.), яка, за словами Франка, «додала йому охоти познайомити і українсько-руську громадськість з цим письменником». У 1901 р. Франко видав збірку власних перекладів поезій Карла Гавлічка Боровського (першу серед слов'янських літератур), яку присвятив Т. Г. Масарикові². А в 1902 р. І. Франко опублікував статтю «Виклади проф. Масарика в Чикаго»³.

У 1901-1902 рр. львівські студенти-українці, які внаслідок так званої сецесії продовжували навчання у Празькому університеті, залюбки відвідували лекції професора Т. Г. Масарика і багато хто з них став полум'яним прихильником масариківського реалістичного демократизму і ревним пропагандистом його гуманістичних ідей в Галичині⁴.

Широка українська громадськість Галичини познайомилась з Т. Г. Масариком через своїх депутатів до віденського парламенту (С. Дністрянський, О. Колесса, Є. Петрушевич, Ю. Романчук та ін.), з якими він, також депутат, часто співпрацював. У 1908 р.,

під час так званих «галицьких дебатів» у віденському парламенті, Т. І. Масарик виступив на захист прав галицьких українців, давши рішучу відсіч польсько-москвофільському тандему в своїй відомій промові «Поляки та русини», яку схвально сприйняла українська галицька громадськість та жваво обговорювала тодішня галицька преса⁵. Крім того, у червні 1908 р. у Празі Т. І. Масарик спільно з К. Трильовським провели віче – збори протесту «проти переслідувань товариств «Січей» галицьким урядом»⁶.

Т. І. Масарик декілька разів бував у Галичині. Зокрема, у середині квітня 1910 р. з Москви Т. І. Масарик повертався додому потягом через Київ, Львів і Варшаву⁷. Крім того, Л. Крушельницька згадувала, що з її дідом – Л. Левицьким, обраним 1911 р. депутатом австрійського парламенту, дружив майбутній перший президент ЧСР. За спогадами її бабуні, до родини Левицьких, на їх віллу в м. Сколе «по дорозі з Відня разом з Дудуньом заїхав Т. Масарик ...»⁸. Припускаємо, що це могло відбутися в один із передвоєнних років.

Дійшовши висновку, що модернізувати придунайську імперію неможливо, Т. І. Масарик доклав максимум зусиль для її повалення. У грудні 1914 р. він емігрував з Австро-Угорщини щоб очолити чехословацький визвольний рух. Як його очільник, у 1917-1918 рр. Т. І. Масарик неодноразово відвідував Україну в справах організації чехословацького легіону – зародку армії майбутньої Чехословаччини. Про виняткове значення Т. І. Масарика у чехословацькому державотворенні відомий український політичний діяч О. Шульгин у 1925 р. висловився таким чином: «Щасливі чехи, що в грізний час, коли мала творитися їхня держава, серед них був Масарик. Щасливі чехи, що великі події прийшли до них у той час, коли вони досіли до розуміння свого вождя, коли вони зуміли піти за ним, коли вони відчували його правду і об'єдналися навколо нього в єдиному почутті любові»⁹.

О. Шульгин стверджував, що «Т. І. Масарик бачив наші успіхи і наші невдачі, і нашу незрілість». Очевидно, у зв'язку з цим, чеський політик вважав, що Україна повинна отримати автономію у складі демократичної російської держави. Росію до більшовицького перевороту політик розглядав як одну з міжнародних опор майбутньої чехословацької держави. Цілковита самостійність України, вважав Т. І. Масарик, послабить Росію та посилить вплив Німеччини, що була, разом з Австро-Угорщиною, головним противником чехословацького визвольного руху¹⁰.

Т. І. Масарик не був пасивним спостерігачем подій, контактував із визначними українськими політичними діячами – М. Грушевським, С. Петлюрою, В. Винниченком, О. Шульгиним, став одним із організаторів мітингу пригноблених народів у Києві 12 грудня 1917 р.¹¹. Після укладення Центральною Радою Брестського миру з Центральними державами, Т. І. Масарик здійснив заходи щодо виведення Чехословацького корпусу з території

України. Його планувалося передислокувати до Владивостоку, а звідти перевезти кораблями Антанти на Західний фронт у Європу. Тим часом сам Масарик виїхав у Японію, а звідти – до США з метою переконати президента цієї країни В. Вільсона підтримати чехословацьку державницьку програму. Це завдання було виконано. Крім того, у США з ініціативи місцевої емігрантської громади русинів-українців виник проєкт приєднання Закарпаття до складу майбутньої держави чехів і словаків, що й було реалізовано у вересні 1919 р. на Паризькій мирній конференції¹².

На румовищі післявоєнної Європи Т. Г. Масарик у 1918 р. створив і очолив найдемократичнішу, за загальним визнанням, на той час державу – Чехословацьку республіку¹³. Цікаво, що з ініціативи Т. Г. Масарика на штандарті чехословацьких (тепер – чеських) президентів написано гуситське гасло – «Правда перемагає!». І хоча за 17 років президентства Т. Г. Масарика (1918-1935 рр.) йому не вдалося реалізувати усіх своїх задумів, Чехословацька республіка у міжвоєнний період увійшла в десятку найрозвиненіших країн світу¹⁴. Вдячні співвітчизники назвали його «президентом-визволителем» чи просто «Татечком», відвівши йому в чеській історії місце поряд з великими чехами минулих століть – Карлом IV, Яном Гусом, Яном Амосом Коменським¹⁵.

Гуманістична політика президента Т. Г. Масарика викликала люту ненависть у тогочасній Німеччині й Радянському Союзі, у якому були заборонені його праці (особливо «Росія й Європа»), і зі симпатією сприймалась у демократичних країнах. Англійський прем'єр Д. Ллойд-Джордж вважав Т. Г. Масарика найвидатнішим політиком свого часу, а Б. Шоу бачив у ньому єдиного гідного кандидата на посаду президента Сполучених Штатів Європи, якби їх було створено. До речі, ідею нової об'єднаної Європи Т. Г. Масарик опрацював за десятиліття до того, як вона стала реальністю¹⁶.

Із зовнішньополітичних заходів президента ЧСР відзначимо його підтримку міждержавних відносин між Чехословащиною і Україною, де після повалення пронимецького гетьманату відродилася УНР. Завдяки згоді Т. Г. Масарика, у Празі в 1919-1923 рр. діяли дипломатичні місії УНР та ЗУНР. Зазначені відносини не отримали подальшого розвитку через припинення існування українських державних утворень внаслідок агресії Радянської Росії та Польщі. Враховуючи існуючу реальність, ЧСР встановила відносини з радянською Україною. У 1921-1923 рр. молода Чехословацька республіка направляла в Україну принаймні три ешелони з продовольством і одягом у зв'язку з «тяжким бідунням робітничо-селянських верств України», як писало Українське радянське представництво у вдячному листі, адресованому МЗС ЧСР¹⁷.

Водночас, чехословацька влада і особисто Т. Г. Масарик не припинили підтримувати представників українських національних державних утворень. Після поразки у визвольних

змаганнях у масариківській Чехословаччині знайшли притулок, матеріальну підтримку й можливість духовного розвитку тисячі українських вояків, діячів урядів УНР і ЗУНР, представників української інтелектуальної еліти, загалом усі, кому на батьківщині загрожувало переслідування польської чи радянської окупаційної влади¹⁸.

За сприяння Т. Г. Масарика із Відня до Праги у 1921 р. було переведено Український вільний університет. Частина коштів, необхідних для облаштування університету в Празі, виділяв президент, решту – державна скарбниця Чехословаччини. У відомій промові, виголошеній 23 жовтня 1921 р. з нагоди відкриття у Празі Українського вільного університету, тодішній його ректор Олександр Колесса, зокрема, сказав: «Серед найтяжчих умов нашого народного життя знаходять сини нашого народу щиру, сердечну гостинність на чеській землі, а Золота Прага витає знову в своїх давніх мурах сотки української молоді, для якої замкнено джерела науки на рідній землі. Із вдячністю приймаємо братню руку, що помагає нам рятувати наше загрожене національно-культурне життя, зберегти його духовні цінності, піддержати національне виховання нашої молоді». В Українському вільному університеті також викладали Д. Антонович, І. Горбачевський, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, С. Рудницький, С. Смаль-Стоцький, В. Старосольський та багато інших українських учених світового рівня. Зокрема, відомий український вчений-хімік Іван Горбачевський товаришував з професором Т. Г. Масариком ще з часів їхньої сумісної викладацької праці в Чеському університеті в Празі й належав до вузького кола осіб, що мали вільний доступ до президента¹⁹.

Слідом за Українським вільним університетом були відкриті, і також за допомогою президента Т. Г. Масарика, Українська господарська академія в Подєбрадах (1922 р.), Український педагогічний інститут ім. Драгоманова в Празі (1923 р.) та ін.²⁰. У згаданих вищих школах також працювали українські науковці, серед них – А. Артимонович, В. Барвінський, О. Бочковський, В. Гармашів, Б. Іваницький, В. Королів-Старий, Б. Мартос, І. Мазепа, С. Русова, В. Сімович, Д. Чижевський, Є. Чикаленко²¹.

У травні 1923 р. Подєбради відвідав президент Чехословаччини Т. Г. Масарик, і у відповідь на коротке вітальне слово ректора Української господарської академії І. Шовгеніва (батька О. Теліги) сказав: «Я дуже добре проінформований про вашу школу, недавно одержав про це дані. Дуже радий, що ви знайшли у нас не батьківщину, її, зрозуміло, не можете тут знайти, але в братньому народі – доброго сусіда, яким можете бути задоволені. Самі ви кажете, що є задоволені і щасливі... Оскільки це буде залежати від мене, я з радістю вас і ваших студентів буду підтримувати»²².

Усі українські вищі школи в ЧСР фінансувалися чехословацькою державою, а Український вільний університет також

діставав щомісячні президентські субвенції. Значна частина студентів отримувала стипендії. Серед сотень і сотень випускників цих вищих навчальних закладів назвемо хоча б визначного українського письменника Уласа Самчука, українську поетесу Олену Телігу, відомого поета Євгена Маланюка і визначного діяча ОУН Миколу Сціборського²³.

Крім того, українські біженці мали можливість навчатися в чеських вищих школах (найбільше їх було у Карловому університеті, у Гірничій академії в Пршібрамі, у Празькій консерваторії). У міжвоєнний період у Чехословаччині видавалися десятки українських газет і журналів, діяли сотні українських освітніх, культурних і політичних спілок, товариств і організацій. Можна стверджувати, що саме Прага у ті часи стала найбільшим у світі центром вільного українського громадсько-політичного життя чи, як говорив Олександр Олесь, – «колицкою української свободи, політичним, науковим та культурним осередком української духовності»²⁴.

Українці з вдячністю оцінювали доброзичливість Масарика. Так, старійшина галицьких громадсько-політичних діячів Юліан Романчук в листі до нього 27 вересня 1923 р. писав: «Високодостойний Пане Президенте! З порученням найважливіших українських інституцій, товариств і організацій Східної Галичини, на просьбу найвизначніших її громадян маю честь в їх імені, отже, і в імені всегалицько-українського народу, зложити Вам, високодостойний Пане Президенте, а через Вас і славному чеському народови, найщирішу горячу подяку за ту надзвичайно ласкаву опіку, якою з правдивою любов'ю до найнещасливішого слав'янського брата і з високою гуманністю наділяєте передовсім Український вільний університет у Празі і інші наші вищі школи, а відтак і взагалі ту нашу родину, котра в останніх роках змушена була шукати охорони і знайшла гостинне пристановище у Вашій державі»²⁵.

Львівське Наукове товариство ім. Т. Шевченка у жовтні 1923 р. обрало Т. Г. Масарика своїм дійсним членом. Жваво обговорювалися форма і зміст відповідної грамоти. З цього приводу декан філософського факультету Українського вільного університету С. Смаль-Стоцький писав до одного з чільних діячів НТШ К. Студинського: «Сама грамота повинна бути величавіша. В тексті треба сказати: найбільшому мужові і духовному провідникові Слов'янства, пророкови гуманности... А не сміємо забути спізнати в грамоті про всю ту підмогу нашої еміграції, особливо всіх наших культурних і наукових змагань, нашого університету, агрономічної академії, педагогічного інституту, ба і доросту нашого ученого, випосадивши його окремими стипендіями, що носять ім'я Масарика. Взагалі уложіть сю грамоту якнайкраще, бо все буде замало в порівнянні з тим великим добром, яким нас Масарик обдарував, в порівнянні зі всі-

ма тими заслугами, які має для нашого народу Масарик як учитель, філософ, духовний великан і наш найбільший добродій»²⁶.

Необхідно відзначити і такий аспект чесько-українських відносин у 1919-1930-х рр., як перебування Закарпаття (під назвою Підкарпатська Русь) у складі міжвоєнної ЧСР. Головним завданням Праги було інтегрувати Закарпаття до складу ЧСР зі збереженням національно-культурної особливостей краю і поступово піднести рівень його розвитку. У зв'язку з різними причинами, чехословацька влада за президентства Т. Г. Масарика не змогла реалізувати всіх елементів автономних прав Закарпаття, але економічна та культурно-освітня політика ЧСР у регіоні загалом була сприятлива для його розвитку. Закарпаття отримало значну фінансову підтримку. Зокрема, у 1919-1932 рр. уряд ЧСР витратив в краї 3,220 млрд. крон, а зібрав податків на суму 1,575 млрд. крон. Дефіцит покривався із податкових надходжень з чеських земель. У результаті розпочалася модернізація всіх сфер життя регіону (реконструкція промисловості, вдосконалення інфраструктури, аграрна реформа, розвиток освіти, соціального і медичного забезпечення), хоча зберігалася переважання аграрно-сектору економіки²⁷. Цікаво, що в Закарпатті працювало 22 українських лікарів-емігрантів²⁸. Серед них був П. Ключко, чоловік доньки І. Франка – Анни. Вона таким чином згадувала про працю П. Ключка у краї: «На Закарпатті в селі Довгім, куди мій чоловік дістав призначення на окружного лікаря, поклав він велику працю для піднесення здорового стану населення. Зараз після війни стан здоров'я на Закарпатті був безнадійний. Тиф червоний і сипний, чорна віспа, дифтерія, шарлятина й кір, коклюш і глисти, туберкульоза й сифіліс – це були щоденні явища, з якими треба було боротися. Чоловік добився у чеського уряду заложення й побудування домівки для диспансеру Масарикової Ліги, яка мала всі засоби й можливості від уряду для поборювання цих ... недуг. Працював днями й ночами, маючи під своєю опікою 8 сіл. 20-літня праця увінчалася значним успіхом. Деякі недуги, як тиф і віспа, зовсім зникли, а інші значно зменшилися. Епідемії дитячих хворіб були поборювані зараз же в зародку, туберкульозні діставали стау опіку й допомогу, а шкурні недуги підпали під сувору контролю й примусове лікування. Систематичні лекції на ці теми причинилися до культурного й до національного усвідомлення місцевого українського населення»²⁹.

Ніколи не вщухала вдячність українців Т. Г. Масарика. Зокрема, у кондоленції НТШ, адресованій Чеській академії наук і мистецтв з приводу смерті першого президента ЧСР у вересні 1937 р., зазначалось: «Зі смертю Т. Г. Масарика й український народ втрачає одного з найкращих оборонців його прав і змагає до самостійного й незалежного життя, тим-то велику втрату Чеського Народу відчуло болюче й усе українське суспільство, відчула її й українська наука, що її заступає наше Наукове

товариство. Сміємо запевнити славну Чеську Академію Наук і Мистецтв, що і в нас пам'ять покійного Т. Г. Масарика буде вічна й що в українського народу ім'я Його буде невмируще»³⁰. Після здобуття Україною незалежності, одну з вулиць Львова названо ім'ям Томаша Масарика. У Львові в 2000 р. і в Ужгороді у 2002 р. встановлені пам'ятні знаки Т. Г. Масарика³¹.

Також в сучасній Україні вивчається багатогранна діяльність Т. Г. Масарика, видаються його твори, збірники документів. У квітні 1998 року в Києві відбулися «Масариківські читання». З нагоди 150-річчя від дня народження першого президента ЧСР 16 березня 2000 р. у Львові проведено наукову конференцію «Томаш Масарик і Україна», святочну академію, а також відкрито виставку, присвячену цьому видатному чеському громадсько-політичному діячеві, великому другові українців, першому президенту Чехословацької республіки, дійсному члену НТШ³². У зв'язку з цим відзначимо видання «Бесіди з Т. Г. Масариком», здійснене у 2001 р. за ініціативою голови львівського товариства «Ческа беседа» Є. Топінки. Його зусиллями до 160-ої річниці народження першого президента ЧСР також видано збірник документів і матеріалів «Томаш Масарик і українці» (2010 р.)³³. 28 жовтня 2017 р. у Львові проведено наукову конференцію «Чесько-українські паралелі», присвячену Т. Г. Масарика, 100-й річниці битви чехословацьких легіонерів під Зборовом і 150-й річниці заснування товариства «Ческа беседа» у Львові. 20 жовтня 2018 р. у Львові відбулася наукова конференція «Перша Чехословацька Республіка і Україна».

У своєму останньому інтерв'ю, яке він дав для французької газети «Les Nouvelles Littéraires» 7 березня 1937 р. з нагоди дня свого народження, Т. Г. Масарик сказав: «Світовий розвиток прямує до універсального гуманізму, до становлення чистої людяності»³⁴. Зазначені слова залишаються актуальними і сьогодні.

Примітки:

1. Топінка Євген. Томаш Масарик і українці. Архівні документи. Львів, 2010. С. 3.
2. Дейнека Л. Т. Г. Масарик і українці. *Перший чехословацький президент Томаш Гарріг Масарик і Україна: матеріали III Чесько-української науково-практичної конференції «Шляхи розвитку культури чехів України»* м. Київ, 17 березня 2012 р., НАУ. Київ, 2012. С. 43-44.
3. Франко І. Викади проф. Масарика в Чикаго. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1902. Т. XIX. С. 49-51.
4. Топінка Євген. Передслово. *Чапек К. Бесіди з Т. Г. Масариком*. Переклад з чеської А. Кіцили. Львів, 2001. С. 6.
5. Там само. С. 5-6.
6. Трильовський К. Д-р Тома Г. Масарик президент-«визвольник» Чехословаччини (3). *Свобода. Український щоденник*. 1936. № 32. 8 лютого. С. 2.

7. Polák S. T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 4 (1900-1914). Praha: Masarykův ústav AV ČR, 2005. S. 14.
8. Крушельницька Л. І. Рубали ліс ... Спогади галичанки. Львів: Вид-во «Астролябія», 2018. С. 198.
9. Топінка Євген. Передслово... С. 5.
10. Худаніч В. І. Т. Масарик і Україна. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія»*. Ужгород, 2002. Вип. 7. С. 5.
11. Топінка Євген. Передслово... С. 6.
12. Віднянський С. В. Україна в житті Т. Г. Масарика. *Хроніка 2000*. Київ, 1999. № 29-30. С. 52.
13. Топінка Євген. Томаш Масарик і українці. Архівні документи. Львів, 2010. С. 3.
14. Там само.
15. Топінка Євген. Передслово... С. 5.
16. Дейнека Л. Т. Г. Масарик і українці. *Перший чехословацький президент Томаш Гарріг Масарик і Україна: матеріали III Чесько-української науково-практичної конференції «Шляхи розвитку культури чехів України»* м. Київ, 17 березня 2012 р., НАУ. Київ, 2012. С. 43.
17. Топінка Євген. Томаш Масарик і українці. Архівні документи... С. 4.
18. Там само.
19. Топінка Євген. Передслово... С. 7.
20. Топінка Євген. Томаш Масарик і українці. Архівні документи... С. 4.
21. Топінка Євген. Передслово... С. 7.
22. Там само.
23. Там само... С. 7-8.
24. Топінка Євген. Томаш Масарик і українці. Архівні документи... С. 4.
25. Топінка Євген. Передслово... С. 8.
26. Там само.
27. Кравчук О. М. Чеські землі у міжвоєнний період. *Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Вінниця, 2017. С. 171-172.
28. Кравчук О. Т. Г. Масарик і українські емігранти в Першій Чехословацькій республіці. *Чесько-українські паралелі: матеріали регіональної наукової конференції*, м. Львів, 28 жовтня 2017 р. Львів, 2017. С. 49.
29. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Торонто: Ліга Визволення України, 1956. С. 121-122.
30. Топінка Євген. Передслово... С. 8.
31. Т. Г. Масарик повернувся до Ужгороду. Ужгород, 2003. С. 31.
32. Дейнека Л. Т. Г. Масарик і українці... С. 47; Криль М. До 150-річчя від дня народження Томаша Масарика (Львів, березень 2000 р.). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2000. Вип. 51. С. 230-231.
33. Дейнека Л. Т. Г. Масарик і українці... С. 47.
34. Топінка Євген. Томаш Масарик і українці. Архівні документи... С. 6.

MASARYK AND UKRAINE

The author of the article reviews the place and the role of T. G. Masaryk in Ukrainian-Czech relations. She found out his contacts with Western Ukrainian politicians in the late 19th and early 20th centuries. Particular attention is paid to the period 1917-1920 and the interwar time, when the Czechoslovak President supported the Ukrainian state-building aspirations and provided an organizational and material support for functioning of Ukrainian emigrant higher education institutions in the Czechoslovak Republic.

Key words: T. G. Masaryk, Ukrainian-Czech relations, parliamentary activity, cultural contacts, democratic realism, emigration, higher educational institutions, Transcarpathia.

Отримано: 03.07.2020

УДК 94:327(437.3+477)«18/19»

DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.167-197

**Олександр Кравчук, Сергій Калитко,
Костянтин Завальнюк**
(Вінниця)

З ІСТОРІЇ ЧЕСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН У XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

У статті висвітлено головні аспекти історії чесько-українських взаємин у XIX – першій половині ХХ ст. Зауважено, що наприкінці нового і на початку новітнього часу чесько-українські відносини відзначалися активністю у різних сферах життя. Значна увага приділена допомозі влади Чехословаччини та особисто президента Т. Г. Масарика українській еміграції у міжвоєнний період. Окреслено внесок відомих чеських українців та українських чехів у розвиток освіти, науки та культури.

Ключові слова: Україна, Чехія, політика, культура, економіка.

Витоки відносин чехів і українців сягають глибини віків. У минулому обох націй є чимало спільного, починаючи зі слов'янської спорідненості. Історичні долі чехів були пов'язані з усіма слов'янськими народами і, зокрема, з українцями. У 1900 р. в Україні проживало 54 тис. чехів і словаків, 1930-1931 рр. – 87 тис., 1959 р. – 28,5 тис., 1989 р. – 17,1 тис.¹, 2001 р. – 5, 9 тис. чехів². У чеських землях проживало 1921 р. 3,3 тис. українців – громадян ЧСР, 1930 р. – 11,1 тис.³, 1970 р. – 9,8 тис., 1980 р. – 10,4 тис., 1991 р. – 10,1 тис., 2001 р. – 5,3 тис.⁴. Крім того, у вересні 2009 р. в Чехії працювало 135 тис. зареєстрованих українських трудових мігрантів і 30 тис. нелегальних заробітчан⁵.

Мета статті – розглянути головні аспекти історії чесько-українських взаємин у XIX – першій половині ХХ ст.

Наприкінці XVIII ст. чехи почали виїздити з монархії Габсбургів до Російської імперії. Зокрема, зафіксоване переселен-

ня 170 чеських сімей у Крим. Відтоді в Україні з'явилися чеські музиканти, які зі своїми капелами мандрували від міста до міста. Серед них були Я.-Б. Прач, А. Єдлічка, Я. Ландвара⁶. Прикметно, що Я.-Б. Прач на Надніпрянщині записав мелодії українських пісень, виданих окремими збірками у Петербурзі 1790 р. і 1815 р. Це були перші музичні записи української пісні⁷.

Після інкорпорування до Габсбурзької монархії у 1772 р. «Королівства Галиції і Лодомерії», на західноукраїнських землях працювали державні службовці чеського походження. Так, князь Л. А. Лобковіц у 1832-1836 рр. був намісником Галичини⁸.

У XIX ст. діяльність чеських діячів сприяла початку українського національного відродження на Західній Україні. Й. Шафарик, Я. Коллар, К. Гавлічек-Боровський, Ф. А. Челяковський, Ф. Палацький вплинули на літературне і національне відродження українців у Галичині, особливо на літературну діяльність М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича⁹.

Самобутність українського народу обстоював Ф. Палацький¹⁰. У праці, надрукованій 1830 р. у «Часописі Чеського Музею», він відзначав: «Русинський народ мовою відрізняється і від росіян, і від поляків. ... На півдні народ русинський сягає аж до Угорщини. Ціла Східна Галичина є українською. Звідти тягнуться русини по Поділля, Волині й Україні аж за Дніпро і далі аж до Кубані»¹¹.

Минулим Чехії цікавився Т. Шевченко. Він високо оцінював Я. Гуса, Я. Жижку, П. Шафарика, В. Ганку, Я. Коллара та ін. Я. Гус у поемі «Єретик» (1845 р.) названий «славним», великим мучеником, «чехом святим». Засуджуючи спалення Гуса за виступи проти римського папи та німецької експансії, Т. Шевченко звеличував просвітницьку діяльність чеської інтелігенції, її роль у відстоюванні самобутності національної культури та взаємності слов'янських народів. В «Єретику» поет писав: «Слава тобі Шафаріку, / Вовіки і віки, / Що звів еси в одно море / Слав'янській ріці!»¹².

К. Гавлічек-Боровський у статті «Слов'янин і чех» (1846 р.) підтримав право українців на свободу: «Малоруська Україна є постійне прокляття, яке самі над собою винесли поляки і росіяни ... над Польщею і Росією мститись пригнічена свобода України»¹³.

У 1848 р. українці вперше презентували свої політичні вимоги на європейському форумі – Слов'янському з'їзді у Празі. Прикметно, що програми представників різних регіонів були однаковими – утворення єдиного автономного коронного краю з Галичини, Закарпаття, Буковини. Ці прагнення автономії у складі Габсбурзької держави були схожими з чеською програмою австрославізму.

Активними залишалися культурні зв'язки українців і чехів. Чеські вчені працювали у багатьох навчальних закладах на українських землях¹⁴. З істориком А. Угле тісно пов'язане створення у

1817 р. реального училища, на основі якого 1844 р. у Львові відкрито технічну академію¹⁵. Медик Й. Беррес (1796-1844) працював у Львівському університеті та ініціював створення у 1831 р. спеціалізованої інфекційної лікарні у Львові¹⁶. Історик В. Цих у 1836-1837 рр. обіймав посаду ректора Київського університету¹⁷. Ректорами Львівського університету обиралися вихідці з Чехії правники Ф. Туна та Е. Гербст (у 1853-1854 рр.), професор математики І. Лемех (у 1854-1855 рр.)¹⁸. Фізик А. Гандл у 1893 р. обраний ректором Чернівецького університету¹⁹.

Одним із перших чеських авторів, які ознайомили своїх співвітчизників із творчістю Т. Шевченка був В. Дундер. Він її високо оцінював, зокрема, у статті «Українська література» у газеті «Pražské noviny» 29 квітня 1860 р.²⁰. Зауважимо, що у 1876 р. у Празі надруковано 2-томне, найповніше на той час, видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Твори Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, І. Франка, українські пісні та казки перекладали Р. Єсенська, Я. Гудец, К. Єлінек. Українську народну творчість досліджували Л. Куба, Й. Гануш і Ф. Ржегорж. Останній багато років жив у Галичині і став видатним популяризатором української культури в Чехії²¹.

Йозеф Главка (1831-1908), чеський архітектор, засновник і перший президент Чеської академії наук, літератури і мистецтв, у 1864-1873 рр. працював на Буковині, зокрема, був автором проекту комплексу будинків буковинського православного митрополита у Чернівцях, що нині є одним із корпусів національного університету імені Юрія Федьковича²².

Зближувала обидва народи і спільна діяльність західноукраїнських і чеських політиків в австрійському парламенті (1867-1918 рр.). Чехи і українці жодного разу не голосували проти взаємних інтересів²³.

Певну роль чехи відіграли у розвитку економіки Галичини, зокрема, такої галузі, як броварництво. У Львові в середині XIX ст. діяло 5 броварень, в яких працювали чеські фахівці. Львівським чехам належали броварня на Підзамчі – родині Кіселків, броварня на тодішній вул. Св. Лазаря – Прохазкам²⁴.

Між західноукраїнськими і чеськими землями активізувалися економічні зв'язки. Зокрема, зі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття в чеські області постачалися худоба, продукти тваринництва, хліб, віск, сіль, селітра, полотно і вироби з нього, вовна, шкіра, дерев'яні вироби, поташ, галуш тощо²⁵.

У другій половині XIX ст. у Львові проживало приблизно 1 тис. чехів²⁶. Життя чеської громади відзначалося активністю, 1867 р. утворено товариство «Ческа беседа».

Діячі українського національного руху запозичували у чехів форми культурно-просвітницької діяльності²⁷. У 1868 р. створено галицьку «Просвіту» за зразком культурно-освітньої організації «Чеська матиця», у 1884 р. у Львові засновано український «Сокіл» на взірць чеського «Соколу» тощо²⁸.

Системного характеру набрала українсько-чеська наукова і літературна співпраця. Низку чеських учених обрано дійсними членами Наукового товариства імені Шевченка (Я. Бідло, Л. Нідерле, І. Полівка, З. Неєди, К. Ходунський й ін.). 7 січня 1914 р. Чеське Королівське Товариство Наук обрало своїм закордонним членом М. Грушевського²⁹. Членами Чеського етнографічного товариства у Празі були В. Гнатюк³⁰ та І. Франко³¹. Зауважимо, що І. Франко був «центральною постаттю в чесько-словацько-українських взаєминах в останній третині XIX – на початку XX ст.»³². З його іменем «пов'язана поява в українському слов'янознавстві нового напрямку – вивчення чесько-українських культурних зв'язків»³³. І. Франку належать статті з чеської тематики у пресі, переклади з чеської літератури, статті з українознавства у чеських виданнях, зокрема, в енциклопедії «*Ottův naučný slovník*»³⁴. Відомі статті І. Франка «*Národ sobě*» і «З гостювання у Празі», присвячені відповідно відкриттю Чеського національного театру та Празькій етнографічній виставці³⁵. Важливе значення мали його праці «Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар»³⁶, «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер»³⁷, «До історії чесько-руських культурних взаємин»³⁸. «Карел Гавлічек-Боровський. Життєписний нарис»³⁹, «Дещо про «Рукопись Короледворську»⁴⁰, «Виклади проф. Масарика в Чикаго»⁴¹.

У той час з'явилася низка творів І. Франка у чеських перекладах Ф. Главачека, Я. Розводи, Р. Єсенської, його драма «Украдене щастя» була поставлена у Празі як опера⁴².

З Чехією тісно пов'язана наукова та професійна діяльність українських вчених. Я. Кулик (1793-1863), математик, родом зі Львова, з 1826 р. був професором Празького університету⁴³. Професор фізики та електротехніки, родом із Тернопільщини, І. Пулюй у 1888 р. був обраний ректором Празького університету. Там також працював біохімік і епідеміолог І. Горбачевський. Він заклав в університеті основи медичної хімії, створив наукову школу біохімії. Його неодноразово обирали деканом медичного факультету, а в 1902 р. – ректором університету⁴⁴.

В Україні одним з найвідоміших археологів став чех Вікентій Хвойка (1850-1914), родом з чеського села Семин. Закінчив комерційне училище. У 1876 р. переїхав до Києва, де працював учителем та займався вирощуванням хмелю і чеського проса – росички. Видав праці з цієї галузі. У 1890-х рр. захопився археологією, досліджував Кирилівську стоянку пізнього палеоліту на Старокиївській горі у Києві. 1896 р. відкрив перші поселення трипільської культури на Київщині. Досліджував пам'ятки бронзового і ранньозалізного віків у Середньому Подніпров'ї. У 1899 р. відкрив пам'ятки зарубинецької культури, у 1900-1901 рр. – пам'ятки черняхівської культури тощо. Був одним із засновників і працівни-

ків Київського міського музею старовини і мистецтва (нині – Національний історичний музей). У працях з археології Хвойка активно доводив автохтонність східних слов'ян на території Середнього Подніпров'я, поклав початок джерельної бази археологічного дослідження Середнього Подніпров'я⁴⁵.

У другій половині XIX ст. розпочався новий етап чеської колонізації в Україні. У 1868-1874 рр. на Правобережну Україну переселилося понад 20 тис. чехів, що заснували 65 поселень⁴⁶. У 1860-1870 рр. засновано чеські колонії (переважно хліборобські), зокрема, на Волині, у Криму. У 1868-1870 рр. у Волинській губернії поселилося 946 чеських сімей, які на вигідних умовах купували поміщицьку землю⁴⁷.

Чехи принесли високу землеробську культуру, вирощували нові для деяких регіонів України технічні культури – хміль і мак, ними було виведено сорт хмелю з врахуванням клімату та ґрунтів Волині⁴⁸.

У 1897 р. на Волині мешкало 28 тис. чехів. Чехи збудували у краї 16 browарень, 113 млинів, 5 цукрових заводів. У 1871-1875 рр. в регіоні було створено три парафії чеської гуситської церкви. У 1870-1880 рр. існувало понад 20 чеських шкіл, але у 1887 р. вийшов закон про їх ліквідацію та заміну російськими впродовж трьох років. Волинським чехам вдалося зберегти театральні та співочі товариства, літературні гуртки і бібліотеки, а також трактири як місця зустрічей та проведення традиційного дозвілля. На початку XX ст. чеські школи було відновлено. Діяли добровільні пожежні дружини⁴⁹.

Також чехи придбали земельні ділянки у Херсонській та Таврійській губерніях, на Кубані. У 1870-1871 рр. вихідці з Чехії придбали у поміщиків 20 тис. десятин землі у центральній частині Криму. Почався процес заснування тут і на прилеглих землях невеликих чеських поселень. Зокрема, у Таврійській губернії засновано Новгородовку, а в Херсонській – Богемку⁵⁰.

Із 1874 р. через ускладнення процесу придбання землі та поширення на переселенців військового обов'язку їх потік в Україну зменшився. На початку XX ст. в Україні існувало приблизно 130 чеських поселень⁵¹. На Наддніпрянщині напередодні 1914 р. проживало 44 433 чехи⁵². В Одесі діяло «Чеськослов'янське товариство підтримки», засноване у 1900 р. Чеський гурток був також організований у Харкові⁵³.

На території сучасної Вінниччини перші чеські переселенці почали з'являтися після 1874 р., у зв'язку із масовим відтоком німців-менонітів через запровадження у Російській імперії загальної військової повинності. 24 жовтня 1874 р. між громадою чехів-землевласників колонії Голендри та попередніми власниками – німцями-менонітами укладено купчу на 957 десятин землі⁵⁴. Перші 204 чеських переселенців поселилися у Голендрах у 1876 р. Через рік чехи прийняли російське

підданство і Київською казенною палатою були причислені до с. Михайлин. На початку 1883 р. переселенцям дозволили створити самостійну сільську громаду. На 1890 р. у колонії налічувалося 57 домогосподарств, в яких проживало 139 чоловіків та 127 жінок. Після клопотання сільського сходу та дозволу імператора Олександра III від 27 жовтня 1891 р. населений пункт перейменували у Миколаївське, згодом у Миколаївку⁵⁵.

Чехи залишили помітний слід і в культурно-мистецькому середовищі Поділля. Зокрема, це стосується діяльності талановитого чеського архітектора і художника Ї. Стібрала (1859-1939), який вже у 28 років став професором, а через одинадцять років – директором Празької художньо-промислової школи, виконував відповідальні державні замовлення, займався реставрацією пам'яток архітектури Чехії, новим будівництвом. Саме Ї. Стібралу місто Немирів на Поділлі зобов'язане своїми кращими архітектурними пам'ятками, спорудженими за його проектами: палацом княгині Марії Щербатової, спиртзаводом, електростанцією, критим ринком та низкою житлових і господарських будівель⁵⁶. При спорудженні немирівського палацу у 1893-1899 рр. архітекторами-будівничими працювали чехи Г. Грюнер, Е. Крамарж та А. Зіма. Чехи і, насамперед, сам Ї. Стібрал тактовно призивалися до місцевих, українських будівельних традицій та правил⁵⁷.

Великий внесок у розвиток музичної культури Подільського краю зробили музиканти, педагоги, громадські діячі, вихідці з Чехії З. Комінек та В. Петр. Після навчання у Празькій консерваторії та Чесько-Слов'янській академії музики і співу, З. Комінек викладав у академії, був капельмейстером оркестру балету Празького земського театру. З 1911 р. і до смерті у 1950 р. його життя та діяльність пов'язані з Кам'янцем-Подільським. У 1911-1917 рр. працював військовим диригентом, викладачем музики у чоловічій гімназії, комерційному училищі, приватній музичній школі, займався виконавською діяльністю як скрипаль. У 1917-1935 рр. обіймав посаду концертмейстера драматичного театру. Водночас певний час викладав у загальноосвітній та музичній професійній школах, працював скрипалем духового оркестру Кам'янець-Подільського прикордонного загону. У 1935 р. – створив при кінотеатрі ім. Войкова камерний оркестр, яким керував до кінця життя. У 1944-1945 рр. був директором театру імені Т. Шевченка. В. Петр отримав освіту у Празькому та Санкт-Петербурзькому університетах. У Празі був учнем Празької школи органістів. Окрім музичної, мав філологічну освіту. Працював у гімназіях Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського. Доктор грецької філології Київського університету та Ніжинського історико-філологічного інституту. З 17 липня 1918 р. – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету. Викладав курси грецької та латинської

мов, історії та теорії музики. Через погіршення стану здоров'я у 1921 р. виїхав на батьківщину, де помер у 1923 р.⁵⁸.

Певний час у Вінниці жив та працював син видатної чеської письменниці Б. Немцовой статський радник Ярослав Немец (1842-1898). Він вивчав малярську справу у Мюнхенській королівській академії промисловості та мистецтва, однак через брак коштів не закінчив навчання. Згодом був учителем креслення в реальному училищі в Одесі, директором реального училища у Рівному. У 1890-1895 рр. працював першим директором Вінницького реального училища. У Вінниці він також займався овочівництвом та садівництвом. Як визнаний фахівець у цій галузі у 1895 р. російським міністерством землеробства був направлений на стажування до США та Канади. Після повернення видав наукову працю, у якій підсумував свій агротехнічний досвід. У 1898 р. відбув на лікування до Праги, де невдовзі помер⁵⁹.

Чимала заслуга чехів і у розвитку броварництва на Поділлі. У 1888 р. броварню та солодовий завод заснував у містечку Зінків Подільської губернії чех В. Дівішек⁶⁰. У 1893 р. чех Ф. Фучек побудував у Вінниці потужну броварню «Славянский паровой пивоваренный завод»⁶¹, а в 1907 р. Я. Трнко – броварню у Бершаді⁶².

Наприкінці XIX ст. у Києві чехам належало 50 торговельно-промислових закладів. На початку XX ст. на Шулявці (район міста) проживало понад 5 тис. чехів і словаків, які, переважно, працювали на заводі Я. Грегера і Й. Криванека. Чехи заснували чавуноливарні, машинобудівні заводи, що виготовляли, переважно, устаткування для харчової, будівельної галузей промисловості. Також була побудована фабрика грамофонних платівок, продукція якої напередодні Першої світової війни була відома в Європі. У 1914-1915 рр. це було одне з двох подібних підприємств у Російській імперії⁶³. У Києві чехи утримували трактири та готелі⁶⁴.

На Шулявці було влаштовано парк «Стромовка», де відбувалися народні гуляння, виступали духові і струнні оркестри, ставилися вистави самодіяльного Чеського театру. У 1907 р. побудовано і відкрито Київську чеську школу⁶⁵. Діяла мережа їх громадських організацій: освітнє товариство «Ян Амос Коменський», фізкультурне об'єднання «Південь», гімнастичне товариство «Сокол»⁶⁶, засноване у 1905 р.⁶⁷, видавалися часописи «Сesky pravoslavny kalendar» (1888), «Rusky Cech» (1906-1908), «Сechoslovan» (1911-1914, 1916-1918) та ін.⁶⁸. На сторінках видання «Rusky Cech» вперше було опубліковано повний переклад чеською мовою поеми Т. Шевченка «Єретик» та новознайдений повний текст оригіналу⁶⁹.

Значного поширення серед чехів України набув сокільський рух. Його осередки у 1904 р. було засновано у Харкові, у 1908 р. – у Кам'янці-Подільському, у 1910 р. – у Житомирі⁷⁰.

Україна була одним з центрів консолідації чехословацького національно-визвольного руху під час Першої світової війни. У

серпні 1914 р. у Києві утворено військовий підрозділ «Чеська дружина». До нього приєднувалися військовополонені чехи з австро-угорської армії. У вересні 1917 р. утворено Чехословацький корпус. Його 1-а дивізія формувалася у Волинській губернії, 2-а – у Полтавській губернії⁷¹. У Києві також розташовувалося відділення Чехословацької національної ради, що підтримувало приязні відносини з Центральною Радою⁷². Прикметно, що до складу Центральної Ради 30 липня 1917 р. увійшли представники національних меншин, серед яких був чех⁷³ – депутат від чехословацьких профспілок в Україні доктор Новотний⁷⁴. Одна із найпопулярніших тогочасних українських газет – «Народня воля», друкувалася у «Слов'янській типографії» в Києві, власником якої був чех В. Швіговський⁷⁵.

Відділення Чехословацької національної ради в Росії вівало відновлення української державності у формі УНР. «Ми визнали Україну, що проголосила себе III Універсалом самостійною державою, але у складі федеративної Росії» – згадував Т. І. Масарик⁷⁶. Як лідер визвольного руху чехів і словаків він перебував у Києві з 22 листопада 1917 р. до 22 лютого 1918 р.⁷⁷. Т. І. Масарик провадив переговори з політиками УНР М. Грушевським, В. Винниченком, О. Шульгиним та іншими про статус чехословацьких легіонів⁷⁸.

12 грудня 1917 р. на Конгресі поневолених націй в Києві Т. І. Масарик уперше висловився за право України на незалежність й соборність, що вплинули на активізацію дій Центральної Ради на шляху державної самостійності⁷⁹.

Сформована українською стороною «Комісія в справі формування Чехо-словацького корпусу на Українській території» 13 грудня 1917 р. ухвалила рішення «дати зазначеному Корпусу можливість закінчити своє формування як з технічного, так і з матеріального боку», зазначивши певні умови: «1. Корпус, прийнявши обов'язки захищати інтереси Української Республіки, коритися всім розпорядженням Української Військової Влади і при потребі продовження війни займає місце на фронті по вказівкам цієї влади. 2. Наколи б виникла потреба захищати від зруйновання та розграбовання злочинним елементом народнього майна... Корпус дас[ть] свою допомогу, згідно з вказівками Української Військової Влади. Але, разом з цим, вживання зазначеного Корпусу, яко засобу для міжпартійної, або міжнаціональної боротьби визнається недопустимим. 3. При демобілізації зазначений Корпус здає всю зброю і військове майно в розпорядження Української Військової Влади». 17 грудня 1917 р. ці умови затвердив генеральний секретар з військових справ С. Петлюра⁸⁰. Досягнуті домовленості увійшли до угоди Чехословацької національної ради з УНР від 15 січня 1918 р. про умови перебування чехословацьких легіонерів в Україні⁸¹. Український парламент допоміг в організації чехословацької

армії обмундируванням і озброєнням⁸². Корпус зберігав нейтралітет щодо подій всередині України.

19 січня 1918 р. Т. Г. Масарик був присутній в Києві на засіданні комісії для розробки проекту утворення чехословацької національно-персональної автономії в Україні при правлінні Союзу чехословацьких товариств на Русі. Таку автономію було визнано життєво необхідною для збереження національного існування, культурного і економічного розвитку чехів і словаків – громадян УНР⁸³. За часів Центральної Ради в Україні діяли 43 чеських школи⁸⁴.

25 січня 1918 р. IV Універсалом Центральна Рада проголосила незалежність УНР. Її мирні переговори з Четверним союзом несли в собі небезпеку роззброєння чехословацьких легіонів. 26 січня 1918 р. Т. Г. Масарик повідомив міністра закордонних справ УНР О. Шульгина про розрив угоди 15 січня 1918 р. і вихід легіонів з території України. Лідер чехословацького руху зауважив, що відокремлення УНР від Росії вважає помилкою, оскільки «виснажена війною і зовсім не готова до ведення будь-яких інших військових дій Україна, підпадає у сильну залежність до німців і австрійців»⁸⁵. Як зауважив С. Віднянський, «з точки зору мети, завдань і зовнішньополітичних інтересів чехословацького національно-визвольного руху це було цілком закономірним кроком, адже Україна уклала мирний договір і звернулася за допомогою до тих, кого чехи й словаки вважали своїм головним ворогом і від поразки яких залежав успіх їх боротьби за незалежність. Крім того, цілковита самостійність України суперечила переконанням Т. Масарика щодо вирішення українського питання, а також його поглядам на післявоєнний устрій нової Європи»⁸⁶.

Зберегти корпус у вирі революційних подій Т. Г. Масарик вважав найважливішим завданням. Після підписання УНР Брест-Литовського миру, 7 лютого 1918 р. Т. Г. Масарик проголосив Чехословацький корпус в Росії частиною автономної чехословацької армії у Франції, чим була знята загроза відправки до Австро-Угорщини чехів і словаків, які офіційно були її підданими⁸⁷.

10 лютого 1918 р. Т. Г. Масарик уклав з більшовицьким командувачем у Києві М. Муравйовим угоду про забезпечення озброєного нейтралітету корпусу і право його передислокації до Франції⁸⁸.

Відхід корпусу до Росії розпочався 20 лютого 1918 р.⁸⁹, 2 березня він залишив Київ⁹⁰. 8-13 березня 1918 р. деякі чехословацькі підрозділи спільно з червоноармійцями у боях затримали німців біля Бахмача⁹¹. Це дозволило організовано евакуювати підрозділи Чехословацького корпусу і Червоної армії⁹².

Із проголошенням восени 1918 р. Чехословацької республіки, Західноукраїнської народної республіки та відновлення Української Народної Республіки розпочався міждержав-

ний етап українсько-чеських взаємин. Як і країни Антанти, ЧСР не встановила офіційних дипломатичних відносин з УНР і ЗУНР. Разом із тим, Чехословацька республіка de facto визнала українські державні утворення. Із грудня 1918 р. в Празі діяло представництво ЗУНР (очільник – мовознавець і педагог С. Смаль-Стоцький), а з лютого 1919 р. – Надзвичайна дипломатична місія УНР, головою якої був колишній міністр праці Української Держави М. Славінський.

Влітку 1919 р. в понад 20 чеських містах з величезним успіхом відбулися концерти Української Республіканської Капели під керівництвом Олександра Кошиця⁹³. Сам О. Кошиць виводив походження свого роду від італійських патрициїв Розінів (Розінусів), які перейшли в Богемію за часів володаря Чеха і зазнавали там рід Розенбергів. Один з представників роду – Порай у 995 році прийняв польське підданство, хоч визнавав себе чехом. Рід Кошиців вимовлявся так: «Кошиць герба Порай»⁹⁴.

У цей час в чеських землях формувалася українська емігрантська спільнота, що, переважно, складалася із військовополонених та біженців часів світової війни. У травні 1919 р. вона поповнилася окремими підрозділами Української Галицької армії (серед її командного складу були чехи⁹⁵), які опинилися у ЧСР після окупації території ЗУНР Польщею. Окремі з цих підрозділів, разом з армією ЧСР у боях під Кошицями та під Новим Местом допомогли зупинити наступ військ Угорської радянської республіки, втративши приблизно 350 вбитих і поранених⁹⁶. Президент ЧСР, після перемовин з представником ЗУНР, дозволив інтернувати підрозділи Української Галицької армії⁹⁷. Згодом інші з'єднання армії також потрапили до ЧСР. Всі вони (бл. 4 тис. осіб) були зосереджені у містах Німецьке Яблонне⁹⁸, Ліберці, згодом Йозефові. Загалом, на початку 1920-х рр. кількість українських емігрантів сягала 20 тис., до 1945 р. Чехія залишалася найактивнішим осередком української еміграції⁹⁹.

На поряток денний постало питання політики щодо емігрантів. Одним із її ініціаторів виступив Т. І. Масарик¹⁰⁰. У 1920 р. він дозволив освітянам із Наддніпрянщини та Галичини працювати у новостворених школах Закарпаття¹⁰¹.

На визначення політики щодо емігрантів впливало ставлення президента ЧСР до Радянської Росії та інших тогочасних радянських державних утворень. Т. І. Масарик вважав, що у майбутньому внаслідок «політичного дилетантизму більшовиків» відбудеться зміна однопартійної радянської влади демократичною системою з більш поміркованими політичними силами, що дозволить лівій російській еміграції знайти спільну мову з більшовиками¹⁰². Підтвердження своїх поглядів Т. І. Масарик вбачав у запровадженні у 1921 р. нової економічної політики¹⁰³.

Допомога емігрантам «базувалася не тільки на принципах гуманізму, братерства, але насамперед на слов'янській єднос-

ті та приналежності до центрально- і східноєвропейського простору»¹⁰⁴. На думку В. Доубека, метою Праги була політика, яка б зарекомендувала Чехословаччину перед країнами Антанти як надійного, активного і самостійного діяча центральноєвропейської сцени з інтересом певного посередництва при спробах подальшої стабілізації радянських державних утворень¹⁰⁵.

Влада ЧСР, зацікавлена у встановленні, принаймні, економічних відносин з РСФРР і УСРР (у квітні-травні 1921 р. відбувся обмін торговими місіями), вважала, що саме емігранти з теренів колишньої імперії Романових, які здобудуть освіту у державі чехів і словаків, повернуться на батьківщину з початком її реконструкції і, таким чином, сприятимуть її подальшому зближенню з ЧСР¹⁰⁶.

Отримавши інформацію про голод в РСФРР і УСРР, президент ЧСР вирішив надати допомогу, водночас продовжуючи підтримку емігрантам у загальнодержавному масштабі. Після його листа до міністра закордонних справ ЧСР Е. Бенеша, вона набула централізованого характеру¹⁰⁷. 28 липня 1921 р. міністерство закордонних справ ЧСР ухвалило постанову про початок Російської допоміжної акції. У документах уряду ЧСР вона спочатку називалася програмою встановлення економічних і культурних зв'язків з Росією та Україною¹⁰⁸. Аналогів цієї програми не було у жодній іншій європейській державі.

Реалізація Російської допоміжної акції розпочалася у двох напрямках – допомога голодуючим і підтримка емігрантів з колишньої імперії Романових. Центральний орган більшовиків України – харківська газета «Комуніст» 12 липня 1922 р. опублікувала невелике повідомлення про чехословацьку допомогу голодуючим у Мелітопольському повіті, відзначивши грошовий внесок президента Т. Г. Масарика¹⁰⁹. Загалом, Чехословацька допоміжна акція в радянській Україні тривала у травні-вересні 1922 р. Було надано продовольчу допомогу 17 092 особам із 59 населених пунктів Південної України¹¹⁰. Прикметно, що у 1922-1923 рр. відомий український митець В. Касіян виконав свій перший політичний плакат на основі ескізу «Пієта» із закликом чеською мовою – «Допоможіть голодуючим!». Плакат призначався для організованого у Празі Комітету допомоги голодуючим в СРСР¹¹¹.

Після заборони Москвою діяльності закордонних благодійних місій у радянських державних утвореннях, основним напрямком Російської допоміжної акції стала підтримка у ЧСР культурно-освітньої діяльності емігрантів, зокрема, з України.

Укладення Ризького мирного договору між Варшавою і Москвою та припинення підтримки інтернованої у Польщі армії УНР, спонукало її вояків перебиратися до Чехословаччини. Лише впродовж 1922 р. з польських таборів виїхало 2255 осіб¹¹².

Зосередження української еміграції в ЧСР дослідники пояснюють існуванням тут сприятливих умов, прихиль-

ним ставленням керівництва держави до визвольних змагань українського народу, включенням до складу Чехословаччини Закарпаття із закріпленням у конституції правом територіальної автономії, проживанням у чеських землях значної кількості української студентської молоді. Водночас, серед найголовніших причин називається позиція президента Т. Г. Масарика, який був для українських біженців взірцем «справжньої еміграційної політики, оборонцем духов[н]их вартостей ... »¹¹³.

Чехословацька влада не вважала можливим надати допомозі українським емігрантам політичного характеру¹¹⁴. Тому, для цього, за підтримки президента, у травні 1921 р. засновано Український громадський комітет як орган біженців (розташовувався у приміщенні місії УНР) і розпочалося перенесення Українського Вільного Університету з Відня до Праги¹¹⁵.

25 жовтня 1921 р. Український громадський комітет, який у 1921-1925 рр. очолював М. Шаповал, звернувся до Т. Г. Масарика з проханням про різні форми допомоги, зокрема, про поширення на українську молодь пільг, які мали російські студенти¹¹⁶. Заступник міністра закордонних справ ЧСР В. Гірса підтримав ці прохання¹¹⁷. Варто відзначити, що допомога поширювалася на українських емігрантів – вихідців з колишніх Російської та Австро-Угорської імперій. Новоутворений Чехословацько-український комітет із листопада 1921 р. почав отримувати державну субсидію для українських студентів, яка щомісяця становила приблизно 800 тис. крон¹¹⁸. Всього, у 1921-1931 рр. допомогу отримували 1992 українських студенти¹¹⁹. Також було організовано матуральні курси, створено українську гімназію, українським емігрантам надано можливість здобувати освіту у чехословацьких вищих навчальних закладах та отримувати стипендії¹²⁰. Українські студенти-емігранти забезпечувалися безкоштовною допомогою (житло, одяг, харчування, література)¹²¹.

Наприкінці 1921 р. радянська влада оголосила амністію колишнім військовослужбовцям рядового складу так званих «білих армій» та емігрантам¹²². Частина українців, інтернованих у таборах ЧСР, виїхала до УСРР. Проте в умовах повоевненої руйнації та безробіття, радянська влада була зацікавлена не у масовому поверненні біженців, а лише окремих відомих політичних діячів для використання цього у пропаганді та, в якійсь мірі, у легітимізації більшовицького режиму.

5 і 6 червня 1922 р. Прага пішла на встановлення економічних відносин з РСФРР і УСРР, підписавши з ними тимчасові торговельні договори. Після утворення СРСР 30 грудня 1922 р. УСРР припинила зовнішньополітичну діяльність, її представництво у Празі увійшло до складу торгового представництва СРСР. Економічне співробітництво ЧСР і Радянської України тривало й надалі. Значний внесок чехословацька сторона здійснила у побудову Дніпрогесу – найважливішого енергетично-промислового

об'єкта України та й в СРСР загалом. Машинобудівні заводи у м. Вітковице отримали замовлення на металеві конструкції для мосту через Дніпро довжиною 224 метри. Відповідні угоди підписано у січні, квітні та травні 1929 р. Орієнтовна сума замовлення оцінювалася у 426,5 тис. доларів¹²³.

Російська допоміжна акція продовжувалася, незважаючи на неодноразові протести радянського уряду. Т. Г. Масарик зберігав надію на еволюцію більшовицького режиму вправо і уможливлення емігрантам повернутися на батьківщину. У зв'язку з цим, президент відчував обов'язок матеріально і морально сприяти біженцям «зібрати, зберегти і підтримати залишок культурних сил» і «підготувати до майбутньої великої праці» на їх батьківщині¹²⁴. Головний зміст еміграційної політики чехословацький уряд вбачав у допомозі емігрантам у сфері розвитку науки, освіти і культури¹²⁵. При цьому, йшлося про підтримку культурних сил еміграції в ЧСР та їх репатріацію, зокрема, в Україну¹²⁶.

Надзвичайно важливою була підтримка чехословацькою владою заснування і діяльності українських емігрантських вищих навчальних закладів у ЧСР. Відповідну мережу, створену у 1921-1924 рр., складала: у Празі – Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (УВПІ), Українська студія пластичних мистецтв, Український вільний університет (УВУ), у Подебрадах – Українська господарська академія (УГА). Вони мали статус недержавних, приватних навчальних закладів. Всі українські студенти, які навчалися в українських вищих школах в ЧСР, відвідували чехословацькі навчальні заклади як їх дійсні слухачі¹²⁷.

Відзначимо, що заснування українських вищих навчальних закладів у ЧСР відбувалося в умовах скасування українських кафедр в університетах у Чернівцях і Львові та університетів у радянській Україні¹²⁸. В. Сімович, ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у 1926-1930 рр., назвав навчальні заклади емігрантів у ЧСР єдиними у світі вільними українськими вищими школами¹²⁹, що надавало їм загальноукраїнського значення. Прикметно, що М. Шаповал пов'язував початок українізації в УСРР із інформаційним тиском еміграції на більшовицьку владу¹³⁰.

Зі створенням українських вищих шкіл, за висловом В. Левицького, «Національна справа, замість безплідних очікувань на зміну політичної ситуації, отримала новий, реальний зміст»¹³¹. О. Олесь вважав, що Прага понад два десятиліття, була «колискою української свободи, політичним, науковим та культурним осередком української духовності»¹³². Загалом, як зазначав С. Наріжний, «чеський народ правдиво відчув потреби українські й широко запровадив роботу по задоволенню їх. Його допомога досить значна матеріально, не має міри для оцінки її національного значення і для України...»¹³³. Високо

оцінював значення допомоги ЧСР колишній прем'єр-міністр УНР І. Мазепа: «багато допомогли колишнім урядовцям та воякам закінчити і доповнити свою освіту та знання для дальшої праці на користь українського народу»¹³⁴.

Студентами в українських навчальних закладах найчастіше ставали колишні урядовці і військовослужбовці УНР. У 1924 р., коли фактично був розформований табір інтернованих військовиків у Йозефові, у ЧСР навчалось 2300 українських студентів¹³⁵.

В УВУ здобули докторські дипломи 82 особи. УГА видала 426 дипломів інженерів, УВПІ ім. М. Драгоманова – 22 дипломи докторів і 74 дипломи педагогів середніх шкіл¹³⁶.

Частина вихованців УВПІ ім. М. Драгоманова та окремі випускники УВУ працювали за фахом у школах Закарпаття, що сприяло національно-культурному відродженню краю¹³⁷. У 1931 р. у ЧСР працювали 189 випускників УГА, які здобули дипломи інженерів, економістів, агрономів¹³⁸.

ЧСР також підтримувала установи емігрантів з охорони пам'яток історії та культури. Так, утворений 1 вересня 1921 р. Музей-архів визволення України у Відні, 1923 р. переїхав до Праги. Туди ж прибув Головний військово-історичний музей-архів, створений 1921 р.¹³⁹. Вони об'єдналися і 14 грудня 1923 р. було затверджено статут Українського національного музею-архіву при Українському громадському комітеті¹⁴⁰. У 1932 р. його матеріали були передані Українському історичному кабінету¹⁴¹. 22 січня 1925 р. у Празі також створено Музей визвольної боротьби України (з 1945 р. – Український музей), який проіснував до 1948 р.¹⁴². У ньому налічувалося 1 млн. одиниць зберігання¹⁴³. Після Другої світової війни документи зазначених установ Чехословацька республіка передала УРСР. Нині вони у складі близько 340 фондів зберігаються у шести центральних архівах України. Найбільша частина документів, об'єднаних у 323 фонди (28,4 тис. справ), знаходиться у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України¹⁴⁴.

Однак, під впливом прагнення до розширення економічних відносин з СРСР, постало питання поступового скорочення державної підтримки емігрантів. У жовтні 1924 р. Е. Бенеш розпорядився приступити до скорочення допомоги емігрантам¹⁴⁵. У 1927 р. міністерство закордонних справ ЧСР розпочало підготовку заходів поступового згортання програми допомоги емігрантам¹⁴⁶.

Прихильність влади ЧСР до українських емігрантів зменшилася й через несприятливий для Праги розвиток національно-культурних процесів у Закарпатті. Там наприкінці 1920-х рр. за активної участі емігрантів посилювалася самостійницька українська орієнтація, що розцінювалося Прагою як загроза територіальній цілісності країни¹⁴⁷. Прикметно, що у

своїх спогадах «Світова революція» (1925 р.) Т. Г. Масарик відзначав: «Ставлення до малоросів є для нас важливим через приєднання Підкарпатської Русі і малоруську меншину (на Словаччині)»¹⁴⁸. 12 березня 1926 р. президент ЧСР в інтерв'ю газеті зі США «Christian Science Monitor», торкаючись питання майбутньої державної приналежності краю, сказав: «Запитував себе, чи ми в Чехословаччині будемо готові віддати одного дня Підкарпатську Русь Україні, якщо б її територія сягнула одного дня нашої. Проблема, звичайно, делікатна. Сьогодні даємо цій сільській нації освіту та інші вигоди, яких [вона] була позбавлена багато століть під угорським пануванням. Краще для нас і підкарпатських русинів, що об'єдналися з нами»¹⁴⁹.

Прага непокоїлась перспективами політичної діяльності емігрантів щодо Закарпаття. Так, М. Шаповал критикував керівництво Чехословаччини за нереалізованість автономії регіону. У жовтні 1928 р. він та діячі деяких емігрантських організацій підготували президенту меморандум у цій справі. Після цього М. Шаповала і Н. Григорієва викликали до міністерства закордонних справ, де їм заявили, що справа краю не стосується емігрантів, які користуються гостинністю ЧСР. Загалом, вище керівництво ЧСР прагнуло обмежити політичну діяльність емігрантів її спрямуванням у культурно-освітню сферу¹⁵⁰.

Водночас, президент продовжував підтримку емігрантів. Із листопада 1924 р. на потреби УВУ він виділяв 12 тис. крон щомісяця, а з 1930 р. – 10 тис.¹⁵¹. Т. Г. Масарик не виключав можливості, за відсутності «українських студентів, з університету зробити науковий інститут»¹⁵². У червні 1929 р. президент надав 1 тис. крон Українському комітету у ЧСР на упорядкування й утримування пам'ятників і могил полеглих воїнів української армії в Чехословаччині¹⁵³. Президент ЧСР підтримав українських емігрантів і в питанні так званих нансенівських паспортів. Рішення видавати паспорт Ф. Нансена – комісара Ліги Націй у справах біженців, емігрантам із теренів дореволюційної Росії було ухвалене 1922 р. Документ забезпечував власнику статус бездержавної особи з правами громадянина країни перебування¹⁵⁴. За наполяганням персоналу Української господарської академії, після відповідного меморандуму до Т. Г. Масарика від 15 січня 1930 р., міністерство внутрішніх справ ЧСР 1 липня розпорядилося замінити для українців запис національності у нансенівських паспортах з «росіянин» на «українець»¹⁵⁵.

Російську допоміжну акцію припинено 1931 р. і підтримку емігрантів у соціальній сфері передано Чехословацькому Червоному Хресту. Це було викликано світовою економічною кризою 1929-1933 рр. і зміною міжнародної ситуації, внаслідок якої відбулося зближення ЧСР і СРСР¹⁵⁶. Проте Т. Г. Масарик продовжував цікавитися українським питанням і допомагати емігрантам. У 1933-1934 рр., коли існуван-

ня УВУ опинилося під загрозою, президент ЧСР сприяв його збереженню. У 1934 р. УВУ ніким не фінансувався, за винятком 8-тисячної щомісячної субвенції президента ЧСР¹⁵⁷.

Загалом, на підтримку української та російської еміграції у 1919-1938 рр. уряд ЧСР виділив 500 млн. крон, що становило майже 5% середнього річного бюджету ЧСР¹⁵⁸.

Усіх покладених на неї сподівань допоміжна акція емігрантам не виправдала. Більшість емігрантів не повернулися на батьківщину. Вони виїхали до інших країн чи були арештовані та депортовані до таборів ГУЛАГу в СРСР 1945 р., коли під час Другої світової війни у чеські і словацькі землі прийшла Червона Армія. Частина з них натуралізувалася у ЧСР. Зокрема, громадянами ЧСР стали видавець і публіцист Є. Вировий, інженер-винахідник О. Ярошевський, видавець, бібліограф, засновник українського книгознавства С. Сірополко, скульптор К. Стаховський, літератор, перекладач, стенографіст у парламенті ЧСР І. Леонтович, письменники Н. Королева, В. Королів-Старий, Л. Мосендз та інші¹⁵⁹. Також у Чехії залишилися працювати архітектори А. Корнійчук, Я. Фартух, один із засновників Слов'янської бібліотеки М. Михальчук, ентомолог С. Колубайв, художник І. Кулець, археолог І. Борковський та інші. У Канаді продовжили свою діяльність літературознавець М. Мандрика, ботанік Т. Павличенко, археолог Я. Пастернак, у США – ентомолог М. Гайдак, хімік О. Кумановський, соціолог М. Кушніренко, мистецтвознавець В. Січинський, славіст Д. Чижевський та інші. Натомість до СРСР у 1920-х рр. виїхали художник В. Касіян, фахівець-міжнародник М. Лозинський, засновник вітчизняної картографії С. Рудницький та інші. Останні двоє із вищезгаданих, були репресовані в роки Великого терору 30-х рр.

На гуманітарне значення допомоги емігрантам вказував О. І. Бочковський. Він наголосив, що за президентства Т. Г. Масарика «українська культура, проскрибована на рідних землях, знайшла доброзичливий азиль (прихисток – авт.), моральну та матеріальну підтримку в Чехословаччині, де постали українські високі школи, де сотки української молоді одержали високу освіту а тисячі українських емігрантів знайшли людське пристанище в тяжкі часи національного лихоліття»¹⁶⁰.

Важливим залишається значення наукового аспекту політики щодо емігрантів для Чехословаччини та України. Завдяки активній науковій діяльності українських емігрантів, у Чехословаччині закладено підвалини багатьох нових для тогочасної української науки галузей; інші галузі зазнали суттєвого розвитку: соціології (В. Старосольський, М. Шаповал), правознавства (С. Дністрянський, О. Ейхельман, А. Яковлів), географії та картографії (С. Рудницький), політології (Р. Лашенко, С. Шелухин та ін.), хімії (І. Горбачевський), гігієни (Б. Матюшенко), історіографії (Д. Дорошенко), мовознавства й літературознавства

(Л. Білецький, О. Колесса, С. Смаль-Стоцький), статистики (Ф. Щербина), нових економічних дисциплін (С. Бородаєвський, О. Мицюк), націоналії (О. І. Бочковський), культурології та мистецтвознавства (Д. Антонович, В. Січинський), археології (В. Щербаківський, І. Борковський та ін.), філософії (Д. Чижевський та ін.), української педагогіки (С. Русова)¹⁶¹.

Також у Чехословаччині творили представники української «празької поетичної школи» О. Олесь, О. Ольжич, Ю. Дараган, Є. Маланюк, О. Лятуринська, Г. Мазуренко, Ю. Липа, О. Степанович, Л. Мосендз¹⁶².

Емігранти опублікували у міжвоєнній ЧСР 842 книги (62% – наукові видання, 16% – суспільно-політичні, 15,6% – мистецькі, 6,4% – інші)¹⁶³. М. Шаповал зауважував 20 листопада 1924 р.: «Дивна річ з тими чехами: вони й самі не уявляють степені своєї допомоги українському відродженню. Все таки який благородний повчаючий приклад! ... Українська історія з вдячністю згадає цю незвичайну поміч українській справі в найтяжчі часи нашого погрому»¹⁶⁴.

Підтримка культурно-освітньої та наукової діяльності білоруських, російських і українських емігрантів зміцнила значення Першої Чехословацької республіки як одного з провідних центрів славістики¹⁶⁵.

Емігрантські наукові і освітні заклади робили внесок у розвиток науки, освіти та культури Чехословаччини. Спільна діяльність представників еміграції і чехословацької наукової громадськості поглиблювала взаємні наукові зв'язки, сприяла взаємному збагаченню і швидкому розвитку цілої низки наукових дисциплін в ЧСР. Так, у складі створеної розпорядженням Т. Г. Масарика в 1924 р. Комісії археологічних досліджень, яка обстежувала територію Граду-резиденції державного керівництва Чехословаччини¹⁶⁶, працювали українські емігранти Я. Пастернак та І. Борковський¹⁶⁷. Останній багато зробив для відкриття найдавнішої достовірно слов'янської археологічної культури, яка сьогодні має назву празька, а на території України – празько-корчацька¹⁶⁸.

Одним із вихідців з України в Чехословаччині був православний церковний діяч, архітектор В. Коломацький (1896-1980), родом із с. Саражинці, нині Погребищенського району Вінницької області. Із 1926 р. він споруджував храми на Закарпатті, у Словаччині та Чехії. До кінця життя збудував приблизно 90 храмів. Зокрема, у Чехії звів церкви у м. Оломоуц (1937-1939), с. Челеховіце (1941-1942), церкву та парафіяльний будинок у м. Тржебіч (1939-1940), дві церкви у м. Чеська Липа (1952), відновив церкву та іконостас у кафедральному соборі у Празі (1945-1946)¹⁶⁹.

Деякі українські емігранти виявили себе як винахідники. Так, інженер О. Ярошевський, родом з Прилук на Чернігівщині,

зпатентував свій винахід – акумуляційний радіатор. Винахід полягав у обкладанні кахлями металевих радіаторів центрального опалення, завдяки чому вони набували усіх вигод кахляних печей. В помешканні повітря не висушувалося, на деякий час затримувалося тепло після припинення подачі теплоносія тощо. Також О. Ярошевський виготовив біля 50 самостійних проєктів доріг, мостів, регулювання річок, реалізованих у різних місцевостях Чехії. З цих будівель особливої уваги заслуговують залізобетонні мости біля Залізного Броду, збудовані у 1937-1939 рр. Інший винахідник інженер М. Дерев'янка сконструював камеру спалення, що застосовувалася у паровозних і аналогічних казанах і давала 11 % економії¹⁷⁰.

У міжвоєнний період чеські громади існували в радянській Україні, на українських землях в складі Польщі та ЧСР. У емігрантському виданні «Український вістник» в травні 1925 р. опубліковано нотатки «Чехословаки на Україні»: «При комісаріаті освіти УСР був заснований в 1923 році спеціальний відділ для культ.[урно-]освіт.[ньої] роботи серед чехословаків, проживаючих на совітській території. Відділ сей іменується офіційно «Центральне чеське бюро». Місцем осідку його є Житомир. В жовтні 1924 року ним було переведено перепис чехословаків, перебуваючих в Совдепії. По даних сього перепису виявилось, що в Європ.[ейській] Совдепії перебуває 40.000 чехословаків, з яких 30.000 припадає на сов. Україну. Самостійні чеські колонії є в Волинській, Київській, Катеринославській і Одеській губ.[ерніях]. Національних чеських шкіл з чеською викладовою мовою всього на Україні 12. На початку 1925/26 шкільного року буде відкрито ще 10 чеських шкіл. Учителів для них випісують з Чехословаччини»¹⁷¹.

В УСРР і Кримській Автономній СРР у 1926 р. жило 17500 чехів¹⁷² у 50 селах¹⁷³. У 20-х рр. в УСРР існувало 13 чеських сільрад¹⁷⁴.

У радянській Україні становище чехів було неоднозначним. Певна їх частина реемігрувала до ЧСР. Відносно ліберальною політика щодо національних меншин в радянській Україні була у 1920-х рр.¹⁷⁵. Зокрема, у 1924-1928 рр. у с. Миколаївці (сучасна Вінниччина) діяло товариство «Культурних чеських господарів», у 1928-1930 рр. – «Чеське дружество». Вони постачали сільськогосподарську техніку зарубіжного, переважно, чехословацького виробництва¹⁷⁶. У багатьох чеських селах існували осередки товариства «Сокіл». У 1928/1929 н. р. при Житомирському українському педагогічному технікумі імені М. Драгоманова працювали курси для чеських учителів. У 1929 р. в Житомирі відбулася Всеукраїнська нарада чехів-освітян (з'їзд чеських вчителів)¹⁷⁷.

У 1930-х рр. національна політика більшовицької влади докорінно змінилася. Торкнулися чехів й трагічні події 1930-х рр. Було сфабриковано чимало справ і репресовано більшість активіс-

тів чеських організацій та багато звичайних людей. Зокрема, жертвами радянської репресивної системи стали відомі вчені чеського походження Є. Рихлік і О. Яната¹⁷⁸. Є. Рихлік – мовознавець, науковий співробітник Всеукраїнської Академії Наук, професор Ніжинського інституту народної освіти¹⁷⁹. Професор О. Яната – видатний агроном і ботанік, один із засновників «Українського ботанічного журналу», член правління Українського сільськогосподарського інституту, автор багатьох наукових праць, організатор наукових досліджень. У роки «коренізації» керував природничою секцією Правописно-термінологічної комісії Всеукраїнської Академії Наук та природничого відділу Інституту української наукової мови¹⁸⁰.

На українських землях у складі Польщі проживала доволі значна чеська громада. Загалом, у Польщі проживало у 1921 р. 30628 чехів, а 1931 р. – 38097¹⁸¹. Представники чеської громади у 1927 р. встановили кам'яний пам'ятник у с. Цецова (нині Калинівка Зборівського району Тернопільської області) на похованнях полеглих у битві під Зборовом 1917 р.¹⁸².

Серед чехів-уродженців західноукраїнських земель відзначимо історика А. Прохаску (1852-1930), родом зі с. Малі Заліщики, нині Бучацького району Тернопільщини. 1874 р. він став доктором історії. Від 1878 р. працював у Львові в Крайовому архіві актів гродських і земських, завідував кафедрою історії в університеті. Обраний дійсним членом Польської академії наук. Автор майже 200 наукових праць¹⁸³.

Чисельною спільнотою чехи проживали в Закарпатті. У 1919-1939 рр. їх призначали на посади службового персоналу в адміністрації та транспорті, старшин армії, вчителів у школах регіону. Також селилися чеські торгівці й промисловці. У зв'язку із земельною реформою було розпочато навіть сільськогосподарську колонізацію. Кілька сот чеських родин поселилося у деяких селах південного Закарпаття¹⁸⁴ – Страж (Соломоново), Руські Геївці, Червоне, Свобода, Новий Батрадь, Каштаново, Нижній Коропець, Затишне, Гуняді, Велика Бакта, Пушкіно, Руська Долина, Нове Клинове. Найбільшим чеським поселенням на півдні Закарпаття була Свобода¹⁸⁵. У селах Свобода, Бакош, Батьово чеські селяни становили більшість населення. Також 6,5 тис. чехів проживало у м. Ужгород, 2,5 тис. – в м. Мукачево, 2 тис. – у м. Берегово, 1,4 тис. – у м. Хуст¹⁸⁶. Кількість чехів в Закарпатті зростає із 2 тис. у 1921 р., до 21 тис. у 1930 р. і 30 тис. у 1938 р. Перебування на Закарпатті чехів з вищою, ніж у місцевого населення освітою, фаховою підготовкою і статусом представників «панівного народу» забезпечили їм привілейоване становище. У містах розбудовано окремі квартали (так звані колонії), де жили переважно чехи. Впроваджено чеське шкільництво: у 1935 р. було 3 чеські гімназії, учительська семінарія, 23 місцеві і 182 початкові школи. З'явилась численна чеська пре-

са. За автономної Карпато-української держави кількість чехів дещо зменшилася. Їх представником у соймі був М. Дрбал. За угорської окупації майже всі чехи залишили Закарпаття¹⁸⁷.

Саме на українській землі військовослужбовці-чехи та словаки вступили у бій з німецькою армією на початку Другої світової війни. 17 вересня 1939 р. у Тернополі підрозділ Чеського та словацького Легіону, яким командував Л. Свобода, збив 2 німецьких бомбардувальники. Із 24 легіонерів один загинув, декількох було поранено. Легіон було утворено із громадян ЧСР, які втікали від німецьких окупантів до Польщі. 18 вересня 1939 р. більша частина Легіону була роззброєна Червоною армією та інтернаціоналістами¹⁸⁸. Згодом вояки, які вижили після поневірянь у таборах ГУЛАГу, увійшли до складу створеного в СРСР 1-го окремого Чехословацького батальйону. Цей підрозділ, переформований у бригаду, згодом – у 1-ий Чехословацький окремий корпус, брав участь у боях за визволення України, зокрема, Києва¹⁸⁹. Під час війни українські чехи масово вступали до його складу¹⁹⁰. Загалом, 12 тис. чехів з Волині брали участь у боротьбі з нацизмом¹⁹¹.

Після війни, на підставі чехословацько-радянського договору, Закарпаття увійшло до складу СРСР. Відбувся обмін населенням, багато чехів виїхали з України на батьківщину. Серед них був В. Гостічка, родом зі с. Високе нині Черняхівського району Житомирської області. Після закінчення Карлового університету в Празі він працював у Чехословацькій Академії наук, досліджував чесько-українські взаємини¹⁹².

У 1948 р. до влади в Чехословаччині прийшли комуністи. Країна опинилася у радянському блоці країн «народної демократії», згодом «соціалістичного табору». Формат цієї статті не передбачає висвітлення економічних, наукових і культурних зв'язків цього періоду та їх особливостей. Проте варто відзначити внесок деяких чехів – громадян СРСР у розвиток науки, культури, суспільно-політичного життя України після 1945 р.

Видатним українським вченим у галузі гідравліки та гідромеханіки був академік АН УРСР (з 1951) Георгій Сухомел (1888-1966), який народився на хуторі Голендри Бердичівського повіту Київської губернії (нині – с. Миколаївка Козятинського району Вінницької області). Г. Сухомел розвинув теорію рівномірного руху рідин з вільною поверхнею у відкритих водотоках, експериментально встановив і теоретично довів можливість двох форм руху води у відкритих річищах і гідротехнічних спорудах. Вивчав рух суден по річках та каналах; результати цих досліджень стали основою для розробки рекомендацій з безпечного плавання у відкритих фарватерах.

Визначний український письменник і кіносценарист, лауреат Шевченківської премії (1978, посмертно) Василь Земляк (спр. Вацлав Вацек) (1923-1977) був родом з с. Конюшівка Липовецького району Вінницької області. З романом-діалогом

В. Земляка «Лебедина зграя» (1971) та «Зелені млини» (1976) в новітній українській літературі пов'язаний розвиток так званої «хімерної прози»¹⁹³.

Володимир Волейник (1912-1982), родом зі с. Дідова Гора Славутського району (нині – Хмельницької області). Закінчив педагогічні курси у м. Коростишеві. Працював вчителем у київських школах, закінчив педагогічний технікум і педагогічний інститут. Воював у складі Червоної армії у 1941-1945 рр. Із 1948 р. викладав чеську мову у Київському університеті¹⁹⁴.

Антон Крейчі (1914-1999), родом з м. Орджонікідзе (нині – м. Владикавказ, Російська Федерація), у 1945 р. – в. о. начальника Вінницького обласного відділу в справах архітектури. У 1946-1949 рр. – головний архітектор області та начальник Облпроекту. 1955 р. – член правління Спілки архітекторів Української РСР, 1957 р. – голова Вінницького відділення Спілки архітекторів. Розробив понад 80 різних проектів, зокрема, парки в м. Вінниці та Могилеві-Подільському, сквер-бульвар у Тульчині, центри міст Козятина, Бара, Бершаді, Могилева-Подільського, Ямполя, Липовця, Літина¹⁹⁵.

В'ячеслав Топінок (1921-2003), родом зі с. Молочки на Житомирщині, походив з волинських чехів. За фахом журналіст. Володів шістьма мовами, знавець світової літератури, музично обдарований. Улітку 1947 р. заарештований у Городку (Львівщина) і облудно звинувачений у зраді батьківщини та контрреволюційній організаційній діяльності. Військовим трибуналом військ МВС засуджений до смертної кари зі заміною на 25 років ув'язнення, 5 років заслання та 5 років позбавлення громадянських прав. Відбув 10 років ув'язнення у таборах Комі АССР та Архангельської області. Останні двадцять п'ять років прожив у Новоград-Волинському, працював робітником. «Під час славнозвісного Ландцога [22 січня 1990 р.] ... стояв один-єдиний у центрі Новоград-Волинська з власноруч пошитим синьо-жовтим прапором у руках. Член КУН, спілкувався зі Славою Стецько. Був делегатом з'їзду КУН і членом його редакційної комісії, а також, як свідчать чернетки, автором декількох відозв, прийнятих з'їздом. У перші роки української самостійності вів на сторінках місцевої преси полеміку з плакальниками за «щасливим радянським минулим»¹⁹⁶. Підготував декілька новел про роки свого ув'язнення («Терьохін», «Табірна Ленініана», «Сирочай», «Газета», «Павло Максимович»), опублікованих під узагальнюючою назвою «Раби «найвільнішої» держави» у часописі «Дзвін» 2012 р.¹⁹⁷. У перекладі чеською мовою, здійсненим Є. Топінкою, вони, а також новела про Голодомор 1932-1933 рр. опубліковані у Чехії.

У процесі розпаду соціалістичної системи відновилися міждержавні відносини між чехами, словаками і українцями. 9 грудня 1991 р. уряд Чехо-Словаччини визнав незалежність України¹⁹⁸. Правовою основою добросусідських відносин між

українським та чеським народами став договір про дружні відносини і співробітництво від 26 квітня 1995 р.¹⁹⁹. Загалом, добросусідські відносини між українською і чеською націями мають давні традиції, визначаються спільним історичним минулим та духовними надбаннями, що не залежать від жодної політичної кон'юнктури, сприяють духовному збагаченню.

Примітки:

1. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. Київ: ДНВП «Картографія», 2001. С. 83.
2. Віднянський С. В. Чехи в Україні. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 535.
3. Кравчук О. М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. Вінниця: Едельвейс, 2008. С. 228, 242.
4. Мотрук С. М. Українці в Чехії: історичні традиції, сучасне становище та перспективи етнокультурного розвитку. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 486.
5. Мудрієвська І. Динаміка розвитку співробітництва України з Чеською Республікою (1993-2011 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 23-24. С. 458.
6. Віднянський С. В. Чехи в Україні... С. 535-536.
7. *Енциклопедія українознавства*. Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1984. Т. 10. С. 3739.
8. Віднянський С. В. Чехи в Україні... С. 536.; Топінка Є. і кол. Збірник статей та документів до історії чесько-галицьких століть. Частина І. Львів: Центр Європи, 2007. С. 9.
9. Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин Х-ХХ ст. *Хроніка 2000*. К., 1999. Вип. 25-26. С. 21.
10. *Енциклопедія українознавства*... С. 3740.
11. Криль М. Франтішек Палацький і Україна. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1993. Вип. 45. С. 158.
12. Калакура Я. Українська та зарубіжна історіографії в реценціях Тараса Шевченка. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2014. Вип. 13. С. 24.
13. Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин Х-ХХ ст... С. 23.
14. Криль М. М. Чеські педагоги у навчальних закладах України (перша половина ХІХ ст.). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1990. Вип. 42. С. 45.
15. Там само... С. 48.
16. Там само... С. 45.
17. Там само... С. 45.
18. Там само... С. 46-47.
19. Гранчак Н. П. Українсько-чехословацькі зв'язки в галузі освіти (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1988. Вип. 38. С. 89.
20. Криль М. М. Вацлав Дундер і Україна. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1991. Вип. 40. С. 109.

21. Віднянський С. В. Чехія, Чеська Республіка. *Енциклопедія історії України*. ... С. 539; *Енциклопедія українознавства*. ... С. 3740.
22. Криль М. М. Главка Й. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 110.
23. Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин Х-XX ст... С. 27.
24. Топінка Є. і кол. Збірник статей та документів до історії чесько-галицьких стосунків... С. 15.
25. Задорожний В. Є. З історії економічних зв'язків західноукраїнських земель з Чехією у першій половині XIX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1980. Вип. 22. С. 132, 135.
26. Дрбал О. Чеське громадсько-культурне життя у Галичині в другій половині XIX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1993. Вип. 45. С. 160.
27. Варениця О. Іван Франко і Ян Коллар: два погляди на «слов'янську взаємність». *Іван Франко: дух, наука, думка, воля (до 150-річчя від дня народження)*: Матеріали Міжнародного наукового конгресу. Львів, 27 вересня-1 жовтня 2006 р. Львів, 2008. С. 540.
28. Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин Х-XX ст... С. 27.; Папенко Є. М. Зародження чеських і польських сокільських організацій в Австро-Угорській імперії у другій половині XIX ст. та їхній вплив на створення українського «Соколу». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 143.
29. Іщенко Д. В. Контакти М. С. Грушевського з чеською професурою у контексті українсько-чеських зв'язків. *Матістеріум*. Київ, 2001. Вип. 7. Історичні студії. С. 86.
30. *Енциклопедія українознавства*. ... С. 3740.
31. Варениця О. Іван Франко і Ян Коллар: два погляди на «слов'янську взаємність»... С. 540.
32. Гранчак Н. П. Роль української революційно-демократичної преси в розвитку українсько-чесько-словацьких культурних зв'язків (70-90-ті роки XIX ст.). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1987. Вип. 36. С. 118.
33. Керецман Н. П. Українсько-чеські наукові взаємозв'язки в останні десятиліття XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Історія»*. Ужгород, 2002. Вип. 6. С. 62.
34. *Енциклопедія українознавства*. ... С. 3740.
35. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 228-241; Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 53. С. 59-76.
36. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 29. Літературно-критичні праці (1893-1895). С. 40-50.
37. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 29. Літературно-критичні праці (1893-1895). С. 51-77.
38. Варениця О. Іван Франко і Ян Коллар: два погляди на «слов'янську взаємність»... С. 541.; Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 33. С. 137-141.

39. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 11. С. 399-409.
40. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 10. С. 27-36.
41. Франко І. Виклади проф. Масарика в Чикаго. *Літературно-науковий вісник*. Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1902. Річник V. Т. XIX. С. 49-51.
42. Енциклопедія українознавства... С. 3740.
43. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Нью-Йорк, 1962. Т. 4. С. 1230.
44. Гранчак Н. П. Українсько-чехословацькі зв'язки в галузі освіти (остання третина XIX – початок XX ст.)... С. 90.
45. Черняков І. Т., Абашина Н. С. Хвойка Вікентій. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 365-366.
46. Ковба Ж. Н. Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. ... к. и. н. Л., 1974. С. 10.
47. Віднянський С. В. Чехи в Україні... С. 536.
48. Боряк О. О. Чехи. Традиційна культура. Господарська діяльність. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2018. Т. «Україна – українці». Кн. 1. С. 567.
49. Серапионова Е. П. Чехи в России (вторая половина XIX – начало XX в.). *Славянский альманах*. 2009. М.: Индрик, 2010. С. 196-198.
50. Віднянський С. В. Чехи в Україні... С. 536.
51. Там само. С. 536.
52. Ковба Ж. Н. Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX – начале XX века... С. 10.
53. Серапионова Е. П. Чехи в России (вторая половина XIX – начало XX в.). *Славянский альманах*. 2009. М., 2010. С. 200.
54. Мельник П. Десант із 18-го століття, або Перші колоністи Подолії. *Панорама*. 2000, 8 листопада.
55. Вільчинська З. В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. Вінниця: Вінницька картографічна фабрика, 2013. С. 255-256.
56. Малаков Д. В. Минувшина Немирова. Київ: Оранта, 2008. С. 68.
57. Там само. С. 90-91.
58. Кузів М. В. Чеські музиканти в музичній культурі Поділля на початку XX ст. *Молодий вчений*. 2015. Серпень. № 8 (23). Ч. 1. С. 166-169.
59. Андрійчук А. Циля Вайнштейн, Божена Немцова, Натан Альтман – золоті імена історії Вінницького реального училища. *Вінницькі відомості*. 2000. № 45, 23 листопада.
60. Фабрично-Заводские Предприятия Российской Империи / ред. Ф. А. Шобер. Пг., 1914. № 7074 (Д).
61. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 116.
62. Собанський А. Замітки з історії Бершаді. *Бершадський край*. 2018. № 4. 26 січня. С. 4.
63. Малацай І. Внесок чехів у розвиток економіки Києва (кінець XIX – початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2017. Вип. 52. С. 46, 47, 49.

64. Серапионова Е. П. Чехи в России (вторая половина XIX – начало XX в.)... С. 199.
65. Віднянський С. В. Чехи в Україні... С. 536.
66. Серапионова Е. П. Чехи в России (вторая половина XIX – начало XX в.)... С. 199.
67. Андрейко В., Вовканич І. Основні етапи розвитку чеської національної меншини в Україні. *Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право. Наук. збірник.* Ужгород, 2013. С. 232.
68. Віднянський С. В. Чехи в Україні... С. 536.
69. Житник В. К. «Наш Київ ... – привітайте сто разів». *Відродження.* 1994. № 10-11. С. 63.
70. Лях-Породько О. О. Особливості становлення сокільського руху на території українських земель, які перебували у складі Російської імперії на початку XX ст. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту.* 2009. № 1. С. 89, 91, 94.
71. Клеванский А. Х. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. Чехословацкие политические организации и воинские формирования в России. 1914-1921 гг. М.: Наука, 1965. С. 110.
72. Віднянський С. В. Чехи в Україні... С. 536.
73. Войчун Ю. Чеська громада Волині напередодні та в роки Української революції 1917-1921 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль, 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 104.
74. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. К. : Наукова думка, 1996. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. С. 566.
75. Ведерников М. В. Становление политических организаций русских чехов во время Первой мировой войны (июль 1914-февраль 1915 гг.). *Славянский альманах* 2016. Вып. 3-4. С. 147.
76. Рихлік Я. Т. І. Масарик, Росія та українське питання (1917-1923 рр.). *Т. Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання»* (м. Київ, 7-8 травня 1998). / відп. ред. С. В. Віднянський. Київ, 1998. С. 37.
77. Мельниченко І. Томаш Масарик – «батько» новітньої чеської державності. *День.* 2002. № 49. 16 березня.
78. Д-р Кирило Трильовський Д-р Тома І. Масарик. Президент – «Визвольник» Чехословаччини (5). *Свобода. Український щоденник.* 1936. № 34. 11 лютого. С. 2.
79. Віднянський С. Україна в житті Т. Г. Масарика. *Хроніка* 2000. 1999. Вип. 29-30. С. 52.
80. Кузьмин Р. Чесько-словацький корпус в подіях української національної революції (1917-1918 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія історична.* К., 2012. Вип. 113. С. 31; ЦДАВО України. Ф. 1076. Оп. 3. Спр. 18. Арк. 1-1 зв.
81. Рихлік Я. Т. І. Масарик, Росія та українське питання (1917-1923 рр.)... С. 37.
82. Д-р Кирило Трильовський Д-р Тома І. Масарик. Президент – «Визвольник» Чехословаччини (5)... С. 2.

83. Вацулик Я. Отношение Масарика к Украине и украинским чехам. *Перший чехословацький президент Т. Г. Масарик і Україна. Матеріали III чесько-української науково-практичної конференції «Шляхи розвитку культури чехів України»*. м. Київ, 17 березня 2012 р. НАУ / редколегія: А. Д. Мухіна, І. І. Тюрменко, О. А. Радзивілл. Київ: НАУ, 2012. С. 22.
84. Шаповал М. Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. І частина. / упор. інж. Сава Зеркаль. Нью Йорк, 1958. С. 57-58.
85. Рихлік Я. Т. Г. Масарик, Росія та українське питання (1917-1923 рр.)... С. 37.
86. Віднянський С. В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918-1989 рр.) *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 46.
87. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války. Praha: Odeon, 1991. S. 75.
88. Ibidem... S. 75.
89. Бетлій О. В. Чехословацький рух у Києві 1918 р.: особливості, тенденції, розвиток. *Наукові записки НаУКМА*. 2006. Т. 52. Історичні науки. С. 48.; Masaryk T. G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918. Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, o. p. s., 2005. S. 147.
90. Бетлій О. В. Чехословацький рух у Києві 1918 р.: особливості, тенденції, розвиток... С. 48.
91. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války... S. 75.
92. Шульга С. А. Чеські легіони у Першій світовій війні. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2008. № 11. С. 51.
93. Енциклопедія українознавства... С. 3740.
94. Спогади Олександра Кошиця. Вінніпег, 1947. Ч. 1. С. 262-263.
95. Топінка Є. і кола. Збірник статей та документів до історії чесько-галицьких стосунків... С. 10.; Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії. Львів: Часопис, 2012. С. 338, 354-355, 366, 414; Вовканич І., Андрейко В. Основні етапи розвитку чеської національної меншини в Україні... С. 234-235.
96. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага: Knihtisk, 1942. Ч. 1. С. 54-55.
97. Harbul'ová L. T. G. Masaryk – ukrajinská otázka – ukrajinskí političtí představitelia (1917-1920). *T. G. Masaryk a Slované*. Praha: Historický ústav AV ČR, v. v. i. a Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2013. S. 107.
98. Кравчук О. Т. Г. Масарик і українські емігранти в Першій Чехословацькій республіці. *Чесько-українські паралелі: матеріали регіональної наукової конференції*, м. Львів, 28 жовтня 2017 р. Львів, 2017. С. 42.
99. Енциклопедія українознавства... С. 3741.
100. Шмигель М. Беженцы из Восточной Европы в Чехословакии после Первой мировой войны. *Первая мировая война в исторических судьбах Европы: сб. материалов международной научной конференции*, г. Вилейка, 18 октября 2014 г. Минск: Изд. центр БГУ, 2014. С. 65.

101. Худанич В. Берегівська українська гімназія. *Берегівська українська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції*. Ужгород: МПП «Гражда», 1997. С. 24.
102. Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии. *Советское славяноведение*. 1991. № 6. С. 29.
103. Кравчук О. Т. І. Масарик і українські емігранти в Першій Чехословацькій республіці... С. 42.
104. Шмигель М. Беженцы из Восточной Европы в Чехословакии после Первой мировой войны.... С. 60.
105. Korespondence T. G. Masaryk – Slované. Rusové a Ukrajinci. Vratislav Doubek (ed.). Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2016. 2. svazek. S. 15.
106. Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии.... С. 29.
107. Masaryk T. G. Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921-1923. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2007. S. 71.
108. Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции». *Славяноведение*. 1993. № 4. С. 32.
109. Кравчук О. Т. І. Масарик і українські емігранти в Першій Чехословацькій республіці... С. 43.
110. Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. Praha, 1924. S. 104, 106.
111. Саноцька Х. І. Творчі взаємозв'язки В. Касіяна з чеською культурою. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1987. Вип. 35. С. 34-35.
112. Войчук М. П., Лякіна Р. М. Українські лікарі за кордоном (Польща 1920-1924, Чехословаччина 1922-1940 рр.). Київ: Медінформ, 2009. С. 47.
113. Єржабкова Б. Т. І. Масарик та початок діяльності Українського Вільного Університету у Празі. *Визвольний шлях*. 2002. Книга 5 (650), травень. С. 80.
114. Лівницький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філадельфія: В-во Українське Інформаційне Бюро, 1984. С. 45.
115. Рихлік Я. Т. І. Масарик, Росія та українське питання (1917-1923).... С. 41; Шаповал М. Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р., I частина / упор. інж. Сава Зеркаль.... С. 61-62; ЦДАВОВУ. Ф. 3859. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 3, 9.
116. Томаш Масарик і українці. Архівні документи / уклад та необхідні пояснення й переклади зробив Є. Топінка. Львів: Видавництво «Центр Європи», 2010. С. 108-109.
117. Бетлій О. В. Доба Українського Громадського Комітету в ЧСР (з історії українсько-чехословацьких стосунків). *Наукові записки НаУКМА. Спеціальний випуск*. 2000. Т. 18. Ч. I. С. 122.
118. Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci 1924. S. 20, 22, 23.
119. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага: Knihtisk, 1942. Ч. I. С. 75.
120. Томаш Масарик і українці. Архівні документи... С. 344.
121. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами... С. 73-74.

122. Шмигель М. Беженцы из Восточной Европы в Чехословакии после Первой мировой войны... С. 63.
123. Кабанов В. І. Торгово-економічна співпраця СРСР і Чехословаччини під час спорудження Дніпрогесу. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2014. № 2 (10). С. 147-153.
124. Памяти Т. Г. Масарика. Прага, 1937. С. 9.
125. Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции»... С. 32.
126. Шаповал М. Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р., І частина / упор. інж. Сава Зеркаль... С. 70.
127. Československá pomos ruské a ukrajinské emigraci 1924. S. 31.
128. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами... С. 135.
129. Кравчук О. М. Погляди та діяльність Т. Г. Масарика в працях українських емігрантів 20-30 рр. ХХ ст. *Дриновський збірник*. Софія; Харків: Вид-во БАН імені проф. Марина Дринова, 2017. Т. 10. С. 446.
130. Дояр Л. В. Маловідомий наратив української політичної еміграції в Чехословаччині: оцінка революційного досвіду та концептуалізація визвольної боротьби. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2017. Т. 20, № 5(145). С. 64.
131. Спогади про Модеста Левицького. В. Левицький – Син про батька, Д. Дорошенко – Лікар – гуманіст. Вінніпег, 1967. С. 23.
132. Кравчук О. Т. Г. Масарик і українські емігранти в Першій Чехословацькій республіці... С. 45.
133. ЦДАВО України. Ф. 4432. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.
134. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. Київ: Темпора, 2003. С. 471.
135. Павленко М. Українська Галицька Армія в умовах інтернування на теренах Чехословаччини 1920-1923 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. С. 75.
136. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами... С. 75.
137. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. Київ: Інститут історії України Національної Академії наук України, 1997. С. 100.
138. Українська Господарська Академія. Прага; Подебради, 1931. С. 29.
139. Заремба С. З історії Українського музею в Празі. *Київська старовина*. 1997. № 1-2. С. 133; Денисенко Г. Збереження пам'яток воєнної історії України і за кордоном в 20-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство*. 2008. № 1-4. С. 161.
140. Денисенко Г. Збереження пам'яток воєнної історії України і за кордоном в 20-ті роки ХХ ст.... С. 163.
141. Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність М. Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині. *Пам'ятки України. Історія та культура*. 2005. № 2. С. 108.
142. Заремба С. З історії Українського музею в Празі... С. 134-135.
143. Федорова Л. Д. Музей визвольної боротьби України. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2010. Т. 7. С. 105-106.

144. Боряк Т. Г. Празький архів. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 487-488.
145. Шаповал М. Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р., I частина / упор. інж. Сава Зеркаль.... С. 117-118.
146. Шмигель М. Беженцы из Восточной Европы в Чехословакии после Первой мировой войны ... С. 71.
147. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині... С. 52.
148. Masaryk T. G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918... S. 343-344.
149. Masaryk T. G. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924-1928... S. 130-131.
150. Кравчук О. М. Погляді та діяльність Т. Г. Масарика в працях українських емігрантів 20-30 рр. XX ст... С. 446.
151. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами... С. 133.
152. Документи Томаша Масарика та чеські адресати Михайла Грушевського (з документів, переданих Президентом Чеської Республіки В. Гавелом під час візиту в Київ для публікації на Україні). *Хроніка 2000*. 1999. Вип. 29-30. «Україна-Чехія». Ч. II. С. 18.
153. Томаш Масарик і українці. Архівні документи... С. 291.
154. Тюрменко І. Т. Г. Масарик і українська еміграція Чехословаччини у міжвоєнний період. *Вплив Першої Чехословацької Республіки на розвиток демократії в Центральній і Східній Європі: матеріали Чесько-української наук.-практ. конф.* Київ: НАУ, 2014. С. 46.
155. Загороднюк Т. Запровадження паспортів для біженців у Чехословацькій Республіці (20-30-і рр. XX ст.). *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Історія*. Київ, 2015. № 4 (127), С. 15; Боряк Т. Організаційно-фінансові засади функціонування еміграційних інституцій у Чехо-Словацькій республіці в 1920-1930-х рр. *Архіви України*, 2004. № 4-6. С. 178.
156. Кравчук О. Т. Г. Масарик і українські емігранти в Першій Чехословацькій республіці... С. 45.
157. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами... С. 134.
158. Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции».... С. 36; *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939) / Z. Sládek, L. Běloševská a kolektiv autorů*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, Euroslavica, 1998. S. 9.
159. Тюрменко І. Т. Г. Масарик і українська еміграція Чехословаччини у міжвоєнний період.... С. 46.
160. Бочковський О. І. Т. Г. Масарик й українська справа. *Український тиждень*. 1935. Ч. 52 (158), 23 грудня. С. 3.
161. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук... С. 100.
162. Тюрменко І. Т. Г. Масарик і українська еміграція Чехословаччини у міжвоєнний період.... С. 47.
163. Кравчук О. Т. Г. Масарик і українські емігранти в Першій Чехословацькій республіці... С. 46.

164. Шаповал М. Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р., I частина / упор. інж. Сава Зеркаль.... С. 122.
165. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук... С. 92.
166. Гут К. Пражский кремль. Прага: Орбис, 1945. С. 6.
167. Романюк Т. Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 12. С. 448-453.
168. Баран В. Д., Михайлина Л. П., Пивоваров С. В. Внесок Івана Борковського у вивчення старожитностей слов'ян. *Археологія*. 2011. № 1. С. 120-122.
169. Мушинка М. І. Коломацький В. В. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2014. Т. 14. С. 82; Pop I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. Praha: Libri, 2008. S. 132-135.
170. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага: Knihtisk, 1942. Ч. 1. С. 264-266.
171. Чехословаки на Україні. *Український вістник*. Прага; Подебради, 1925. Травень. С. 25.
172. Віднянський С. В. Чехи в Україні... С. 536.
173. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. Київ: Наукова думка, 2004. С. 174.
174. Енциклопедія українознавства... С. 3737.
175. Воловик О. В., Рішан Н. А. Чехи на Вінниччині. *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Науковий збірник: Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. 1998. Т. 18. Житомир. С. 160.
176. Коваленко С. М. Діяльність чеських громадських об'єднань на Поділлі. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наук. пр.* Київ, 2011. Вип. 8. С. 38.
177. Копійченко Л. А. Репресії серед чеського населення Житомирщини. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах*. Житомир, 2008. Кн. 2. С. 8.
178. Воловик О. В., Рішан Н. А. Чехи на Вінниччині... С. 160.
179. Копійченко Л. А. Репресії серед чеського населення Житомирщини.... С. 17.
180. Рева У. Потойбічне: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ, 2019. С. 191; *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Мюнхен, 1955. Т. 10. С. 3971.
181. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. Київ: Мегатайт, 2001. С. 51.
182. Мельничук Б., Уніят В. Чехи на Тернопільщині. *Тернопільський Енциклопедичний Словник*. Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. Т. 3. П-Я. С. 596-597.
183. Барна В., Ткачов С. Прохаска А. *Тернопільський Енциклопедичний Словник*. Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. Т. 3. П-Я. С. 151.
184. Енциклопедія українознавства... С. 3737.

185. Вацулик Я. Чехи на Закарпатській Україні (1919-1939 гг.). *Україна-Чехія: історія та сьогодення*. Одеса: Вид-во «ВМВ», 2013. С. 135.
186. Магочій П. Р., Поп І. Чехи. *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів*. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. С. 802.
187. Енциклопедія українознавства... С. 3737.
188. Капаяк О. В. Чеський та словацький Легіон у складі Війська Польського. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2012. Вип. 23. С. 402-407.
189. Зінько Ю. А., Калитко С. А., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії: навч. посіб. Вінниця, 2017. С. 211.
190. Віднянський С. В. Чехи в Україні... С. 537.
191. Ковба Ж. Н. Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX – начале XX века: автореф. дис. ... к. и. н. А., 1974. С. 17.
192. Енциклопедія історії України. Київ, 2004. Т. 2. С. 177.
193. З-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини / упор. і заг. ред. А. М. Подолинного. Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001. С. 128.
194. Житник В. К. «Наш Київ ... – привітайте сто разів»... С. 65.
195. Городських О., Денисова А., Волошина Т. Історико-пошуковий проєкт «Творці архітектури Вінниці». *Архітектурна Вінниця: час, простір, особистості*. Альманах «Подільські джерела». Вінниця, 2012. № 4. С. 122.
196. Топінка Євген. Слово про батька. *Дзвін*. 2012. № 5/6. С. 35.
197. Топінко В. Раби «найвільнішої» держави. *Дзвін*. 2012. № 5/6. С. 34-53.
198. Трембіцький В. Чехо-Словаччина і Україна в минулому та у сучасності. *Додаток до «Вістей Комбатанта»*, ч. 1, 1997 року. Торонто: Видавництво «Вісті комбатанта», 1997. С. 15.
199. Цуп О. Договірні-правова база сучасних українсько-чеських відносин. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2007. Вип. 18. С. 249.

Olexandr Kravchuk, Sergij Kalytko, Kostyantyn Zavalnyuk

**FROM THE HISTORY OF CZECH-UKRAINIAN RELATIONS
IN THE XIX – FIRST HALF OF THE XXth CENTURY**

The authors article characterized the main aspects of the history of Czech-Ukrainian relations in the XIX – first half of the XXth century. They noted that at the end of the new and at the beginning of the modern times the Czech-Ukrainian relations were marked by activity in various spheres of social life. Considerable attention is paid to the assistance of the Czechoslovak authorities and personally President T. G. Masaryk for Ukrainian emigration in the interwar period. The contribution of famous Czech Ukrainians and Ukrainian Czechs to the development of education, science and culture is outlined.

Key words: Ukraine, Czech Republic, politics, culture, economy.

Отримано: 18.06.2020

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 378:342.733(477)«1917/1920»
DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.198-211

Олександр Завальнюк
(Кам'янець-Подільський)

АКАДЕМІЧНІ СВОБОДИ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ: ПЕРШИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО РІВНЯ (1917-1920 рр.)

Досліджується питання про набуття академічних свобод першими українськими університетськими закладами, утвореними в ході національної революції 1917-1921 рр.: київськими народним і державним українськими та Кам'янець-Подільським державним українським університетами. Йдеться про безперешкодне здійснення прав професорсько-викладацьких корпорацій щодо участі в роботі керівних органів вишів, проведення лекційних і практичних занять, наукової і публіцистичної діяльності. Висвітлено діапазон свободи, якою користувалася студентська молодь щодо організації навчального процесу, користування бібліотечними фондами, участі у науково-гуртковій роботі, самоврядних органах тощо.

Ключові слова: професура, студенти, свобода викладання, наукова діяльність, право вибору дисциплін, науково-гурткова робота, молодіжні громадські організації, Київський народний український університет, Київський державний український університет, Кам'янець-Подільський державний український університет, Кам'янець-Подільський народний український університет.

Сучасні університети світу, неухильно дотримуючись прогресивних, демократичних засад, широко послуговуються узаконеним національним законодавством своєї країни правом на використання академічних свобод і автономії, які є базовими для їх подальшого розвитку, проведення у них модерної навчальної, науково-дослідної роботи відповідно до норм моралі і університетської традиції, самоврядної діяльності студентства, накреслених перспектив.

У світових університетських рейтингах все частіше з'являються відомі українські виші, які мають серйозні досягнення у розвитку і намагаються успішно конкурувати із зарубіжними закладами щодо якості надання освітніх послуг. Усі науково-педагогічні працівники України, згідно чинного вітчизняного законодавства, мають гарантоване ним право на академічну свободу, а здобувачі вищої освіти – пов'язані з навчанням, науковою сферою і са-

моврядною діяльністю широкі права, які впевнено реалізуються упродовж усього періоду фахової підготовки¹.

До цього стану вітчизняні виші йшли тривалий час, намагаючись отримати якомога більше прав для учасників освітнього процесу і нагромаджуючи позитивний досвід, який сьогодні у тій чи іншій мірі враховано законодавством. Цікаво, що сучасні вчені-педагоги, розглядаючи на прикладах вишів України процес розширення академічних свобод і набуття ними більшої автономії упродовж XIX – початку XX ст., обмежують поле дослідження трьома російськими університетами – св. Володимира, Харківським і Новоросійським². На жаль, вони оминають власне національний досвід, напрацьований українськими університетами у Києві та Кам'янці-Подільському в умовах державотворення 1917-1920 рр., який став історичним надбанням українців і нині служить певним орієнтиром для продовження реформування сучасних закладів вищої освіти України. У двох ґрунтовних монографіях, присвячених класичним університетам світу й України, дніпропетровські дослідники висвітлюють частково і будівництво українських університетських закладів в період Української революції, утім питання про набуття ними академічних свобод опущено³.

Метою нашого дослідження є висвітлення на основі відомих і нових документальних джерел, праць дослідників процесу поступового, нерівномірного набуття молодими українськими університетами революційної доби 1917-1920 років академічних свобод як невід'ємної і важливої складової у комплексній діяльності молодих вишівських спільнот щодо підготовки багатонаціональних інтелігентних кадрів для різних сфер життя країни на основі відомого на той час європейського досвіду і власного розуміння принципів свободи.

Відповідно до нових історичних умов і ситуації, які склалися після Лютневої революції в Петрограді, творення першого національного університету в Україні, який на той час ще не мав державного статусу, відбувалося у короткій проміжок часу, оперативно, що дало змогу його «батькам» ґрунтовно опрацювати усі юридичні тонкощі цього процесу. Їхнім першорядним завданням було скористатися революційними свободами і утворити давно омріяний багатьма українськими діячами і молодими поколіннями університет для навчання українців, що не вимагало погодження з петроградським урядом. Тож такий заклад міг бути не державним, а лише неофіційним, названим у світі вільним, а в Росії – народним університетом. Його основні завдання полягали в тому, щоб «побільшити кадр свідомої української інтелігенції з сталими українськими переконаннями і певним українським світоглядом» і «поширити серед української інтелігенції нахил і підготовлення до самостійної наукової праці і розроблення наукових тем»⁴.

Його основні засади були сформульовані не у статуті, вироблення якого затягувалося, а у короткому за обсягом інформаційному матеріалі ректора І. Ганицького «Перспект Народного Українського Університету»⁵. Тут стверджувалося, що у виші запроваджується україномовне навчання, хоча у цьому правилі робився виняток – окремі дисципліни дозволялося викладати й іншими мовами, зокрема російською. Це був вимушений, частковий відхід від норми, утім треба було враховувати складну кадрову ситуацію – чимало талановитих професорів-українців, які викладали в київських та інших вишах і погодилися на читання лекцій у Київському народному українському університеті (КНУУ), не могли відразу послугуватися новою для себе викладавкою мовою, якою, на жаль, не володіли. Професор М. Туган-Барановський, який працював у вишах Петрограда, погодився бути сумісником у КНУУ, заявивши, що з часом «буде старатися викладати на українській мові»⁶. Інший професор – В. Зеньківський, який мав кафедру в університеті св. Володимира, згодом згадував, що, не володіючи українською, він вносив дисонанс в роботу молодого вишу, де студенти хотіли слухати лекції рідною мовою. Разом з тим він розумів, що у Києві не було жодного україномовного філософа чи соціолога⁷.

Створюючи концепцію діяльності цього вишу, Спільна комісія зі заснування КНУУ разом з Українським науковим товариством велику увагу приділила виробленню навчальних планів і програм. Безпосередньо цим займалися спеціально утворені наукові комісії, які склалися з авторитетних українських учених. Кожен прийнятий до штату лектор розробляв програму викладів дорученої дисципліни, доводив її до студентів⁸, що було виявом академічної свободи. Усі лектори, незалежно від мови викладання, вільно демонстрували в студентській аудиторії свої наукові судження щодо різних питань, подаючи молоді приклад, як треба аргументовано тлумачити конкретні проблемні ситуації. За свідченням О. Грушевського, упродовж осіннього семестру 1917-1918 н.р. виш напружував нові форми академічного життя, які додали йому авторитету⁹. У цьому брали участь майже 30 лекторів¹⁰, вільних від цензури і контролю управлінських органів як Росії, так згодом і Української Народної Республіки. Усі, хто забезпечував навчальний процес, входили до складу ради лекторів вишу – органу, який займався вирішенням організаційних, кадрових, навчальних, науково-дослідних та інших питань і на якому дотримувалися демократичної процедури в їх обговоренні та голосуванні. Коли розпочалися заходи із реорганізації КНУУ в держуніверситет, частина лекторів, яка не мала відповідного наукового цензу для роботи у новому виші, започаткувала рух зі створення у Києві народного університету. Було підготовлено його статут, який передбачав створення нових управлінських органів (ради уні-

верситету, ради професорів, правління, господарчого комітету), що обиралися на демократичних засадах як представницькі. Цікаво, що до складу правління народного університету мав увійти представник від студентської ради. Дивною у статуті була стаття 37, яка категорично наголошувала, що «лектори, всі слухачі не користуються ніякими правами й привілеями» (кілька попередніх статей зафіксували право щодо входження до виборних органів через процедуру таємного голосування, отримання певного академічного навантаження і відповідної платні за це)¹¹. Утім, до реалізації задуму не дійшло через низку проблем, зокрема й відсутність достатньої кількості викладацьких кадрів (допускалися й жінки), які мали науковий ступінь¹².

Студентство КНУУ було самодостатнім, добре організованим, свідомо ставилося до участі в навчальному процесі. Воно започаткувало демократичну традицію щодо співпраці з професорсько-викладацькою корпорацією і керівництвом факультетів та вишу. Коли на початку січня 1918 р. 800 хлопців і дівчат українського університету вирішили утворити студентський курінь і взяти участь у збройному захисті УНР від російського війська та більшовицьких повстанців у Києві, то їхні збори висловилися за те, щоб звернутися до керівництва університету з проханням перенести складання іспитів за пройдений семестр на більш пізній термін¹³. Голос студентів був почутий і тоді, і пізніше, коли після визволення Києва від більшовицького війська (на час окупації КНУУ не працював) треба було відновлювати навчальний процес. Збори великої частини студентів направили керівництву вишу свою ухвалу про відкриття у «найближчому часі» другого семестру. Крім того, вони висловилися за демобілізацію з українського війська своїх товаришів, які пішли на захист УНР у січні 1918 р., і повернення їх у навчальні аудиторії після виконання свого військового обов'язку¹⁴. Ректор від імені ради лекторів повідомив через пресу, що бажання студентів схвалено і семестр розпочнеться 18 березня 1918 р.¹⁵. Цей факт засвідчує про наявність у вищій практиці, за якої студентська молодь могла вільно висловлювати свої думки, бачила, як університетська адміністрація реалізовує її пропозиції. Остання ж ставилася до цієї свободи без будь-яких упереджень чи зверхності, як до цілком нормальної, цивілізованої норми, корисної для кращої організації навчального процесу в тодішній надзвичайно складний революційний час.

Власне зазначені свободи унаслідував Київський державний український університет, який постав восени 1918 р. на базі КНУУ. Сюди перевели усіх студентів з народного університету (медичного факультету – на 1-й курс, історико-філологічного, фізико-математичного і правничого – на 2-й). Тож їхнє розуміння ролі студентської молоді в становленні першого повноправного українського державного вишу, організації його на-

вчальної, науково-дослідної і культурно-просвітницької роботи на основі дотримання вироблених внутрішніх норм, зокрема й академічної свободи, сприяли більш активній діяльності самоврядних організацій, які відстоювали права здобувачів вищої освіти. Подібним було становище і в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (К-ПДУУ), який розпочав навчальну працю 1 листопада 1918 р. Професори і приватдоценти обох українських держуніверситетів дотримувалися певної свободи у своїй науково-педагогічній діяльності, хоча, за законом, вони зобов'язані були дотримуватися більшості уніфікованих, застарілих норм, зафіксованих в університетському статуті Російської імперії 1884 р.¹⁶

Усі студенти без винятку до початку семестрів записувалися в канцеляріях факультетів на вивчення лекційних курсів (обов'язкових, до яких увійшли фундаментальні та українознавчі дисципліни, і за вибором) та практичних занять відповідно до навчальних планів спеціальностей. Таким чином формувалася їхній індивідуальний план, подібний до того, що нині практикується у закладах вищої освіти незалежної України. Викладачі жодним чином не нав'язували своїм підопічним ті предмети, які пропонувалися для вибору. Обсяг тижневих годин у тодішніх студентів одного і того ж курсу не завжди був однаковий (головне полягало в тому, щоб не порушувалися його граничні межі), утім це зовсім не впливало на розмір семестрової плати за право навчання студентів, який був стабільний (на медичному, фізико-математичному і сільськогосподарському факультетах треба було платити трохи більше, ніж на історико-філологічному, правничому і богословському). Обов'язкові та обрані дисципліни діловод канцелярії вносили у спеціальну студентську книжку, на відповідний семестр навчального року. Після складання іспитів і заліків викладачі виставляли тут екзаменаційні оцінки і відмітки про зарахування, дату, скріплюючи це своїми підписами¹⁷.

Перед початком семестру студентський старостат від своїх курсів погоджував зі секретарем канцелярії факультету розклад занять, який проте ніколи не був стабільний через воєнно-політичні події та різні обставини у житті викладачів. Молодь не раз робила колективні демарші, якщо їх не задовольняла послідовність розміщення лекцій і практичних занять на той чи інший день, у післяобідню пору (у першу половину дня вони здебільшого були зайняті різною неакадемічною роботою, яка давала їм засоби до життя).

Щодо термінів складання іспитів, то вони не були акордними. Кожен викладач демократично домовлявся про це зі студентським загалом, який цілком прослухав його лекційний курс і виконав встановлений обсяг практичних занять, після чого він робив офіційне письмове оголошення за своїм підписом про місце, тривалість (кількість днів) і години проведення підсумкового

контролю з дисципліни. Студенти визначалися, в який день їм краще прийти на іспит, головне, щоб не було порушено крайнього терміну, а екзаменатора не відлучали на різні університетські чи якісь інші справи. До того ж, треба було враховувати стан здоров'я: і викладачі, і студенти не раз хворіли, порушуючи взяті зобов'язання в холодний період року. На прохання студентів іспити переносили через недостатню кількість навчальної літератури, яку збиралися закупити у Львові чи Кракові¹⁸.

Студентську молодь правничого факультету К-ПДУУ турбувало питання майбутнього працевлаштування, зокрема у кооперативних структурах, де матеріальне становище їхніх працівників було загалом кращим, ніж, приміром, у сфері судочинства. Дотримуючись університетської свободи щодо вироблення пропозицій із внесення змін до чинних навчальних планів, 57 студентів-правників цього вишу звернулися із заявою до ради професорів з проханням відкрити у весняному семестрі 1919-1920 навчального року кафедру теорії, історії і практики кооперації¹⁹. Пропозицію студентів визнали слушною, утім назву дисципліни змінили на іншу – кооперації і місцевого самоврядування²⁰, проти чого молодь не заперечувала. Викладання запланували на осінній семестр нового навчального року.

У цьому ж виші студентство дбало про раціональне використання навчальної і наукової літератури з бібліотечного фонду, не раз піднімало свій голос щодо, на їх думку, несправедливості у нерівному доступі до університетської літератури учасників освітнього процесу. Йшлося про те, що професори і приват-доценти, як абоненти бібліотеки, брали книги додому на тривалий період (траплялося на семестр-два), позбавляючи студентів можливості вчасно підготуватися до занять та іспитів. Про це з обуренням розповів один із активістів на сторінках молодіжного журналу «Нова думка»²¹. Наведені факти підтвердилися, про що доповіли ректору університету²². Відвідувачі читальні висловлювали свої пропозиції щодо вдосконалення роботи бібліотеки в рукописній «Книзі студентських пропозицій». Досліджуючи її, сучасна молода дослідниця А. Л. Донець встановила, що більшість пропозицій стосувалися придбання конкретних видань з різних навчальних дисциплін. Крім того, вони пропонували поліпшити освітлення в темну пору дня, краще опалювати кімнату пізньої осені, поставити додаткову шафу для книг, більше стільців і столів, належно впорядкувати каталог, продовжити роботу читальні до 22.00 тощо²³. Ознайомившись з цими зауваженнями, ректор І. Огієнко у тій же книзі 11 листопада 1919 р. написав таке: «Усе зазначене тут прочитав і наказую: 1. Шафу принести. 2. Вивісити оповістку, що в читальні забороняється говорити. 3. Наказую палити в обох пічках. 4. Читальню відчиняти і по неділях та святах від 10 годин ранку і до 8 годин вечора. Зарплату урядовців розби-

ти по 5 годин в зміну. 5. Додому видавати книжки по постанові РСП [Ради студентських представників. – Авт.]. 6. Переробити електрику в читальні. 7. Усі часописи повинні доставлятися в читальню не пізніше 1 години ранку»²⁴.

Порушення «Правил бібліотеки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету»²⁵, які стосувалися видачі літератури читачам, відбувалося і надалі, про що не раз фіксувалося у згаданій раніше «Книзі» і окремих проханнях, адресованих керівництву вишу²⁶. На звернення позитивно реагували у «верхах», що сприяло збільшенню книжкового фонду, чисельності читачів і підвищенню якості їх обслуговування. Так, за період з 31 жовтня 1919 р. по 1 жовтня 1920 р. фонд зріс на 13936 примірників (його загальна чисельність досягла 33258 одиниць). Кількість звернень студентів-читачів щодо видачі літератури становила 1153. Через читальню вони опрацювали 6812 книг²⁷.

Студенти вільно висловлювали свої міркування, пропозиції і щодо складових процесу та умов підготовки кадрів. Зокрема, у демократичній пресі вони звертали увагу на різного роду питання фахової підготовки в Україні, які варто було обговорити на всеукраїнському студентському конгресі і виробити відповідні пропозиції для врахування Міністерством освіти УНР. Йшлося про аналіз якості університетів, відповідність методів навчання сучасним вимогам, стосунки між студентами і професурою тощо. Для реалізації задуму обрали спеціальну комісію, яка мала намір провести конгрес у Києві 1 жовтня 1920 р.²⁸. Утім, воєнні події, невдачі української армії на більшовицькому фронті не дали змоги провести форум, де молодь мала намір обговорити реальний стан академічних свобод і прийняти низку рекомендацій щодо підвищення ролі здобувачів вищої освіти у вдосконаленні українських університетів.

Активісти виносили на обговорення загалу К-ПДУУ такі гострі проблеми, які, на їхню думку, не відповідали рівню європейських університетів. Один із них, наприклад, послуговувався терміном «диктатура» і критикував відсутність у складі правління університету представників студентства, що, на його переконання, негативно впливало на захист молодіжних інтересів і «гармонійність» університетського життя, спробу недопущення представників студентства до виборів ректора [що правда, двоє студентів таки були допущені до участі у цьому заході, утім з дорадчими голосами. – Авт.], а ще – малу кількість україномовних підручників, практику отримання дозволу проректора на розміщення різних студентських інформацій на дошці об'яв тощо²⁹. Тобто, молодь намагалася розширити межі своєї свободи у виші, стати більш активним, свідомим чинником росту *alma mater*. Це принципово важливе питання залишилось, однак, невирішеним. У іншому виші – Кам'янець-Подільському народному українському університеті 4 студентів (по двоє від кожного факультету)

тету) були представлені у раді вишу, де обстоювали інтереси здобувачів освіти. Їх допускали до виборів Голови ради народного університету (у державних вишах – ректор)³⁰.

Для багатьох українських студентів серйозне значення мали й інші, вивірені часом, університетські цінності, сформовані і розвинені в руслі європейської демократичної традиції, якої дотримувалися університети, зокрема, на західно-українських землях – у Львівському та Чернівецькому. Зокрема, йдеться про статус суб'єкта автономії, що в суспільстві сприймалося як імператив, хоча в законах про започаткування українських вишів про це прямо не зазначалося. Складний перебіг подій революції, різна в часі окупація України німецькими і австро-угорськими військами, Червоної армією, польським військовим контингентом частини Поділля і т.д. не могли не вплинути на нормальну роботу вишів, дотримання ними і учасниками освітнього процесу своїх прав. Приміром, коли 30 травня 1920 р. на урочисту академію, приурочену четвертим роковинам з дня смерті Івана Франка в К-ПДУУ прибули без запрошення польські поліцейські зі зброєю, щоб стежити за «порядком» і поведінкою 186 студентів-галичан, інших учасників, то молодь вчинила справжню обструкцію, відмовившись проводити запланований захід у присутності непроханих «гостей». Наступного дня університетська молодіжна демократична організація – Рада студентських представників, яка об'єднувала 1400 хлопців і дівчат різних національностей, направила правлінню вишу офіційний «Протест студентства», де засудила дії поліцейських, які, на їх переконання, порушили традиційну у Європі університетську автономію і академічні свободи студентської молоді. «Польське суспільство, – йшлося у документі, – повинно звернути увагу на цей ганебний поступок, за який падає пляма сорому перед цілим культурним світом. [...] Проти таких вчинків ми апелюємо до всього культурного світу, бо не можемо допустити, щоб топтали і ганьбили те, що є найсвятішим для студентів – незаежність її *alma matris*»³¹. Університетське керівництво було на боці студентів, утім не могло публічно підтримати цей протест, оскільки розуміло значення союзницьких відносин з поляками, які допомагали українцям звільнити їхню територію від Червоної армії.

Молоді українські університети набували й інших свобод, зокрема у сфері наукової діяльності професорсько-викладацьких корпорацій і студентства. Характерно, що в КНУУ реалізовували право на вільне проведення наукових досліджень, позацензурне друкування отриманих результатів. Чимало вчених в період 1907-1917 рр. стали членами Українського наукового товариства і продовжували брати участь у діяльності його структур, у певній мірі користувалися можливостями для друку в науково-періодичних виданнях УНТ, Наукового товариства іме-

ні Шевченка, Товариства «Час», Всеукраїнської учительської спілки, «Просвіти» та ін. (йдеться про «Літературно-науковий вісник», часописи «Книгарь», «Шлях», журнал «Вільна Українська школа», «Каендар на 1918 рік» тощо). У другій половині 1917 – першій половині 1918 рр. найбільше праць (окремі видання і статті у збірниках) опублікували О. Грушевський, К. Широцький, І. Огієнко, Ф. Сушицький. Загалом їм належить 39 наукових і навчально-методичних робіт³². Утім, значна частина лекторського корпусу вищу не могла опублікувати свої статті і окремі праці через вкрай обмежені для цього можливості – бракувало коштів як у них самих, так і різних видавництв, до яких вони зверталися. Вишівське видання «Університетські вісті» задумувалося як довготривале, утім через події першої російсько-української війни вийшло усього один раз, та й то невеликим обсягом.

У КДУУ ситуація з друком наукової продукції не поліпшилася, хоча й було ухвалено рішення ради професорів видавати на постійній основі «Вісник українського університету». Окремі професори стали дійними членами і працівниками підрозділів Української академії наук, працюючи за сумісництвом. Вчені активно виконували індивідуальні наукові теми і мали певний успіх (підготували тексти кількох монографій, чималої кількості брошур, статей з гуманітарних, фізико-математичних, природничих та медичних наук). Вони частково використовували наукові збірники УНТ, УАН, утім радянська, денікінська і знову радянська окупація Києва негативно позначилися на роботі університету та її науково-дослідній складовій.

У Кам'янець-Подільському ДУУ підготовкою наукових і навчально-методичних праць займалися практично усі професори і приват-доценти, хоча можливості для друку в губернському місті були не кращими, ніж у столиці. Вчені університету утворили своє досить таки діяльне Наукове товариство, яке періодично заявляло про себе. Під час засідань його секцій дійсні члени і члени-кореспонденти доповідали з різних ініційованих ними тем, дискутували, розпочали підготовку «Словника українських вчених, письменників та інших діячів»³³, «Словника мови Т. Шевченка»³⁴, виступали з доповідями на заходах, приурочених різним важливим подіям вітчизняної науки і культури, вжитку певних суспільно-політичних понять³⁵. Планували виробити українську наукову термінологію з математики, фізики, природознавства³⁶.

Рішенням ради професорів заснували «Записки Кам'янець-Подільського державного українського університету» (вийшло 2 томи із 8 запланованих). У одному із них (інший відвели для перекладених українською мовою «Діянь Святих Апостолів») опубліковано 9 статей з історії Поділля, джерелознавства України, історії української літератури, географії, астрономії³⁷. Один із приват-доцентів розмістив свою наукову розвідку в студент-

ському журналі «Наукова думка»³⁸. За 1919-1920 рр. вчені опублікували шість десятків брошур, довідників, хрестоматій, курсів лекцій, підручників для нової української школи, у яких виклали своє бачення піднятих тем і навчальних курсів³⁹.

Широко використовувалися можливості публіцистики, які надавала вільна місцева преса. У своїх газетних публікаціях учені приділяли увагу діяльності К-ПДУУ, стану української освіти, науки і культури, питанням утвердження УАПЦ, шевченкознавству, діячам освіти, науки, літератури, музики, театру, церкви, а також краєзнавству, історії, етнографії, фольклору, охороні здоров'я тощо. Загалом ними опубліковано понад 70 актуальних україномовних газетних матеріалів, які у більшості не проходили цензури (польська військова влада цензурувала ті матеріали, які стосувалися польської держави та її війська) і сприяли поширенню суспільно-політичних та науково-популярних знань і збагаченню світогляду читачів⁴⁰.

Наслідуючи своїх наставників, студенти українських університетів прагнули отримати більше наукових знань через засновані ними ж гуртки. В КДУУ за свідченням ректора Ф. П. Сушицького, великою популярністю користувалася «низка гуртків по різним галузям університетських наукових дисциплін»⁴¹, щоправда, які саме – не уточнив. У К-ПДУУ активно працювали такі гуртки, як фізико-математичний (ініціаторами його створення були студенти А. Розенкранц, П. Терлецький і С. Квасницький), астрономічний (В. Білінський), природодослідницький (складався з 4-х відділів), історико-економічний, географічний, гомієтики, «Студія чистого християнства», бібліографічний та ін. При їх створенні враховувався досвід Берлінського, Віденського і Львівського університетів. Гуртківці зачитували реферати, формували бібліотечки, допомагали своїм керівникам проводити практичні заняття зі студентами молодших курсів, займалися підготовкою стенографованих текстів лекцій професури до друку, займалися екскурсійною діяльністю, читали лекції в міській аудиторії тощо. Згодом гуртки об'єдналися у Наукове студентське товариство, яке складалося з 7 секцій. Члени НСТ друкували наукові і науково-популярні праці (найбільшу кількість – 8 опублікував А. Животко, який здобував другу вищу освіту і був прикладом для наслідування)⁴². Про необхідність заснування студентських наукових гуртків йшлося у проекті статуту державних українських університетів⁴³, який збиралися затвердити восени 1918 р., утім він так і не був прийнятий через низку причин.

Академічна свобода поширювалася і на громадське життя студентів. Вони обирали зі свого середовища старост, через них отримували усі розпорядження деканів, підтримували стосунки з канцеляріями факультетів. Ради старост кожного навчального підрозділу виробляли пропозиції щодо організації навчального

процесу (перенесення занять на другу половину дня, тривалість лекцій і практичних занять, подовження роботи читальні, перенесення семестрових іспитів тощо). Матеріальним допомогою молоді займалися товариства допомоги незамощним студентам, інші організації. У К-ПДУУ функціонували такі самодіяльні молодіжні об'єднання, як Українська громада, згадана Рада студентських представників, Академічна громада. Студентська трудова артіль та ін., які організовували молодь на якісну навчальну працю, опікувалися широким спектром її інтересів – соціальних, економічних, культурних і політичних. Цю практику намагалися поширити у Кам'янець-Подільському народному українському університеті, у статуті якого було записано, що «научачі можуть з дозволу Ради університету організувати різні наукові, громадські та благодійно-економічні гуртки, товариства і т.д.»⁴⁴.

Процес нагромадження цього досвіду був перерваний більшовицькою політикою у галузі вищої школи. Академічні свободи виявилися непотрібними режиму, який попирав демократію, будував «диктатуру пролетаріату», взяв курс на творення авторитарного суспільства, де кожен його член був залежний від робітничо-селянської влади, правлячої партії. Не випадково десятки викладачів створених в часи революції вишів зазнали переслідувань за участь в українському відродженні. Зокрема, 18 із 27 професорів і приват-доцентів колишнього К-ПДУУ, які не емігрували до Європи, у 1920-1930-х рр. стали жертвами політичних репресій і майже всі загинули у сталінських таборах⁴⁵. Більшість колишніх студентів цього університету, які перейшли на навчання до інституту народної освіти, публічно таврували як неповноцінних і малосвідомих за пролетарськими канонами здобувачів вищої освіти, яким не місце у радянській вищій школі. В результаті проведеної у 1922 р. «чистки» зі складу студентів відраховували майже 500 осіб. Крім того, ще 150 хлопців і дівчат втратили свій студентський статус через небажання підкорюватися «соціалістичній» дисципліні⁴⁶. На їх захист ніхто з товаришів не наслідився виступити, оскільки розуміли можливі наслідки таких вчинків для себе. Академічні свободи відійшли у минуле.

Отже, в українських державних і народних університетах, які діяли в період національного відродження 1917-1920 рр., професорсько-викладацькі корпорації і студентський загал користувалися низкою сутнісних внутрішніх свобод, які відповідали загальним правам людини, характеру української держави, визнаним у всьому світі демократичним принципам академічного життя, переконливо свідчили про поступове засвоєння пріоритетів і цінностей прогресивної системи вищої освіти, що давало їм змогу розвиватися індивідуально і колективно, успішно творити свою національно-академічну традицію і вдосконалюватися за прикладом старих і молодих європейських університетів. Дотримання академічних свобод припинилося 208

після встановлення радянської влади, яка в Україні ліквідувала університети і взяла під постійний контроль існуючі вищі. У збережених старих і реорганізованих закладах провели радянізацію через пролетаризацію, запровадили нові порядки, які не мала нічого спільного з попередніми свободами і автономним статусом, на багато десятиліть спричинили принизливе зовнішнє втручання у діяльність закладів освіти.

Примітки:

1. Закон України «Про вищу освіту»: (із змінами, внесеними згідно із законами № 392-IX від 18.12.2019 і № 464-IX від 16.01.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>. (дата звернення: 20.08.2020.)
2. Воробйова О. П., Горецька Т. О., Дем'яненко Н. М. та ін. Автономія та врядування у вищій освіті: монографія / за ред. В. І. Лугового, Ж. В. Таланової. Київ: Ін-т вищої освіти НАПН України, 2015. С. 23-25; Мокляк В. М. Розвиток автономії в університетах України (XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... докт. пед. наук. Спец. 13.00.01. Полтава, 2019. С. 27.
3. Поляков М. В., Савчук В. С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. Київ: Генеза, 2004. С.197-204; Їх же. Классический университет. От идей античности к идеям болонского процесса. Днепрпетровск: Изд-во ДНУ, 2007. С. 245-252.
4. Грушевський О. Український Народний Університет. *Шлях: вістник літератури, мистецтва та громадського життя*. Київ, 1918. Ч. 2. С. 55.
5. Ганицький І. Проспект Народнього Українського Університету. *Університетські вісті: Український Університет в Києві*. Київ, 1917. № 1. С. 11.
6. Державний архів міста Києва. Ф. Р-936. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.
7. Зеньковський В. В. Пять месяцев у власти. Воспоминания / под ред. М. А. Колерова. Москва: Изд. дом REGNUM, 2011. С. 78.
8. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. С. 84.
9. Грушевський О. Вказана праця. С.55.
10. Онопрієнко В. І. Осередки національного відродження. Українські університети в 1917-1921 рр. *Вісник Академії наук України*. Київ, 1992. № 2. С. 80.
11. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 329. Арк. 50-52.
12. Мельник Е. М. Другий Київський народний український університет: нереалізований проект (серпень 1918 – початок 1919 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 8 (10). С. 324-339.
13. Студентський курінь стрільців. *Нова Рада*. 1918. 6 січня. № 4. С. 3.
14. Український Народний Університет. *Поділля*. 1918. 26 (13) березня. Ч. 11. С. 3.
15. Від Українського Народного Університету. *Народна Воля*. 1918. 1 березня / 14 березня. № 28. С. 3.

16. Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ. Ухвалений Радою Міністрів закон про перетворення Київського Народного Українського Університету в Київський Державний Український Університет. *Державний вістник*. 1918. 29 серпня № 41. С. 2; Затверджую. Павло Скоропадський. 17 серпня 1918 року. Київ. Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. *Державний вістник*. 1918. 29 серпня. № 41. С. 2.
17. Завальнюк О. М. Вказана праця. С. 268.
18. Там само. С. 278.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1.
20. Там само. Арк. 3.
21. Гай Філь. Про читальню. *Нова думка: літературно-науковий журнал*. Кам'янець на Поділлі, 1920. Ч. 1-2. С. 79.
22. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 29.
23. Донець А. А. Студенти і вдосконалення роботи бібліотеки Кам'янець-Подільського університету (1918-1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21. С. 123.
24. Там само. С. 124.
25. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / [уклад. й автори статті С. А. Копилов, О. М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. С. 426-432.
26. Там само. С. 450-452, 490.
27. Там само. С. 485, 488, 489.
28. Там само. С. 331-333.
29. Футурбільш. Про Кам'янецький Університет. *Нова думка: літературно-науковий журнал*. Кам'янець на Поділлі, 1920. Ч. III. С. 36.
30. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 33.
31. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 1-1зв.; Завальнюк О. М. Студенти Кам'янець-Подільського державного українського університету в політичних процесах революційної доби (1918-1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 355.
32. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1920 рр.)... С. 87-89.
33. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-1421. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 86-86зв.
34. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 1.
35. ЦДАВО України, Ф. 3876. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 114зв., 115.
36. Б.С. [Бачинський Сергій]. Секція точних наук Наукового товариства при Кам'янець-Подільському Державному Університеті. *Наш шлях*. Кам'янець на Поділлі, 1920. 24 лютого. Ч. 36. С. 3.
37. Завальнюк О. Науковий доробок Кам'янець-Подільського державного українського університету в часи національного відродження (1918-1920). *II Міжнародний науковий конгрес укра-*

- інських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 жовтня 2003 р. Доповіді та повідомлення. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2005. Т. 1. С. 50.
38. Див.: Наукова думка. 1920. Ч. III. С. 12-16.
39. Див.: Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.)... С. 281-284.
40. Там само. С. 401.
41. Держархів міста Києва. Ф. Р-936. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 18.
42. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.)... С. 302-304.
43. Держархів міста Києва. Ф. Р-936. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 47.
44. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 34.
45. Завальнюк О. М. Участь інтелігенції в українському національно-освітньому відродженні 1917-1920 рр. на Поділлі як підстава для більшовицьких репресій. *Сторінки історії Української революції та більшовицьких репресій на Поділлі (1917-1930-ті рр.): збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 285-286.
46. Філінюк А. Г., Мельник Е. М. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921-1930 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. С. 32-33.

Olexandr Zavalnyuk

**ACADEMIC FREEDOMS IN UKRAINIAN UNIVERSITIES:
FIRST NATIONAL EXPERIENCE OF THE EUROPEAN LEVEL (1917-1920)**

The following article deals with the issue on acquisition of academic freedom by the first Ukrainian institutions established during the national revolution of 1917-1921: Kyiv People's Ukrainian University and Kyiv State Ukrainian University and Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University. The author investigates the unimpeded exercise of the rights of teaching corporations to participate in the work of the governing bodies of universities, conducting lectures and practical classes, scientific and journalistic activities. The range of freedom enjoyed by student youth in the organization of educational process, the use of library funds, participation in research groups, self-governing bodies, etc. are being as well highlighted.

Key words: professorship, students, freedom of teaching, scientific activity, the right to choose disciplines, scientific group work, youth public organizations, Kyiv People's Ukrainian University, Kyiv State Ukrainian University, Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, Kamianets-Podilskyi People's Ukrainian University.

Отримано: 20.08.2020

Олександр Кравчук, Надія Марценюк

(м. Вінниця)

В. ПРИХОДЬКО ПРО УКЛАДЕННЯ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1920 Р. МІЖ УНР І ПОЛЬЩЕЮ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

У статті подано загальну характеристику постаті В. Приходька та його ролі у суспільно-політичному житті України. Окрему увагу приділено його оцінкам та інтерпретаціям українсько-польських взаємин у 1919-1920 рр., викладеним в опублікованих мемуарах. Докладно розглянуто реакцію різних українських політичних сил на підписання Варшавського договору 1920 року.

Ключові слова: В. Приходько, мемуари, суспільно-політичне життя, українсько-польські взаємини, Галичина, дискусія, Варшавський договір.

Історія українського і польського народів пройшла непрости випробування і вимагає переосмислення істориками. Одним із об'єктів історичного аналізу залишаються українсько-польські відносини у 1920 р. Для забезпечення їх об'єктивної оцінки необхідно врахувати великий пласт мемуарної літератури. Серед неї важливе місце посідають спогади Віктора Кіндратовича Приходька. Ця історична особа неодноразово привертала до себе увагу низки вчених, таких як О. Завальнюк і В. Стецюк, О. Кравчук і Н. Мельник, О. Малюта, А. Трембіцький та ін.¹. Проте, польсько-українські відносини у 1920 р. у сприйнятті В. Приходька ще не були предметом окремого дослідження.

Мета статті – ознайомлення науковців та краєзнавців з інформацією мемуарів В. Приходька щодо відносин українців і поляків у 1920 р., насамперед обставин укладення договору 1920 р. та його сприйняття українськими політичними діячами.

Віктор Приходько (1886-1982) народився у селі Княжпіль Кам'янецького повіту Подільської губернії. Закінчив Приворотське духовне училище, Подільську духовну семінарію², навчався на юридичному факультеті Дерптського (нині м. Тарту, Естонія) та Київського Св. Володимира університетів. Виконував обов'язки слідчого з цивільних справ Кам'янець-Подільського окружного суду, за Першої світової війни – військового слідчого. З початком Лютневої революції взяв активну участь в українському русі, очолив відділ народної освіти Подільського губернського земства, був Подільським губернським комісаром з народної освіти (серпень 1917 – квітень 1918 р.)³. Розгорнув активну діяльність з організації українського шкільництва. Брав участь у виборах до Російських Установчих Зборів від Української трудової партії, з 25 квітня 1918 р. по 20 липня 1920 р. займав посаду голови Подільської губернської народної управи. Учасник протигетьманського повстання, призначений завідувачем Відділу су-

дових справ (у статусі міністерства) Директорії УНР у Вінниці у грудні 1918 р. У листопаді 1919 р. – березні 1920 р. обіймав посаду губернського комісара Поділля. Після поразки Української революції В. Приходько емігрував до Польщі, став депутатом Ради Республіки, скликаної у січні 1921 р. в Тарнові, був заступником міністра фінансів УНР, керуючим міністерства фінансів і керівником одного з його відомств в еміграційному уряді А. Лівницького (1922-1923 рр.)⁴. У Чехословаччині В. Приходько в Українській господарській академії у Подебрадах викладав курс місцевого самоврядування. 1926 р. він розпочав роботу над спогадами «Під сонцем Поділля», перша частина яких вперше побачила світ у Празі 1931 р. У ній йдеться про український рух на Поділлі в 1895-1907 рр.

За Другої світової війни В. Приходько працював в Українському Центральному Комітеті у Кракові (громадська установа соціального забезпечення для українців, створена 1940 р. в Генерал-губернаторстві). 22 червня 1941 р. підписав звернення Комітету до українського народу із закликом об'єднатися навколо нього для відновлення Української держави. У 1945 р. переїхав до м. Регенсбург в Західній Німеччині, у 1949 р. – емігрував до Нью-Йорка⁵. Упродовж десяти років працював в Українському конгресовому комітеті в США.

У 1960-х рр. підготував другу частину мемуарів «Під сонцем Поділля», в якій йдеться про події 1907-1920 рр. Екземпляри машинопису праці зберігаються в архіві Української Вільної Академії наук у Нью-Йорку та в онука автора – Миколи Приходька. Друга частина спогадів вийшла друком у Вінниці у вересні 2011 р.⁶ У ній міститься важлива інформація про відносини українців і поляків у 1920 р.

Також В. Приходько часто друкувався в еміграційній періодиці. Зокрема, у декількох номерах газети «Свобода», що виходила у США, у 1954 р. він опублікував спогади «Момент з підписання Варшавського договору», що безпосередньо торкаються подій 1920 р.

В. Приходько вважав, що Варшавський договір 1920 р. «незалежно від його політичної оцінки, був актом суверенної української держави з другою суверенною державою». Справу його остаточної оцінки автор відносить до завдань майбутніх істориків і політиків. На його думку, «важливо, щоб майбутні історики розпоряджали, по можливості, вичерпним матеріалом. Тому обов'язок людей, що були учасниками чи сучасниками цих подій, зафіксувати те, що знають»⁷.

Торкаючись обставин розвитку українсько-польських відносин, свідком яких був він особисто, В. Приходько зауважив, що у листопаді 1919 р. до Кам'янця-Подільського на маленьку територію, підконтрольну УНР (п'ять повітів Поділля: Кам'янецький, Ушицький, Проскурівський, Могилівський і Ямпільський), на

підставі окремої угоди, вступило польське військо, а за ним і польська адміністрація. Це було здійснено нібито для того, наголошував автор, щоб «творити «запілля» тим малим польським відділам, які разом з українськими частинами уже тоді тримали фронт проти большевиків в районі Нової Ушиці...»⁸.

Однак, на думку В. Приходька, справжні наміри польської сторони полягали у здійсненні «непомітної інкорпорації цієї частини Поділля до корінної Польщі», застосовуючи тактику поступової ліквідації місцевих українських установ. Це, зокрема, проявилось у реквізиції польськими підрозділами будівель навчальних закладів, рухомого складу залізниць, які позначалися літерами «П.К.П.» – «Польська Колей Паньствова», тобто «Польська державна залізниця», протидії оголошеній мобілізації до лав Дієвої армії УНР⁹. Його інформації варто довіряти, адже як губернський комісар Поділля В. Приходько добре володів інформацією.

Зауважимо, що такі дії не були винятково ініціативою місцевих польських діячів. 31 грудня 1919 р. у листі голови дипломатичної місії УНР у Польщі А. Ливицького до представника уряду УНР у Кам'янці-Подільському І. Огієнка повідомлялося: «Мав вчора у п. Пілсудського авдієнцію, він обіцяв мені припинити ліквідацію державних установ в Кам'янці і залишити все по-старому. Пред'явник цього п. [...] розповість Вам про всі наші заходи, які поки що не дають реальних наслідків. Пропоную нам організувати невелику раду міністрів по згоді укр[аїнських] партій і зробити часову нашу станицю в Н[овій] Ушиці. Там має бути невеликий апарат, а все інше лишається в Кам'янці. Ушиця буде нашою власною територією (так хоче п. Пілсудський) і невеликою нашою військовою силою»¹⁰.

Згадуючи одне із засідань Українського Національно-Державного Союзу наприкінці березня – на початку квітня 1920 р., В. Приходько вказував, що головне місце займали пошуки виходу «із того скрутного, просто трагічного положення, в якому опинилась українська державність», «перспективи і можливості нашої політичної та військової співпраці з Річчю Посполитою Польською»¹¹. При цьому, учасники наради знали умову щодо укладення такого союзу, висунуту Ю. Пілсудським: «в справі Галичини українська політика мусить відмовитись від будь-якої активності в розумінні прилучення Західної України до Наддніпрянщини»¹². Автор також згадував участь у нараді А. Ливицького вже як міністра закордонних справ УНР¹³. Він прибув за дорученням С. Петлюри і заявив, «що Голова Директорії УНР, Головний Отаман, перш ніж підписати договір, хоче знати про те думку цього неофіційного українського парламенту, Національно-Державного Союзу»¹⁴.

В. Приходьку запам'ятався виступ С. Барана на засіданні: «Панове, я галичанин, і доля Галичини мені може найближча і найдорощча, ніж будь-кому з вас. Але як політик, як держав-

ник, що має враховувати всі обставини, мушу сказати, що нині, в цих умовах, ми мусимо піти на цю, болючу для нас, втрату»¹⁵.

Також, згадуючи подальші критичні виступи українських соціалістів-революціонерів щодо С. Петлюри за підписання ним Варшавського договору, В. Приходько наводить висловлювання одного з лідерів цієї партії – В. Голубовича, що засвідчує їх повне розуміння ситуації і пояснює незгоду УПСР союзом з Польщею певними тактичними розрахунками. В. Голубович заявив у розмові з В. Приходьком: «Бачиш, справа стоїть так. Розуміється, іншого виходу сьогодні немає. Але було б нерозумно, коли б всі українські партії та організації, без винятку, дали на це згоду. Мусить бути хтось в опозиції. І ось ми, українські соціалісти-революціонери, формально виступаємо проти угоди (угоди – авт.). Розумієш? Щоб поляки не зазнавались. Щоб улегшити положення нашого, українського, уряду в майбутньому. Щоб, в разі чого, уряд міг покликатись, що має опозицію і не може безоглядно погоджуватись на всі польські домагання»¹⁶.

У спогадах В. Приходько описав окремі епізоди війни Польщі і УНР з Радянською Росією у контексті характеристики деяких політичних діячів. Зокрема, автор писав: «... Як відомо, С. П. Шелухин став у гостру опозицію до Головного Отамана Симона Петлюри та цілого уряду Української Народньої Республіки у зв'язку з так зв. Варшавським Договором», «присвятив цій справі окрему брошуру, картаючи Головного Отамана Симона Петлюру та тодішній уряд УНР»¹⁷. «Цей договір був підписаний 20. квітня 1920 року у Варшаві між Українською Народньою Республікою і Річчюпосполитою Польською, для спільної воєнної акції проти Советської Росії, щоби звільнити Україну від большевиків і охоронити Польщу в разі нападу на неї Советської Росії. Як відомо, передумовою цієї угоди поляки поставили вимогу, що Українська Народня Республіка мусить проголосити своє «незаінтересування» Галичиною, іншими словами, віддати Галичину Польщі»¹⁸. Мемуарист вважав, що «це була дуже голосна, а при тому болюча, пекуча й драматична справа, що на довгий час загострила й охолодила відносини між головними політичними чинниками Наддніпрянської України та Галичини і цілу Галичину різко поставила проти Головного Отамана Симона Петлюри та тодішнього міністра заграничних справ Андрія Ливицького. В цьому відношенні Шелухин був солідарний також з видатним діячем української еміграції в Чехословацькій Республіці Микитою Юхимовичем Шаповалом, що теж категорично й гостро виступав проти Варшавського Договору, усно та в пресі. Діячі УНР, що були причетні до Варшавського Договору, оборонялись як могли, а головню вказували, що в часі драматичних подій в Україні, коли було підписано Варшавський Договір, С. П. Шелухин знаходився у Парижі, а М. Ю. Шаповал у Празі і ще невідомо, як

би вони повелися в тих обставинах, коли українська армія мала проти себе армії большевиків, Денікіна і поляків, а сама ж ця українська армія вимирала від пошесті тифу в «чотирикутнику смерті». Особливо гостро відчувалися ці втрати у галичан, що вийшли на Велику Україну з ентузіазмом, сповнені національного романтизму, а на Великій Україні їх зустріла сувора дійсність – тяжкі переходи, брак провіанту та військового вираяду і страшна пошесть тифу.»¹⁹.

Стосовно одного із наслідків Варшавського договору – перебування Західної України у складі міжвоєнної польської держави, В. Приходько, порівнюючи режими СРСР і Польщі на українських землях, констатував: «... Все ж події з 1919-20 років пам'ятають і болюче переживають всі бувші учасники їх, головню ж галичани, що й тепер згадують ті події, як старі вояки. Хоч під польською окупацією вони переживали тяжку добу і мали різні обмеження, але Польща не знищила їх фізично, в той час, коли наддніпрянці, учасники подій 1917-20 років, що не вийшли на еміграцію, – всі знищені...»²⁰.

Серед епізодів війни Польщі та УНР з Радянською Росією у 1920 р., В. Приходько згадував роль українського військового з Херсонщини «генерал-хорунжого Марка Безручка, дуже здібного стратега, що спинив большевицькі полки під Замостям, рятуючи тим Варшаву в самий критичний момент польсько-російської (большевицької) війни, в серпні 1920 року. Польські військові історики цю рішальну роль українського війська, під командою генерала Безручка, замовчують, але ми, українці, мусимо про те пам'ятати. За цю велику заслугу генерал Безручко дістав орден «*virtuti militari*» – найвищу військову нагороду в Польщі»²¹.

Отже, в спогадах В. Приходька подано важливий історичний матеріал, який засвідчує непростий характер українсько-польських відносин у 1920 р., об'єктивно висвітлює їх негативні і позитивні сторони. Наведені факти заслуговують на використання в історичних дослідженнях з полоністики і україністики цього періоду.

Примітки:

1. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський, 2009. 220 с.; Кравчук О., Мельник Н. Польські епізоди другої частини спогадів В. Приходька «Під сонцем Поділля». *Україна і Польща: історичне сусідство. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції*. Вінниця, 2012. С. 314-327; Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). Київ, 2008. 840 с.; Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917-1922 рр. *Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917-1921 рр.* Кам'янець-Подільський, 2008. С. 315-330.

2. Трембiцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917-1922 рр... С. 313, 316.
3. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.)... С. 620.
4. Там само. С. 621.
5. Трембiцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917-1922 рр... С. 326.
6. Приходько В. Під сонцем Подiлля: спогади. Ч. 2. / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. 416 с.
7. Приходько В. Момент з підписання Варшавського договору (Спогад). *Свобода*. 1954. Ч. 124. 30 червня. С. 3.
8. Там само.
9. Там само.
10. Лiвицький А. Листування (1919-1953 роки) / упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. Київ: Фенікс, 2019. С. 117.
11. Приходько В. Момент з підписання Варшавського договору (Спогад). *Свобода*. 1954. Ч. 125. 1 липня. С. 3.
12. Там само.
13. Там само.
14. Приходько В. Момент з підписання Варшавського договору (Спогад). *Свобода*. 1954. Ч. 126. 2 липня. С. 5.
15. Там само.
16. Там само.
17. Приходько В. Під сонцем Подiлля: спогади. Ч. 2... С. 151.
18. Там само.
19. Там само. С. 155-156.
20. Там само. С. 156.
21. Там само. С. 149-150.

Alexandr Kravchuk, Nadiya Martsenyuk

V. PRIKHODKO ABOUT CONCLUSION OF THE WARSAW AGREEMENT BETWEEN THE UNR AND POLAND IN 1920 AND ITS CONSEQUENCES

The author of the article presents a general description of the figure of V. Prykhodko and his role in the socio-political life of Ukraine. Particular attention is paid to his assessments and interpretations of Ukrainian-Polish relations in 1919-1920, which were published in his memoirs. V. Prykhodko considered in details the reaction of various Ukrainian political groups after signing of the Warsaw Pact in 1920.

Key words: V. Prykhodko, memoirs, socio-political life, Ukrainian-Polish relations, Galicia, discussion, Warsaw Pact.

Отримано: 18.06.2020

Анатолій Гуменюк
(Кам'янець-Подільський)

ЕТНО-ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПОЛЬЩІ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1945-1950 рр.)

У статті охарактеризовано етно-демографічні процеси у Польщі на заключному етапі Другої світової війни та у перші повоєнні роки. Розглядаються заходи влади та їх результати, пов'язані з політикою досягнення моноетнічного характеру країни, а саме: витіснення етнічних меншин, повернення поляків з інших країн та спроби асиміляції окремих етнічних громад.

Ключові слова: демографічні процеси, депортації, меншини, асиміляція, репресії, євреї, німці, українці.

З Другої світової війни Польща вийшла принципово новою державою у порівнянні з міжвоєнним періодом її історії. Це виразилося у змінах соціально-економічного і політичного характеру, а також призвело до значних територіальних, етнічних і демографічних змін в складі населення Польщі.

Внаслідок Голокосту й німецької окупації під час Другої світової війни, населення Польщі скоротилося приблизно на шість мільйонів осіб. Одночасно, в результаті радикальних територіальних змін та депортації населення наприкінці й після війни, Польща стала однією з найбільш етнічно однорідних країн Європи. Післявоєнний рух населення супроводжувався двома хвилями вимушених міграцій, організованих радянським і польським комуністичними урядами.

В першу чергу мається на увазі переміщення значного польського населення (1944-1946 роки) з довоєнних територій Східної Польщі, які сьогодні становлять частини Литви, Білорусії та України, виселення етнічних українців з території Польщі в СРСР (1944-1946 роки) і вигнання німців (1945-1950 роки) в Німеччину з німецьких провінцій, що були включені до складу Польщі.

В умовах німецької окупації національні проблеми в Польщі вийшли на новий рівень. Війна одночасно загострила тертя між різними народами і завершила розкол польського суспільства за національним принципом (етнічний антагонізм досяг свого апогею ще в останні передвоєнні роки). Трагічна доля польських євреїв не привела до тісної співпраці між ними і поляками¹. Ще більш високого ступеня напруги досягли відносини поляків з іншими національними меншинами, що жили в міжвоєнній Польщі, особливо з українцями.

Польський емігрантський уряд разом з командуванням Армії Крайової усвідомлювали, що серед українців, білорусів і литовців превалюють антипольські настрої. Однак після війни вони не змогли створити конкретної програми по зменшенню протистояння і мирного співіснування, обмежившись лише спільною декларацією про права меншин².

Програму їх переселення сформулювали і реалізували на практиці польські комунисти. За їх планами не передбачалося існування великих непольських анклавів (німців на Заході – на території, яка повинна була відійти до Польщі, і українців на Сході)³. У вересні 1944 року були підписані угоди про взаємний обмін населенням: з Українською, Білоруською і Литовською радянськими республіками (так звані Люблінські угоди). Сторони домовилися, що «взаємній евакуації» підлягають польські громадяни української, російської, білоруської і литовської національностей, які мали бути переселені в Україну, Білорусію і Литву. У Польщу мали переселитися поляки і євреї, які до 17 вересня 1939 року були польськими громадянами і проживали на території вищезазначених республік (після окупації Польщі нацистами упродовж 1939-1940 рр. на територію СРСР втекло близько 300 тис. польських євреїв)⁴.

Якщо стосовно представників польської і єврейської національності був застосований принцип добровільності (вони мали право, а не обов'язок переселитися), то для представників національностей з протилежного боку було встановлено вимогу обов'язкової евакуації⁵.

Здійснювана під час звільнення країни і в перші повоєнні роки польська міграційна політика базувалася на двох принципах: повернення всіх поляків до Польщі і перетворення країни з поліетнічної в етнічно гомогенну державу. Уряд наполегливо вживав кроки по виселенню меншин – особливу увагу при цьому приділялося німцям (відкрито, з примусом) і українцям (приховано, але також з примусом) – з метою підготувати (очистити) територію для поляків, які повертаються з СРСР, з так званих Східних Кресів. Щодо польських євреїв, політика Варшави в перші повоєнні роки зосередилася на визнанні їх права як залишатися в Польщі, так і емігрувати (проте приховано і активно підтримувався другий варіант)⁶.

Комуністична влада враховувала негативний досвід міжвоєнного періоду у вирішенні питання меншин, а також слабку громадську підтримку власної партії в польському суспільстві. Все це переконувало комуністичну Робітничу партію (ППР) в небажаності існування великих непольських національних анклавів – німців на заході країни і українців – на сході. Компактне проживання національних меншин, особливо вищезгаданих, могло привести до громадської дестабілізації, ускладнити управління суспільством і країною, перешкодити консолідації комуністичного режиму.

Площа приєднаних колишніх німецьких земель склала 101 тис. км², тобто близько 33% нової території країни, при цьому загальна територія країни в порівнянні з довоєнною зменшилася на 78 тис. км². У нових територіальних межах у повоєнний час активно здійснювалася політика заміщення етнічних меншин польською громадою. Крім того, в Польщі проживали нечисленні чеські та словацькі національні меншини, а також

єврейське населення. З 3 млн. 350 тис. осіб, які жили тут перед війною, вдалося врятуватися лише 50 тис. євреїв, число яких зросло за рахунок репатріації, а також реєвакуації з СРСР.

У 1944-1946 роках із Західної України до Польщі було переселено 787 674 осіб. З Литви до Польщі переїхало близько 197 тис. і з Білорусії – близько 275 тис. осіб. Всього на основі польсько-радянського обміну населенням з території радянської України, Білорусії та Литви до Польщі переселилося близько 1 250 000 поляків і євреїв. До них необхідно ще додати приблизно 300 000 осіб, які перейшли на територію Польщі перед наближенням фронту в 1944 році або ж переселилися неофіційно в наступний період. З центральних областей СРСР в Польщу репатріювалися приблизно 266 000 поляків. Отже, всього переселилося в Польщу понад 1 816 000 осіб польської та єврейської національностей⁷.

При цьому не всі поляки виявляли бажання переселятися в Польщу. Певну роль зіграли місцеві органи влади (особливо в Литві і Білорусії), які не підтримували зменшення чисельності населення окремих областей. Тому після закінчення польсько-радянського обміну населенням в Білорусії залишилося приблизно 600 000, а в Литві 200 000 поляків⁸.

З протилежного боку – з Польщі на територію України було переселено 488 057 осіб української та російської національностей. З Польщі до Литви було переселено близько 2-3 тис. литовців і в Білорусію – 36-38 тис. білорусів. Отже, всього з Польщі на територію СРСР було примусово переселено близько 530 000 осіб в основному української, білоруської і литовської національностей⁹.

Українське питання в Польщі було остаточно вирішено в 1947 році в процесі так званої акції «Вісла», під час якої було депортовано ще більш ніж 140 тис. українців і русинів (лемків). Їх відірвали від своєї малої батьківщини і дисперсно розселили з метою асиміляції у західних і північних областях Польщі, з яких було виселено німецьке населення. Станом на 31 липня 1947 року, за польськими даними, було переселено 140 575 осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3800 осіб, убито – 655, заарештовано – 1466 членів українського підпілля та УПА¹⁰.

До наведених даних необхідно додати і близько 200 000 польських євреїв, які в цей же час залишили країну через неприборканий післявоєнний антисемітизм у польському суспільстві. Після страшних втрат часів війни чисельність єврейського населення в країні у 1946 році зросла до 240 тис. осіб. Такий наплив в свою чергу викликав хвилю погромів, що прокотилася низкою міст Польщі. Результатом цього була настільки ж потужна хвиля єврейської еміграції з Польщі. У червні-вересні 1946 року країну залишило 63 тис. євреїв. Всього ж до липня 1947 року в таборах для переміщених осіб на території Австрії, Німеччини та Італії з'явилася вже 121 тис. біженців з Польщі. В цілому за 1945-1955 роки Польщу залишило по-

над 200 тис. євреїв. До осені 1948 року в Польщі налічувалося приблизно 100 тис. євреїв, а в 1951 році, коли влада заборонила виїзд до Ізраїлю – лише 80 тис.¹¹.

Вигнання німців з Польщі було найбільшою зі серії примусових етнічних міграцій в Європі під час і після Другої світової війни. Німецьке населення тікало або було вигнано з усіх регіонів, які перейшли в межі територіальних кордонів Польщі, в тому числі – колишніх східних територій Німеччини і частин довоєнної Польщі¹².

Найбільш масове виселення німців організованим порядком припало на 1946-1947 роки, коли виїхали відповідно до 2,3 млн. осіб. За 1946-1949 роки із земель, що стали польськими, уряд Польщі переправив до Німеччини до 2,4 млн. осіб. Загальна чисельність німецьких жертв геополітичної реконструкції Європи, виселених з Польщі, склала 3,5-3,6 млн. осіб. В країні залишалось до 300 тис. німців-фахівців, які виїхали в Німеччину після 1956 року¹³.

На новоприєднаних землях залишилося значне число представників проміжних між німцями і поляками етнічних груп – сілезців, кашубів, вармяків та мазурів. Бажаючи залишитися повинні були підписати декларацію вірності державі і польській нації. При цьому політика влади полягала в тому, щоб залишити в Польщі представників цих груп, але тільки в якості поляків, не даючи їм шансу на самовизначення і збереження своєї самобутності¹⁴.

Ця група включала 1 130 тис. двомовних польсько-німецьких осіб, які заявили про свою вірність Польщі. Крім того, в 1950 році ще залишалось 94 тис. громадян Німеччини, 36 тис. німців з довоєнного Данцига і 1500 інших етнічних німців. Велика частина цієї групи емігрувала до Німеччини після 1956 року.

Закріплення етно-демографічної динаміки попередніх років в Польщі фіксується результатами загального перепису. Загальна чисельність населення згідно з переписом грудня 1950 року була 25 млн. осіб. Але структурування за національними та етнічними групами не було здійснено. Але можна відновити приблизну етнічну структуру населення країни. Поляки склали на той момент 24,5 млн осіб (98%), українське і білоруське населення сукупно становило 200 тис. осіб, (0,8%), євреї – 100 тис. осіб (0,4%) і німці – приблизно 170 тис. осіб (0,7%).

Таким чином, на межі 40-х – 50-х років державна політика перетворення Польщі на моноетнічну країну в цілому була реалізована. У країні склалася абсолютне чисельне і суспільне домінування польського народу. Моральна сторона застосування методів безумовно, залишається на совісті тогочасного державного керівництва країни та польського суспільства. Важливою є здатність наступних поколінь до об'єктивної оцінки дій попередників і можливість виправляти помилки минулого в стосунках з нащадками представників етнічних меншин, постраждалих від неправомірних дій польської держави.

Примітки:

1. Mironowicz E. *Polityka narodow ościowa PRL*. Białystok, 2000. S. 33.
2. Chałupczak H., Browarek T.: *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. 322 s.
3. Милякова Л. Б. Польша на пути к моноэтническому государству (1918-1947 гг.). *Международный исторический журнал*. 2001. № 13. С. 10-13. URL: <http://www.histori.machaon.ru/number13/analiti4/milyakova/index.html>.
4. Шмигель М. Обмены населением СССР с Польшей и Чехословакией в 1944-1947 гг.: аналогии и различия эры политического переселения народов. *«Запад-Восток». Научно-практический ежегодник*. 2017. № 10. С. 218.
5. Милякова Л. Б. Польша на пути к моноэтническому государству... С. 17.
6. Милякова Л. Б. Польша на пути к моноэтническому государству... С. 17-18.
7. Шмигель М. Обмены населением СССР с Польшей и Чехословакией в 1944-1947 гг... С. 219.
8. Маркелов Н. А. Межэтнический конфликт белорусов и поляков в 1944-1950 гг.: политический и националистический аспекты. *Исторический журнал: научные исследования*. 2017. № 6. С. 39-52.
9. Halczak B., Śmigiel M. K problematike postavenia Lemkov v Poľsku v prvej polovici 20. Storočia a ich vysídlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia «Visla». *Acta historica Neosoliensia*. 2004. T. 7. S. 187-198.
10. Акція «Вісла»: документи / упор. і ред. Є. Місило. Львів; Нью-Йорк, 1997... С. 33-34.
11. Волобуев В. В. Польша в советском блоке: от «оттепели» к краху режима. М., 2018. С. 36.
12. Лоу К. Жестокий континент. Европа после Второй мировой войны. Центрполиграф, 2012. С. 327.
13. Носкова А. Ф. Депортации немцев из Польши: геополитика и мораль в решениях великих держав. *Миграционные последствия Второй мировой войны: депортации в СССР и странах Восточной Европы: сб. науч. статей*. Новосибирск: Наука, 2013. Вып. 2. С. 23.
14. Жиров А. А. Миграционные процессы на воссоединенных землях в Польше в 1945-1950 годах. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки*. 2019. № 1. С. 79-80.

Anatoliy Humeniuk

ETHNO-DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF POLAND AFTER THE SECOND WORLD WAR (1945-1950)

The article deals with ethno-demographic processes in Poland at the final stage of the Second World War and in the first postwar years. Measures and their results related to the policy of achieving the monoethnic character of the country are considered, namely: the expulsion of ethnic minorities, the return of Poles from other countries and attempts to assimilate certain ethnic communities.

Key words: *demographic processes, deportations, minorities, assimilation, repressions, Jews, Germans, Ukrainians.*

Отримано: 10.08.2020

Олександр Комарницький

(Кам'янець-Подільський)

ПЕРЕБУДОВЧІ ВІЯННЯ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗВО ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (середина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)

У статті на основі архівних джерел, матеріалів періодичної преси розповідається про впровадження у громадсько-політичне життя педагогічних закладів вищої освіти Західної України елементів демократії. Автор доводить, що у цих закладах формувалися осередки некоммуністичних політичних сил. Студенти творили власні представницькі політичні структури, політичні клуби, молодіжні організації, розширилися повноваження студентських органів самоврядування, було запроваджено вибори ректорів і деканів. Викладачі і студенти брали участь у виборах до союзної, республіканської та місцевих рад, які вперше проводилися на змагальній альтернативній основі.

Ключові слова: педагогічні заклади, викладачі, студенти, осередок, перебудова, вибори.

У роки горбачовської перебудови було впроваджено різноманітні нововведення у навчальний процес. Що стосується виховної роботи, то вона зазнала невеликих, здебільшого формальних змін. Виховання, як і в попередні десятиліття, мало ідеологічний характер і контролювалося компартійними органами. Головне завдання тут покладалося на партійну та комсомольську організації. Для тогочасної радянської вищої школи, за словами докторки історичних наук Г. Г. Січкаренко, були характерними «тотальна ідеологізація та політизація навчального процесу й виховання, наукової та педагогічної творчості; низький рівень академічних свобод, самоорганізації ВНЗ; позбавлення студента можливості будувати власну траєкторію навчання; відторгнення від національної культурно-історичної спадщини, русифікація; відмежованість від світової науки й освітнього досвіду; диспропорції у підготовці спеціалістів за кількісними, якісними, територіальними ознаками; обмежене фінансування вищої освіти і науки за т. зв. «остаточним принципом»¹.

Все ж віяння перебудови не могли не позначитися на громадсько-політичному житті вишів, які виявилися, насамперед, у впровадженні елементів демократії у цю сферу діяльності викладацького і студентського колективів. У нашій статті ми покажемо ці процеси на прикладі педагогічних вишів західноукраїнських областей, а саме Дрогобицького, Івано-Франківського та Тернопільського педінститутів. Окремі аспекти цієї проблеми вивчали історики С. Кульчицький², Я. Кукуленко³, В. Марчук⁴, В. Юрчак⁵ та ін. Комплексно означена нами проблема не досліджувалася.

Перебудова, ініційована реформаторськими силами в КПРС на чолі з М. С. Горбачовим, відкрила можливості для вияву суспі-

льно-політичної енергії народу, збудила до активності широкі верстви населення. Горбачов привніс чимало нового в суспільне життя і проголосив курс на політичні та економічні реформи при збереженні існуючої системи. Із міст надходили пропозиції щодо першочергових заходів з перебудови КПРС та оновлення внутрішньопартійного життя. Зокрема, 31 січня 1990 р. партком Тернопільського педінституту звернувся з відкритим листом до Тернопільського міськкому і обкому Компартії України, у якому вніс пропозиції щодо забезпечення плюралізму думок та право меншості на свою позицію, на створення фракцій. Визнавалося за необхідне формування багатопартійності, у зв'язку з чим мали перебудувати стиль та методи партійної роботи. Зазначалося, що за цих обставин партія мала функціонувати як громадсько-партійна організація, територіально-виробничий принцип діяльності партії слід замінити принципом територіальної та професійної побудови партії. Варто було б, на думку парткому, ввести посаду голови партії, ліквідувати Політбюро, а його функції передати ЦК, перейти від унітарної до федеральної структури партії. Компартії союзних республік повинні були мати свої програми та статuti. Пролунали пропозиції зміни назви партії на соціалістичну чи партію демократичного соціалізму. Акцентувалася увага на забезпеченні проведення прямих альтернативних виборів делегатів партійних з'їздів тощо. Підсумкова резолюція передбачала прохання до учасника лютневого 1990 року Пленуму ЦК КПРС В. Є. Острожинського донести ці пропозиції до відома Пленуму⁶.

Тогочасні перебудовчі віяння у суспільному житті республіки зумовили виникнення осередків некомуністичних політичних сил. Активними учасниками їх творення були викладачі і студенти. Так, викладач Івано-Франківського педінституту В. М. Шатохін, викладачі Дрогобицького педінституту В. Ф. Семчишин, В. В. Умнов, студенти Тернопільського педінституту А. О. Пасічник, Ю. К. Тима були учасниками установчого з'їзду Народного Руху України, який відбувся 8-10 вересня 1989 р.⁷ У вищих створювалися осередки НРУ. Зокрема, у березні 1990 р. осередок започаткували у Тернопільському педінституті. До його складу ввійшли 72 працівників і студентів вишу. Головою ради осередку обрали О. В. Огира. Членами ради стали 12 осіб⁸. За рік до цього, 25 квітня 1989 р., питання про ставлення колективу викладачів і студентів закладу до програми НРУ розглядалося на засіданні вченої ради. Завідувач кафедри наукового атеїзму Ю. Ю. Свідерський зазначив, що розмови про проект НРУ велися у вищі вже декілька тижнів. На його думку, це було пов'язано з невдоволенням тим, що у вищій заняття проводилися у дві зміни, загостренням житлової проблеми, як для викладачів, так і студентів, запрошенням викладачів з інших міст, а також тим, що у дипломах випускників-філологів значилися лише російська мова і література, а українська була відсутня. Доцент кафедри історії КПРС і наукового комунізму В. І. Богайчук повідомив, що на засіданні кафедри загалом підтримали проект

НРУ. Водночас, він зазначив, що кафедра не підтримує тих тенденцій, «які не сприяють консолідації трудових колективів і громадських організацій. Рух намагається бути арбітром між процесом перебудови і державою та партією, громадськими організаціями. Засуджуємо також ту частину проекту, у якій йдеться про створення нової структури, альтернативної КППР». Декан факультету підготовки і підвищення кваліфікації організаторів народної освіти А. Я. Ходорчук заявив від імені факультету, що він за рух за перебудову на засадах соціальної справедливості, без політичної конфронтації, розколу населення. Заступник секретаря комітету комсомолу М. М. Вільотник став на бік адміністрації і заявив, що він підтримує думку ректорату і парткому, що потрібно більше займатися конкретними справами, а не мітингами, а саме, підвищенням результативності навчання, екологією, милосердям. Ректор інституту Ю. В. Іващенко підкреслив, що «біда не в тому, що є рух, а в тому як його хочуть спрямувати. Якщо партія очолює рух, то все тут нормально і правильно. А коли йдуть розмови навколо руху, які викликають розкол населення, дестабілізацію обстановки, то це ясно не потрібно»⁹. Учасники зібрання підтримали постанову парткому, в якій, зокрема зазначалося: «Екстремістські настроєна група людей спонукала частину людей до різного роду протестів у вигляді мітингів, поширення листівок підбурювального характеру, відволікає увагу від розв'язання основних завдань, створює нервозну ситуацію, сіє національну ворожнечу... Реальний народний рух за перебудову може бути пайдним лише тоді, коли він спирається на всі громадські організації, справді на народ. Всебічна програма перебудови, зростаючі масштаби і темп її практичного втілення в життя владно вимагають об'єднаних зусиль... Час розмов і дискусій, мітингування і емоційних спалахів минули, і спроби відродити їх недоречні. Вони сьогодні можуть лише зашкодити справі, звести перебудову з її магістрального шляху... Вважаємо доцільним утримуватися від повального обговорення, оскільки це відволікає колектив від головних справ і завдань»¹⁰.

Студенти вишів творили власні представницькі політичні структури, насамперед, Українську студентську спілку. У Тернопільському пединституті у лютому 1990 р. було створено студентське товариство – відділення УСС. 11 лютого започаткували ініціативну групу щодо створення студентського товариства, яка 14-15 лютого збрала понад 700 підписів студентів і викладачів, що засвідчило підтримку студентської ініціативи колективом вишу. 16 лютого ректорат у своєму розширеному складі зустрівся з ініціативною групою. Багато хто з присутніх поставився скептично до цієї ідеї, більша частина ректорату була готова до діалогу зі студентами¹¹. 21 лютого відбулася зустріч студентів I-II курсів з членами кафедри здорового способу життя, на якій домовилися замінити екзамен з медицини на залік, і внести деякі зміни до навчальної програми. 22 лютого провели установчі збори, на яких були присутні понад 50 студентів і 20 викладачів. Після

ознайомлення громади з Декларацією і статутом товариства, а також результатами обговорення студентських вимог на ректораті, було надано слово для бажаючих виступити. Виступили народний депутат СРСР Р. Т. Гром'як, ректор В. П. Кравець, викладачі О. В. Огир, Я. Т. Гринчишин, Я. Ф. Гап'юк, В. В. Колінець, студент М. Антоняк. Всі зійшлися на думці, що таке товариство необхідне. Виступив секретар комітету комсомолу М. Вільотник, після чого зав'язалася дискусія. Члени ініціативної групи пояснили, що студентське товариство не є альтернативою ВЛКСМ і комсомольці могли би бути членами товариства. Водночас, висували ідею про встановлення дня вільного виходу з комсомолу. Звісно, очільник комсомольського осередку був категорично проти, оскільки, як зазначалося в одному з дописів в газеті «До світла», «в МДУ після дня вільного виходу в комсомолі залишиться менше половини студентів, але – студенте, якщо ти не поділяєш поглядів ВЛКСМ – вийди з його лав! Це буде чесно з твого боку». 28 лютого на вченій раді прийняли майже всі вимоги студентів, озвучені на засіданні ректорату 16 лютого: 1) переобрати редколегію газети «Студентський вісник»; 2) ставити не більше трьох пар на день, а один з днів тижня відводити для самоосвіти; 3) надати юридичної і фактичної чинності праву студентів на вільне відвідування лекцій, яке було обумовлено у тимчасовому положенні про вищ (наказ від 7 серпня 1989 р. за № 585), а також праву студентів складати екзамени і заліки з будь-якої дисципліни по мірі готовності (право дострокового складання (постанови Мінвузу СРСР від 17 червня 1987 р. за № 435); 4) зменшення обсягу і змісту предметів шляхом їх деідеологізації і деполітизації; 5) стосовно суспільних наук: викладання марксизму-ленінізму як однієї з багатьох суспільних теорій на рівних правах з іншими теоріями, скасування екзамену з історії атеїзму та релігії як такого, що суперечить закону про свободу совісті; 6) з нового навчального року скасувати державні екзамени зі суспільних дисциплін; 7) скасувати систему чергувань студентів у навчальних корпусах і їдальні; 8) запровадження альтернативних курсів шляхом залучення позаінститутських кадрів тощо¹². 5 березня на організаційних зборах прийняли рішення про перейменування студентського товариства у відділення Української студентської спілки¹³. Представники товариства взяли участь у II з'їзді Конфедерації студентів України (23-25 лютого 1990 р.), на який загалом прибули 138 студентів із 18 міст республіки. У зв'язку з арештами у Києві значна частина представників УСС не змогла прибути на з'їзд. Присутні вшанували хвилиною мовчання пам'ять студентів, які загинули у бою біля ст. Крути. Делегати працювали у 5 секціях: національного відродження; самоврядування; студентства і політики; екологічної; правової¹⁴.

У вишах діяли осередки молодіжного об'єднання «Студентське братство», зокрема, в Івано-Франківському¹⁵ і Дрогобицькому педінститутах. У Дрогобичі працювали також активіс-

ти правозахисної Української Гельсінської спілки і Спілки незалежної української молоді¹⁶.

Одним із напрямків демократизації було запровадження виборів ректорів. Зокрема, у Дрогобицькому педінституті на посаду ректора претендували 4 особи. 20 жовтня 1988 р. ректором обрали наймолодшого – 40-річного В. Г. Скотного, який до того ж став наймолодшим ректором республіки¹⁷. 13 березня 1990 р. відбулися вибори ректора Тернопільського педінституту, оскільки попередній його керівник подав заяву про звільнення¹⁸. На посаду ректора претендували 7 осіб: М. М. Алексівець, А. В. Вихрущ, Я. Т. Гринчишин, В. П. Кравець, С. Ю. Трубич, А. М. Ломакович, Ю. Ю. Свідерський. У першому турі найбільшу кількість голосів збрали В. П. Кравець і С. Ю. Трубич. У другому турі переміг В. П. Кравець, за якого проголосували 388 виборців, С. Ю. Трубича – 254¹⁹. На посаді В. П. Кравця затвердили 13 квітня 1990 р. на засіданні колегії Держосвіти СРСР²⁰.

Деканів факультетів теж обирали. У січні 1988 р. на факультеті іноземних мов Дрогобицького педінституту на посаду декана претендували 3 кандидатури. Найбільшу кількість голосів набрав В. Т. Воробйов²¹. У Тернопільському педінституті у 1990 р. на посади деканів двох факультетів сумарно претендували сумарно 11 осіб²². Деканом фізико-математичного факультету обрали Г. П. Хому, підготовки вчителів початкових класів – Ю. Ю. Свідерського²³.

У досліджуваний нами період у республіці з'явилися незалежні від партійних структур політичні клуби. Так, в Івано-Франківському педінституті працював науково-педагогічний клуб «Ватра», який проводив у школах політінформації, організовував прес-конференції, мітинги тощо²⁴. У 1989 р. у цьому ж виші було створено історико-політичний клуб «Альтернатива». Рада клубу на чолі з консультантом-викладачем кафедри історії СРСР і УРСР М. В. Кугутяком виносила на обговорення найактуальніші питання історії України, рідного краю, т.зв. «білі плями» історичного минулого, відкривала невиправдано забуті імена тощо. Серед них – «КПЗУ: шлях боротьби і трагедії», «1939 рік: історія, уроки, альтернативи», «Підписання радянсько-німецького договору» тощо²⁵. Складні питання обговорювали на своїх засіданнях члени клубу «Політекономічні п'ятниці». Наприклад, у листопаді 1989 р. розглянули проект «Загальних принципів економічної цінності Української РСР». Вони внесли пропозицію, щоб у пункті 2.4 визначити, що в Україні поряд з кооперативно-колгоспною власністю існують, а не можуть існувати, як зазначалося у проекті, різні форми земельної власності і господарювання. На їхню думку не варто було акцентувати увагу на колгоспи. Політклубівці були переконаними, що у пункті 10.3 слід уточнити питання розвитку атомної енергетики, яка мала здійснюватися під контролем громадськості УРСР не лише регулярно, як це зазначалося у пункті 12.8, але й необхідно об'єктивно інформувати про стан

навколишнього середовища²⁶. У квітні 1990 р. члени клубу обговорили проєкт концепції переведення Івано-Франківської області на економічну і господарську самостійність²⁷. Крім того, в Івано-Франківському педінституті працював дискусійний клуб «Аргумент», який функціонував при кафедрі практичного курсу російської мови. Його основна мета – познайомити студентів, учнів СШ № 23, викладачів факультету підвищення кваліфікації з найновішими творами художньої літератури. Наприклад, наприкінці грудня 1989 р. обговорили твір В. Гроссмана «Все тече...». Автор заперечував «всі досягнення Великої Жовтневої революції і взагалі ідеї соціалізму». Частина студентів схвально відгукувалася на цей твір, порушивши «питання про можливі альтернативні шляхи розвитку історії, використання уроків минулого тощо»²⁸. У цьому ж виші діяв дискусійний клуб «Діалог»²⁹. Клуб «Діалог» працював також і в Дрогобицькому педінституті, на засіданнях якого обговорювали цікаві питання: «Чому Сталін зумів захопити владу?», «Як могло статися, що після Леніна практично всі політичні керівники дискредитували себе – Сталін, Хрущов, Брежнев?», «Чому нині нема в магазинах масла, хорошої губної помади?»³⁰. У цьому ж виші з 1985 р. працював просвітницько-художній колектив «Ровесник», який діяв як агітбригада. Згодом він переріс у агіттеатр³¹.

Викладачі і студенти протестували проти аварії на Чорнобильській АЕС. У квітні 1990 р. напередодні річниці аварії в Івано-Франківському педінституті відбувся мітинг, на якому, виступив секретар парткому М. М. Яцура. Його слова не зовсім вписувалися в офіційну партійну лінію: «Мене обурює злочинна байдужість до долі тих людей, які постраждали від аварії, позиція високих чиновників «Мінатоменерго», що намагаються применшити справжні масштаби наслідків трагедії». Голова студентського братства вишу О. Синютка висловив своє обурення стосовно дій боягузливого керівництва республіки, яке знало про катастрофу, але приховало цей факт від народу, змусивши навіть вийти на Першотравневу демонстрацію. Глибокими і виваженими були слова професора І. А. Климишина: «Наш народ пережив не одну трагедію, проте чорнобильська перевершила всі, разом узяті. Ми багато терпіли, адже ми терплячий народ, ми німували, коли грибниця атомних електростанцій пускала своє глибоке коріння. А сьогодні ми рішуче вимагаємо покінчити із злочинною практикою будівництва і експлуатації АЕС, які несуть не благо, а невидиму смерть». На мітингу було прийнято рішення про встановлення українського національного прапора із жалобою на фасаді інституту, а також резолюцію, яку вирішили направити на ім'я Верховної Ради УРСР та республіканської прокуратури³². Тоді ж студенти взяли участь у благодійному марафоні «Чорнобиль», за два дні зібравши 1635 крб. Ці гроші ухвалили не передавати у фонд, а використати на придбання продуктів харчування і одягу для 200 дітей із чорнобильської зони, що мали прибути на відпочинок в інститутський табір «Зірка» у с. Микулиничі³³.

Викладачі і студенти вишів брали участь у виборах до союзної, республіканської та місцевих рад, які відбувалися наприкінці 1980-х років і вперше проводилися на змагальній альтернативній основі. Окремі з них скористалися своїм активним виборчим правом. Так, завідувача кафедрою Тернопільського педінституту Р. Т. Гром'яка обрали депутатом Верховної Ради СРСР. Окрім безпосередньої законотворчої роботи, народний обранець цікавився життям громади. Зокрема, у серпні 1990 р. він був присутнім на засіданні постійної комісії з народної освіти Тернопільської обласної ради, на якій розглядали питання про деідеологізацію і деполітизацію навчальних закладів міста. На думку депутата, використання терміну «деідеологізація» було недоречним, «адже без ідеології, ідеї життя людини немислиме. Ніяке вчення не може претендувати на роль «єдиновірної», що треба відроджувати ідеологію загальнолюдських цінностей: любові до ближнього, рідного краю, доброти, людяності тощо³⁴. Студенти педінститутів стежили за роботою парламенту, нерідко критично оцінювали прийняті ним рішення. Наприклад, студентка ІІ курсу філологічного факультету Івано-Франківського педінституту Г. Ільєва, оцінюючи дискусію, яка розгорілася у стінах парламенту щодо методів управління економікою і виробництвом, відкинула пануючу думку про те, що робітничі і селянські колективи неохоче переходили на орендний та кооперативний методи господарювання, що було причиною складного економічного становища в державі. Вона вважала, що «справа у міністерствах і відомствах, які гальмують розвиток більшості позитивних процесів у нашій економіці. Бо знають, якщо робочий люд стане орендарем, господарем свого підприємства, вони стануть непо-трібні». Крім того, на її думку, потрібно було приділити особливу увагу екологічній проблемі³⁵. Щодо останнього, то доречно зауважити, що у виші діяла природоохоронна дружина³⁶. Студентка ІІ курсу педагогічного факультету івано-франківського вишу Г. Лозінська була солідарна із думкою частини депутатів щодо оздоровлення економіки держави, зміцнення її бюджету за рахунок скорочення надмірної програми промислового будівництва, розумне обмеження космічних і військових витрат³⁷.

Старшого викладача Тернопільського педінституту Б. Ф. Бойка у березні 1990 р. обрали депутатом республіканського парламенту³⁸. У лютому 1990 р. кандидатами у депутати в обласну раду колектив цього ж педінституту висунули викладачів С. Ю. Трубача, О. В. Огира, Б. І. Івасіва, В. О. Стародубця, О. К. Діча³⁹. Цікаво, що у ході підготовки до виборів до Верховної Ради УРСР 27 лютого 1990 р. партком педінституту розглянув лист студентів і співробітників вишу про використання під час виборів 4 березня на виборчих дільницях вишу національної символіки (синьо-жовтого прапора). Члени парткому підтримали ідею⁴⁰. У контексті виборчих процесів варто згадати, що студентів Івано-Франківського педінституту О. Сангулію і О. Жерноклеєва було удостоєно високої честі бути делегатами Всесоюзного студентського форуму,

який відбувся у Москві⁴¹. Загалом, Україну представляли 162 студенти вишів⁴². Прибувши з форуму, студенти були певною мірою розчаровані його підсумками. О. Жерноклеєв зазначив, що форум швидше можна було б назвати мітингом: «Ми мали повноваження тільки розглядати студентські проблеми. А права законодавчої ініціативи нам не дали». Питання студентів до керівників держави «фільтрувалися у секретаріаті Форуму. Усі запитання поступали лише у письмовій формі»⁴³.

У педагогічних вишах створювалися осередки Товариства української мови (ТУМ). У березні 1989 р., одразу після установчих зборів товариства, відбулися організаційні збори в Івано-Франківському педінституті. Головою осередку обрали завідувача кафедри української мови М. Лесюка⁴⁴. До липня того ж року осередку вдалося провести свята словесності, української мови, вечір поезії «Розцвітай же, слово!», створити клуб допитливих філологів⁴⁵. Представники педагогічних закладів вищої освіти були серед тих, хто 23 березня 1991 р. у Львові відновив Товариство «Рідна школа» – самодіяльну добровільну організацію, яка існувала в Галичині до 1939 р. Учасники прийняли декларацію про відновлення цього товариства. Тоді ж провели установчу конференцію представників громадськості Львівської області. Віцепрезидентом обласної організації став професор Дрогобицького педінституту О. Вишневський⁴⁶. Серед учасників зібрання був і доцент цього ж вишу С. Ф. Сухорський, який, оцінюючи історичність події, зазначав: «Ми – учасники відродження тої криниці, якої наш народ черпав сили»⁴⁷.

Проголошена М. С. Горбачовим політика демократії та гласності поширювалася на студентське середовище, сприяла розширенню повноважень студентських органів самоврядування. Викладачка Тернопільського педінституту Н. Шеховцева пропагувала позитивний досвід розширення студентського самоврядування. Вона ратувала за вивчення думок і пропозицій студентів, залучення їх до розподілу стипендій, організації роботи деканатів, покращення побуту та відпочинку у гуртожитках тощо⁴⁸.

Органи студентського самоврядування були різноманітними. Так, у Тернопільському педінституті діяли студентська навчальна частина, деканати, пости якості в групах. Ці громадські органи здійснювали контроль за відвідуванням студентами занять і консультацій, за їхньою самостійною роботою, клопотали перед адміністрацією про заохочення чи покарання студентів⁴⁹. Керівництво вишу здебільшого прислухалося до думки студентів. Наприклад, як вже зазначалося, 28 лютого 1990 р. члени вченої ради Тернопільського педінституту задовольнили вимоги студентів щодо удосконалення навчального процесу⁵⁰. Водночас, не зрозуміло чи пішли вони назустріч вимогам стосовно студентського самоврядування і поліпшення матеріального становища. Зокрема, вони вимагали: 1) надати студентам у вченій і розширеній раді права «вето», у зв'язку з тим, що існуюче представництво у 25% не відображає думки студентства; 2) здійснювати

розподіл на місце роботи з вільним вибором студентів відповідно до успішності та сімейного стану; 3) прийняття нового статуту вишу на основі цілковитої автономії і рівності викладача і студента; 4) усунення монополії комсомолу на суспільно-громадське життя в інституті, свобода студентських об'єднань за політичними, релігійними та іншими інтересами і переконаннями; 5) ліквідувати при інституті перший відділ, піддати гласності його роботу і спалити персональні справи, як це було зроблено у Московському державному університеті; 6) щорічне анкетування викладачів і підтвердження повноважень ректора і декана колективом викладачів і студентів; 7) надання студентам, які не забезпечені гуртожитком, матеріальної допомоги у розмірі звичайної стипендії незалежно від успішності; 8) введення студентського контролю за розподілом коштів трудового колективу, за фінансовою роботою профспілкових і комсомольських органів і оголошення результатів тощо⁵¹. Можемо припустити, що з високою долею ймовірності ці вимоги не були прийняті.

Студентів вводили до складу рад інститутів і факультетів рад. Ця новація припадає на 1987 рік. Наприкінці другого семестру 1986-1987 н.р. у складі вченої ради Івано-Франківського пединституту ми вперше фіксуємо прізвища студентів О. Д. Микитин, О. П. Архамули і О. Й. Дзвін⁵². У серпні того ж року було встановлено норму: представництво від студентської молоді мало складати не менше як 25% від загальної кількості членів ради. Як наслідок, у Дрогобицькому пединституті серед 31 члена вченої ради студентів було 8⁵³, у Тернопільському – відповідно 33 і 8⁵⁴. 28 вересня 1989 р. у Тернополі вчену раду затвердили у складі 40 осіб, 10 з яких становили студенти⁵⁵.

У вищих були відчутні процеси легалізації української греко-католицької церкви. У квітні 1990 р. з ініціативи Студентського братства Івано-Франківського пединституту відбулася зустріч з ієрархами Української греко-католицької церкви. На зустріч прибули єпископ ординарій Івано-Франківської єпархії владика Софрон і його помічник єпископ Іриней. Священники розповіли про релігійну ситуацію в області, ставлення УГКЦ до інших конфесій, відповіді на питання про ставлення церкви до НЛО і марксистсько-ленінської філософії, створення у місті духовної семінарії, можливість викладання історії церкви і деяких інших навчальних дисциплін у вигляді спецкурсів. Присутні були задоволені від зустрічі і висловили побажання організувати подібну зустріч із представниками православної церкви Московського патріархату⁵⁶.

Студенти педагогічних ЗВО Західної України відгукнулися на події березня 1990 року, коли київські студенти зніщували проведення загальноукраїнського студентського страйку, у ході якого було заарештовано лідера Української студентської спілки В. Чемериса і 11 членів цієї організації, що вийшли на підтримку свого лідера⁵⁷. У відповідь на цю каральну акцію влади застрайкували студенти Тернопільського пединституту, які надіслали до Верховної Ради СРСР телеграму із вимогами негайно звільнити

студентів і виправдати заарештованих студентів; притягнути до відповідальності винних в їх арешті⁵⁸. Тоді ж страйк охопив близько 3 тис. студентів Дрогобицького педінституту. Керівництво акцією проводили члени Тимчасової ради інститутського студентського братства «Каменярь». До складу ради ввійшла і заступник секретаря комітету комсомолу вишу Н. Лагуш, а також прихильники Спілки незалежної української молоді та Української студентської спілки. Протестуючі зібралися біля будинку міського відділу внутрішніх справ. Конфлікт між молоддю і міліцією не переріс у радикальні дії. 1 березня відбувся мітинг біля навчального корпусу педінституту, на якому оратори-«неформали» і керівники вишу, попри розходження у шляхах вирішення проблеми вищої освіти, знайшли спільну мову у тому, що потрібно відмовитися від методів силового тиску на студентство. Після цього вулицями міста студенти і викладачі місцевих вишів, технікумів та училищ утворили живий ланцюг єдності. Загалом страйк із перервами продовжувався 9 днів. Ректор педінституту з приводу страйку В. Г. Скотний зазначав: «Стверджувати, що всі ми після першого у нашому вузі політичного страйку змінимося і блискавично станемо іншими, буде, мабуть, надто наївним. Однак він сколихнув інститутське життя, допоміг нам виразно побачити його вади, й зрештою, позбутися того – змертвілого, що заважає нам повноцінно працювати». Студенти висунули вимоги, які ректор намагався задовольнити. Зокрема, було зменшено обсяг викладання суспільних дисциплін, читалися спецкурси з політології, історії світової та вітчизняної культури. Студентам надано право вільного вибору викладача, підтверджено принцип вільного відвідування лекцій, встановлений у виші ще на початку навчального року. Врешті, голос студентів почули і владі не залишалося нічого як звільнити заарештованих у Києві студентів, серед яких були і троє дрогобицьких студентів – М. Походжай, О. Садовий, Д. Стебляк⁵⁹.

Таким чином, у роки горбачовської перебудови, незважаючи на те, що ідейно-політичне виховання викладачів й студентів і надалі було одним із пріоритетних завдань у роботі партійних осередків, у суспільне життя педагогічних вишів впроваджувалися елементи демократії. Зокрема, у цих закладах формувалися осередки некомуністичних політичних сил, студенти творили власні представницькі політичні структури, політичні клуби, молодіжні організації, розширилися повноваження студентських органів самоврядування, було запроваджено вибори ректорів і деканів, викладачі і студенти брали участь у виборах до союзної, республіканської та місцевих рад, які вперше проводилися на змагальній альтернативній основі.

Примітки:

1. Січкаренко Г. Г. Історичний досвід перебудови вищої освіти в Україні (1985-2005 рр.): монограф. Ніжин: Лисенко М. М., 2014. С. 11.
2. Кульчицький С. Знищення тоталітаризму – головний підсумок горбачовської перебудови. *Перебудова: задум і результати* в

- Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи): матер. наук.-теоретич. семінару, м. Київ, 20 квітня 1995 р. / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1996. С. 3-6.
3. Кукуленко Я. І. Педагогічні виші і демократизація суспільно-політичного життя в УРСР у роки перебудови. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр.* Київ, 2019. Вип. 140 (№ 1). Ч. 1. Історичні науки. С. 52-58; Ї ж. Педагогічні інститути радянської України і рух за надання українській мові статусу державної наприкінці 80-х рр. XX ст. *Товариство «Просвіта»: історія та сучасність (до 150-річчя утворення «Просвіти»): зб. матер. круглого столу* / [редкол.: В. Дубінський (гол.), О. Комарницький (заст. гол.), В. Полятинчук, І. Боровець]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. С. 35-41.
 4. Марчук В. В. Національно-демократичні традиції в державотворчому процесі України (друга половина 1980-х – перша половина 90-х рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 1996. 22 с.
 5. Юрчук В. Курс на «перебудову» і нинішній стан духовно-культурного розвитку українського суспільства. *Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи): матер. наук.-теоретич. семінару, м. Київ, 20 квітня 1995 р.* / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. Київ: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 1996. С. 32-38.
 6. Відкритий лист. *Студентський вісник. Орган парткому, ректорату, профкому, комітету комсомолу Тернопільського державного педагогічного інституту імені Я. Галана.* 1990. 6 лютого. № 3-4 (82-83). С. 1.
 7. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого (матеріали установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову) / [ред. рада: М. Горинь (гол.), І. Драч, В. Дончик та ін.]. Київ: Редакція «Україна. Наука і культура», 2000. С. 439, 458, 459, 471.
 8. Створено осередок НРУ. *Студентський вісник.* Тернопіль, 1990. 20 березня. № 11-12 (90-91). С. 4.
 9. Відомчий архів Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (далі – ВА ТНПУ ім. В. Гнатюка). Ф. Р. 21. Оп. 9. Спр. 2054. Арк. 273-276.
 10. Там само. Арк. 294-295.
 11. Там само. Спр. 2159. Арк. 225; Хроніка студентського життя. *До світла: вид. Тернопільського відділення Української студентської спілки.* Тернопіль, 1990. 1 березня. № 1. С. 2.
 12. ВА ТНПУ ім. В. Гнатюка. Ф. Р. 21. Оп. 9. Спр. 2159. Арк. 226, 269.
 13. Кукуленко Я. І. Педагогічні виші і демократизація суспільно-політичного життя в УРСР у роки перебудови... С. 53.
 14. II з'їзд конфедерації студентів. *До світла.* 1990. 1 березня. № 1. С. 1.
 15. Завжди бути оптимістом. Інтерв'ю з В. І. Кононенко. *Радянська школа.* Київ, 1991. № 8. С. 6. Наш біль і наша тривога. *Радянський педагог. Орган парткому, ректорату, профспілкових комітетів та комітету Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені Василя Стефаника.* Івано-Франківськ, 1990. 1 травня. № 16 (69). С. 2; Студентське братство – хто вони? *Там само.* 1990. 16 січня. № 2 (55). С. 2.
 16. Яновський С. Як страйкували у Дрогобичі. *Радянська освіта.* Київ, 1990. 27 березня. № 24 (4037). С. 3.

17. Кандидатури на посаду ректора названо. *Радянський педагог. Орган партійного комітету, ректорату, комітету АКСМУ та профспілкової організації Дрогобицького державного педагогічного інституту імені Івана Франка*. Дрогобич, 1988. 6 жовтня. № 30 (1052). С. 1; Обрано ректора. *Там само*. 1988. 27 жовтня. № 33 (1055). С. 1.
18. ВА ТНПУ ім. В. Гнатюка. Ф. Р. 21. Оп. 9. Спр. 2159. Арк. 198; Сусюк І. До виборів ректора. *Студентський вісник*. 1990. 14 лютого. № 5-6 (84-85). С. 1.
19. Вибори, вибори, вибори. *Студентський вісник*. 1990. 20 березня. № 11-12 (90-91). С. 1.
20. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 17. Спр. 76. Арк. 49; Головні віхи історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. URL: <http://tnpu.edu.ua/about/history/> (дата звернення 12 березня 2019 р.).
21. Обрали декана. *Радянський педагог*. Дрогобич, 1988. 14 січня. № 2 (1025). С. 1.
22. «Важка ця шапка...». *Студентський вісник*. 1990. 20 березня. № 11-12 (90-91). С. 1.
23. Вибори деканів. *Студентський вісник*. 1990. 10 квітня. № 13-15 (92-94). С. 1.
24. Прус І. Т. Студентський науково-педагогічний клуб. *Радянська школа*. Київ, 1987. № 7. С. 88.
25. Соляр І. «Альтернатива» пропонує. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1989. 13 квітня. № 14 (25). С. 3; Соляр І. Дискутує «Альтернатива». *Там само*. 1989. 26 вересня. № 29 (41). С. 2.
26. Райківський І. На засіданні політичного клубу. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1989. 28 листопада. № 37 (49). С. 3.
27. Жерноклаєв О. Гості нашого свята. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1990. 13 квітня. № 13-14 (66-67). С. 3.
28. Столяр А., Мельниченко Г. Дискусія в клубі «Аргумент». *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1990. 9 січня. № 1 (54). С. 2.
29. Кононенко В. І. Пошук триває. *Радянська школа*. Київ, 1989. № 3. С. 22.
30. Білий С. «Діалог» нам потрібен. *Радянський педагог*. Дрогобич, 1988. 20 жовтня. № 32 (1054). С. 2.
31. Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич: Вид-во «Місіонер», 2001. С. 50.
32. Наш біль і наша тривога. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1990. 1 травня. № 16 (69). С. 1-2.
33. Подвійна Г. Марафон «Чорнобиль». *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1990. 29 травня. № 18 (71). С. 1.
34. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 2159. Арк. 9.
35. Ільєва Г. Чекаємо суттєвих змін. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1989. 6 червня. № 21 (33). С. 1.
36. Івано-Франківський державний педагогічний інститут імені В. С. Стефаника (Документальний нарис) / відп. за вип. П. С. Федорчак. Ужгород: Карпати, 1990. С. 89.
37. Лозінська Г. На шляху поступу. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1989. 6 червня. № 21 (33). С. 1.
38. Освіт'яни і науковці – народні депутати Української РСР. *Радянська освіта*. Київ, 1990. 3 квітня. № 26 (4039). С. 1.

39. Передвиборна програма демократичних кандидатів. *Студентський вісник*. 1990. 14 лютого. № 5-6 (84-85). С. 3; Демократичні депутати у місцевих радах. *Там само*. 1990. 20 лютого. № 7-8 (85-86). С. 2.
40. Засідання парткому. *Студентський вісник*. 1990. 6 березня. № 9-10 (88-89). С. 1.
41. Кому віддали голоси. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1989. 24 жовтня. № 33 (45). С. 1.
42. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2763. Арк. 5.
43. Зустріч з делегатами. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1989. 5 грудня. № 38 (50). С. 1. «Це більше нагадувало мітинг». *Там само*. 1989. 28 листопада. № 37 (49). С. 1.
44. Лесюк М. Установчі збори товариства. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1989. 21 березня. № 11 (23). С. 1.
45. Товариство рідної мови. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1989. 7 липня. № 23-24 (35-36). С. 3.
46. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2923. Арк. 119.
47. Там само. Арк. 121.
48. Січкаренко Г. Г. Історичний досвід перебудови вищої освіти. С. 15.
49. Свідерський Ю. Своїми руками. *Радянська освіта*. 1988. 19 січня. № 6 (3811). С. 2.
50. ВА ТНПУ ім. В. Гнатюка. Ф. Р. 21. Оп. 9. Спр. 2159. Арк. 226, 269.
51. Там само. Арк. 225-226.
52. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9316. Арк. 38; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3149. Арк. 5.
53. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 9317. Арк. 17.
54. Там само. Спр. 9319. Арк. 43-44.
55. ВА ТНПУ ім. В. Гнатюка. Ф. Р. 21. Оп. 9. Спр. 2159. Арк. 52-53.
56. Роман Є. Крок назустріч. *Радянський педагог*. Івано-Франківськ, 1990. 24 квітня. № 15 (68). С. 3.
57. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2073. Арк. 1.
58. Островський І., Черненко С. Великий злам. Хроніка «революції на граніті». 2-17 жовтня 1990 року. Київ: Агенство «Україна», 2000. С. 12; Наша сила – в єдності. *До світла*. 1990. 1 березня. № 1. С. 2.
59. Яновський С. Як страйкували у Дрогобичі. *Радянська освіта*. Київ, 1990. 27 березня. № 24 (4037). С. 3.

Olexandr Komarnitsky

REFORMATION TRENDS IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF PEDAGOGICAL INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION OF WESTERN UKRAINE (middle 1980th – beginning of the 1990th)

The author of the article, describes the introduction of elements of democracy into the social and political life of pedagogical institutions of higher education in Western Ukraine on the base of archival sources and periodicals. He proves that in these institutions were formed centers of non-communist political current. Students created their own representative political structures, political clubs, youth organizations, expanded the influence of student self-government, introduced elections of rectors and deans, teachers. Students participated in elections to the state and local soviets, which were held on a competitive alternative basis for the first time.

Key words: pedagogical establishments, teachers, students, center, perebudova, elections.

Отримано: 14.07.2020

235

DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.236-251

Сергій Копилов, Іван Боровець
(*Кам'янець-Подільський*)

**Україна в історії Європи ХІХ –
початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія.
За ред. чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського.
Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.**

У вирі випробувань, які Україна долає упродовж останніх семи років, чи не єдиним позитивом є її європейський вектор розвитку, що став домінуючою тенденцією державно-політичного поступу. Тож публікація колективної монографії знаних українських дослідників (загалом 16 осіб) під егідою відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, в якому діє наукова школа «Української історичної європеїстики», є важливим предметним внеском у наукове обґрунтування вітчизняної історії як невід'ємної та нерозривної складової європейського цивілізаційного простору.

На палітурці книги подано зображення географічної карти із позначенням етнічних меж України, презентованої українськими делегатами на Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр. До ареалу включено всі етнічні українські землі, разом із регіонами, які сьогодні перебувають у складі сусідніх держав, що свідчить про те, наскільки великими були території етнічного розселення українців у Європі на початку ХХ ст.

Структура колективної монографії складається з переднього слова, трьох розділів (18 підрозділів) та відомостей про авторів. Зміст розділів дозволяє застосувати до їх характеристики хронологічну схему: культура – контекст – курс. Отже, у першому розділі проаналізовано культурні та освітні аспекти взаємодії української нації (на той час бездержавної) з іншими європейськими народами у ХІХ – на початку ХХ ст. У другому розділі, присвяченому подіям від Першої світової війни, автори описали українське питання в контексті державно-політичного розвитку Центрально-Східної Європи (країн, до складу яких входили українські землі, радянської України) й політики провідних держав щодо даного регіону. У третьому розділі схарактеризовано перипетії курсу незалежної України на інтеграцію з Європою, який триває і досі. У концептуаль-

ну схему не вписується підрозділ 1.1, у якому подано європейський контекст української політичної історії з найдавніших часів до 1918 р. Його, на думку рецензентів, краще було б винести у вступ. Також у першій частині підрозділу 3.3. описано участь українських радянських дипломатів у діяльності ЮНЕСКО до відновлення незалежної України.

У *Передньому слові* автор ідеї, відповідальний редактор та керівник авторського колективу член-кореспондент НАН України С. В. Віднянський обґрунтував актуальність дослідницького проєкту: «Звернення до історичного минулого відкриває перспективи більш глибокого осмислення зовнішньополітичних пріоритетів України на тлі сучасних геополітичних трансформацій...» (с. 5). Важливим є акцентування уваги читача на тому, що наукове осмислення цих проблем відбувається «всупереч не менш руйнівному фінансовому знекровленню української науки, притаманному сучасному періоду» (с. 6).

У підрозділі 1.1. «*Україна в Європі: історична ретроспектива*» (с. 8-39) С. Віднянський та доктор історичних наук, професор А. Мартинов здійснили загальний екскурс в історію України та її зв'язки з Європою. Наголошено на головній історичній ролі, яку Україна завжди відігравала і продовжує виконувати сьогодні: «Вона з давніх-давен постійно ставала об'єктом нападів воєвничих племен і народів, не раз рятуючи в такий спосіб від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу» (с. 8). Попри це, автори змушені констатувати: «Втім і нині у світі подекуди до кінця не усвідомлюють ані багатства й величі української історії, ані її глибинного цивілізаційного змісту» (с. 9). У підрозділі подано переважно відомі професійній аудиторії факти про характеристику українських земель європейськими авторами, взаємодію Русі-України з Європою (наприклад, коронація папою Інокентієм IV Данила Романовича, участь спадкоємця київського князя Якова Святослава в державно-політичному житті II-ого Болгарського царства). Звертаємо увагу на цікаве означення з'їзду монархів у Луцьку 1429 р. як «євразійського саміту» (с. 19). На схвальну оцінку заслугове введення у текст сюжетів про кримських татар і євреїв. У козацьку добу важливим є факт, що до реєстру Війська Запорозького 1649 р. вписано «чимабо болгар, угорців та представників інших європейських народів» (с. 26), що підтверджує загальноєвропейський контекст національно-визвольної боротьби українців у середині XVII ст.

Упродовж «довгого століття» українське питання популяризувалося переважно методами «культурної дипломатії» (с. 34). Однак автори слушно виділили два надважливі епізоди: парламентську петицію французького політика, близького соратника Наполеона III, К. Делямара (1869 р.), яка була опублікована брошурою з промовистою назвою «15-ти мільйонний європейський народ, забутий в історії» (с. 33-34); міркування відомого британського славіста Р. Сеттон-Ватсона, який вважав українське питання однією з головних причин Першої

світової війни (с. 37). Такі акценти доводять, що українська проблема хоча й спорадично, але все ж перебувала у полі зацікавлень діячів провідних європейських держав.

Наступний підрозділ «Українська проблематика в німецькій літературі першої половини XIX ст.: структура, контекст, розвиток» (с. 40-83) підготував доктор історичних наук, старший науковий співробітник О. Кураєв. На підставі оригінальних джерел автор створив якісний аналітичний наратив із ґрунтовним висвітленням спеціалізованої проблеми та безперечною новизною дослідження. Важливою вважаємо інформацію про укладачів саксонської енциклопедії, які, характеризуючи українське населення, ділили його на «русинів» (сфера польського етнокультурного впливу) та «малорусів» (російський ідейнокультурний ареал), лінією розмежування визначили другий поділ Речі Посполитої 1793 р. (с. 43). Зазначимо, що автор спостеріг суперечність щодо населення Подільської губернії: у виданнях саксонської енциклопедії Ф. Брокгауза в одній статті подолян відносять до русинів (відмінних від росіян), а в іншій іменують малорусами, які майже не відрізняються від росіян (с. 44). Натомість пруські енциклопедисти висунули тезу про єдину українську (малоруську) націю. О. Кураєв слушно пояснив ці розбіжності тим, що саксонська громадсько-політична думка була полонофільською, а пруська – полонофобською. Схожа ситуація є і в оцінці діяльності І. Мазепи. Саксонські видання інтерпретували його постать як шляхтича-поляка, що прагне повернення України до складу Польщі. Інші енциклопедії подавали образ козацького українського гетьмана, що виступав проти російського панування за здобуття незалежності (с. 46).

Історик уперше увів до наукового обігу інформацію німецької спеціалізованої періодики Штутгарта і Лейпціга та дійшов висновку, «що саме наприкінці 1839 – на початку 1840 років німецькій громадськості було запропоновано безпрецедентний за обсягом та ідейно-політичним наповненням масив матеріалів з української проблематики» (с. 40). Так, у публікації Й. Коля «Полтава і Малоросія» зазначено: «Малоруси – погані російські патріоти. Їм абсолютно невідома властива росіянам любов і обожнювання імператора» (с. 50). Цікаво, що німецькі автори, аби застрахуватися від зміни політичної кон'юнктури, використали те, що в німецькій мові досі відсутнє розділення понять «росіяни» і «руси» (воно позначається одним словом «Russen»). Це дозволяло публіцистам XIX ст. уникати чіткої ідентифікації та застосовувати етнонім «руський» одночасно як синонім до слова «російський» і як назву українців і білорусів (с. 51, 62). О. Кураєв також простежив українську складову німецького літературознавства та історичних досліджень. Зокрема, представник німецької демократичної історичної школи Е. Пельц однаково негативно оцінював як Петра I, так і Мазепу, звинувачуючи обох у деспотизмі та аморальності (с. 74).

Підрозділ 1.3. «Українсько-слов'янські зв'язки в контексті культурно-цивілізаційного розвитку слов'янських народів другої половини XIX – початку XX ст.» (с. 84-135) запропонували С. Віднянський та кандидат історичних наук, старший науковий співробітник О. Іваненко. У першому параграфі розкрито ставлення до українського руху чеських і словацьких «будителів» Ф. Палацького, П. Шафарика, Л. Штура та ін.; наведено переконливі факти міжнаціональної культурної взаємодії: визнання національних прав українців на Слов'янському з'їзді (1848 р.); презентація композитором М. В. Лисенком українських народних пісень у власній обробці (1867 р.); видання «Кобзаря» (1876 р.) у Празі. Зазначено, що Т. Шевченко у своєму «Посланні славному Шафаріку» називає його чехом-слов'янином, проте той був за походженням словаком, хоча й мешкав у Празі, писав чеською та німецькою мовами. На окрему увагу заслуговує цитата сучасника про тісні етнічні зв'язки українців зі словаками: «Руські так перемішані зі словаками, що між ними не можна провести етнографічного кордону... Відносно ж мови панує велика схожість, а на кордоні неймовірна змішаність обох нарід...» (с. 86-87).

Другу частину підрозділу присвячено опису культурно-освітньої сфери розвитку чеської та польської громад у Наддніпрянській Україні з широким залученням джерел із вітчизняних архівосховищ. У полі зору дослідників – навчальні заклади для вказаних національних меншин, відповідні просвітницькі заходи та організації, видання газет, однак підозріле ставлення влади зумовило поступове перетворення чеських шкіл у російські, відбір викладачів здійснювався не за критерієм освіченості, а відповідно до їх благонадійності (с. 92-93). Описано характерний метод нівелювання національної ідентичності молодого поляка – дозвіл для нього навчатися в університеті щоб він спілкувався з особами «російського напрямку» (с. 100). Попри курс на асиміляцію, польська громада чинила опір: студентські заворушення в Київському університеті під час святкування ювілею А. Міцкевича; видання газет та створення товариства «Oswiata» під час революції 1905-1907 рр.; участь у таємному з'їзді поляків – підданих Російської імперії у Кракові (1909 р.), на якому було ухвалено петицію до Франца-Йосифа щодо сприяння у підготовці повстання; участь у I-ому Польському конгресі у Вашингтоні 1910 р. (с. 100-110).

У третьому параграфі досліджено внесок університетів Наддніпрянщини у розвиток міжслов'янських науково-культурних зв'язків. Особливе місце належало співпраці зі Софійським університетом (насамперед завдяки постаті М. Драгоманова). У різних наддніпрянських навчальних закладах здобувала освіту болгарська молодь. Велику увагу приділено офіційним відрядженням за кордон вчених, які сприяли налагодженню особистих наукових контактів. Спираючись на архівні дані, автори охарактеризували завдання, маршрут і ре-

зультати закордонних відряджень 12 університетських викладачів (с. 116-121). Неабияке значення мала організація на базі Київського університету міжнародних наукових форумів – III-ого та XI-ого археологічних з'їздів.

У підрозділі 1.4. «Особливості українсько-болгарських міжкультурних взаємин другої половини XIX – початку XX ст.» (с. 136-180) кандидат історичних наук, науковий співробітник В. Піскіжова зосередила увагу на: українсько-болгарських зв'язках у період російсько-турецької війни (участь добровольців, благодійництво, ідейно-патріотична підтримка боротьби болгар за самовизначення); місці й ролі родини Драгоманових (особисто М. Драгоманова, його зятя І. Шишманова, доньки Л. Шишманової, онука Д. Шишманова, пемінниці Лесі Українки) у налагодженні українсько-болгарської взаємодії у культурно-освітній та політико-дипломатичній сферах; шевченкіані у творчості болгарських літературознавців (Р. Жінзіфов, Л. Каравелов, П. Славейков, І. Вазов).

Наступний структурний елемент колективної монографії «Наддніпрянська Україна в європейському культурно-освітньому та науковому просторі другої половини XIX – початку XX ст.» (с. 181-228), підготувала О. Іваненко. Тут йдеться про закордонні стажування університетських викладачів Наддніпрянщини. За підрахунком рецензентів, детально охарактеризовано діяльність у відрядженнях 27 осіб, у тому числі відомих діячів українського руху В. Антоновича (1893 р. він працював у Ватиканському архіві) та М. Драгоманова. Головна їх мета була спільна – підвищення професійної кваліфікації шляхом ознайомлення з досвідом колег в університетах Європи. Зауважимо, що у звітах відряджуваних трапляються вельми цікаві для історика оцінні пасажі тогочасної суспільно-політичної ситуації в Європі. Так, М. Драгоманов під час відрядження чи не вперше у вітчизняній суспільно-політичній думці сформулював євроінтеграційну ідею, близьку до сьогоденного її розуміння: «саме європеїзм, або космополітизм, м'який не одкидає окремих національних варіацій загальних ідей і форм, і являється найкращою підвалиною для українських автономних устремлінь, і що всяка наукова, як і політична діяльність, мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті» (с. 191). Доцент Київського університету І. Тарасов описав враження про виступ О. фон Бісмарка у рейхстазі: «Промова князя Бісмарка вражає несподіваністю, настільки за формою своєю вона не відповідає величезній постаті залізного канцлера: князь Бісмарк, говорячи, соромиться, добирає слова, нервово дратується, але страшенно вражає свого ворога вельми злостивими глузуваннями» (с. 196).

У другій частині підрозділу 1.5 описано культурно-освітню ситуацію в середовищі німецької громади Наддніпрянщини:

освітню та ідеологічну функцію лютеранських шкіл, ставлення до них влади, функціонування Київського та Харківського німецького товариств, німецького театру. Відзначаючи насиченість даних сюжетів багатим джерельним матеріалом, висловлюємо міркування, що вони б краще доповнили змістову канву підрозділу 1.3, адже там є матеріал такого ж типу про чеську та польську громади. З іншого боку, третя частина того ж підрозділу, в якому йдеться про 12 закордонних відряджень, очевидно, була б вирашною у структурі розглядуваного підрозділу 1.5.

Розділ перший завершується дослідженням *«Україна та Німеччина: діалог культур (XIX – початок XX ст.)»* (с. 229-269) кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Н. Кривець. Авторка проаналізувала конкретні прояви «народної дипломатії» у розвитку українсько-німецьких культурних зв'язків. Зокрема, українською тематикою цікавилися німецькі літературознавці Й. Коль, Г. Адам, В. Поль, Ф. Боденштедт, Г. Карпелес, Ю. Гарт, Я. Йордан, Г. Цунк. 1859 р. у Лейпцігу друкували зібрання творів Шевченка. Відомими німецькими шевченкознавцями були Й. Обріст, К. Францоз, Ю. Віргінія. Підкреслено, що значною проблемою в перекладі творів Шевченка була неможливість передати чужою мовою поетичний дух та мелодійність народних образів (с. 239). З українського боку переклади з німецької здійснювали М. Вовчок, І. Франко (твори Гете, Шиллера, Гейне). Німецькою мовою розпочинала свою літературну кар'єру й О. Кобилянська.

У музичних навчальних закладах і приватних оркестрах на українських землях часто працювали вихідці з Німеччини, а українські композитори (М. Лисенко, М. Калачевський) навчалися в німецьких консерваторіях. Особливу увагу Н. Кривець звернула на факти з біографії знаменитого Л. Ван Бетховена. Нащадок останнього українського гетьмана А. Розумовський, перебуваючи на дипломатичній службі у Відні, близько спілкувався з відомим композитором, навіть був його благодійником. Фахівці вказують на інтонації українських народних пісень у деяких творах Бетховена. У родині Розумовських зберігалася нота на колекція з творами німецьких композиторів (с. 242-244). За такою ж схемою авторка розкрила взаємодію у сфері образотворчого мистецтва. Українські сюжети спостерігаємо в роботах художників К. Гротте, Г. Блязіуса, К. Швейкарт, батька і сина Рейханів, К. Рейхеля, Г. Гольпейна, В.І. Штернберга. Останнього високо цінував Т. Шевченко за доброзичливий характер (с. 259). З іншого боку, відомі українські художники О. Мурашко, Г. Нарбут, Д. Бурлюк вдосконалювали свою майстерність у центрі німецького образотворчого мистецтва – місті Мюнхені.

Другий розділ розпочинається аналітичним екскурсом С. Віднянського *«Перша світова війна, проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі та українське питання»* (с. 270-312). Він слушно вказує, що територіальне переоблаштування регіону стало очевидним із середини 1918 р.,

коли у Вашингтоні остаточно вирішили зробити ставку на політиків-емігрантів зі слов'янських земель Австро-Угорщини (с. 276). Зауважимо, що західноукраїнські діячі не зорієнтувалися в тектонічних змінах геополітичної ситуації, адже українська парламентська репрезентація у Відні до останнього підтримувала політичні ініціативи імператора Карла I (с. 277). То ж не дивно, що об'єднану делегацію УНР та ЗУНР не визнали повноправними учасниками Паризької мирної конференції (с. 284). На жаль, українські державотворчі прагнення ігнорували лідери провідних країн, а, наприклад, В. Черчилль навіть звинувачував українців у антисемітизмі (с. 281).

Автор детально простежив процес становлення нових держав, у складі яких опинилися західноукраїнські землі. На схвалення заслугує розгляд їх політичної системи крізь призму українського питання. Найбільших утисків українці зазнавали в складі Румунії. 1927 р. до Ліги Націй було надіслано скаргу щодо румунізації українського населення Буковини (с. 291). Дещо кращою була ситуація в Польщі, а для характеристики розвитку Закарпаття в складі Чехословаччини історик послуговується терміном «культурне відродження». У підрозділі докладно висвітлено перипетії кризи в регіоні наприкінці 1930-х рр., зумовленій зростанням антидемократичних тенденцій у суспільно-політичному житті країн, міжнаціональними суперечностями й територіальними зазіханнями тоталітарних держав.

У процесі характеристики розвитку Другої Речі Посполитої автор розкрив процеси «осадництва», «санації», «прометеїзму», але варто було б додати аналіз карально-поліцейської акції польського уряду в 1930 р. в Галичині під цинічною назвою «паціфікація», спрямованої проти цивільного українського населення. Проблемним моментом також вважаємо віднесення франкістської Іспанії, а особливо гортистської Угорщини до тоталітарних диктатур (с. 308). На думку рецензентів, вказані політичні режими є авторитаристськими.

Підрозділ 2.2. *«Боротьба за визнання незалежності України методами дипломатії (формування української дипломатичної та консульської служби в 1917-1924 рр.)»* (с. 313-356) підготувала доктор історичних наук, професор І. Матяш. Тут простежено дипломатичні зусилля тогочасних українських урядів у наагодженні співпраці з європейськими державами. Уже восени 1917 р. в УНР було створено консульську колегію іноземних представників на чолі з П. Гріпарі (с. 317). Дослідниця визнає, що в період гетьманату Скоропадського дипломати країн Антанти зазнавали утисків від німецької військової адміністрації, хоча «українське дипломатичне відомство робило спроби (не завжди успішні) обстоювати права іноземних представників» (с. 325). Успішними моментами діяльності молодшої української дипломатії визначено: переговори у Брест-Литовську (голова австро-угорської делегації О. Чернін висловився, що українські делегати дуже інтелігентні (с. 319); налагодження пози-

тивних контактів з нейтральною Швейцарією; державний візит П. Скоропадського до Берліна; активність українських представників у Відні (В. Липинський), Софії (О. Шульгин), Мюнхені (В. Оренчук, який виконував функції консула аж до 1923 р.); організація в 1919-1920 рр. трьох закордонних нарад послів з обговоренням актуальних державно-політичних проблем.

Особливе зацікавлення викликають сюжети про місію української дипломатичної делегації на Паризькій конференції 1919-1920 рр. Її провал, окрім згадуваних об'єктивних чинників, був зумовлений і суб'єктивними факторами, зокрема особистими якостями і поведінкою керівника делегації Г. Сидоренка. Французький публіцист Ш. Дюбрей зауважував: «місія складена невдало, у склад її входить багато членів некомпетентних, що не знають французької мови, а також дипломатичних звичаїв, без певних і означених завдань, ... панує повна незгода між членами...» (с. 338).

Авторами наступного підрозділу «Українська еміграція у Європі в міжвоєнний період (на прикладі Чехословаччини й Німеччини)» (с. 357-406) стали С. Віднянський та Н. Кривець. Влада Чехословаччини забезпечила безпрецедентно широку підтримку емігрантів з колишньої Російської імперії: «історія мабуть не знає іншого випадку такого лояльного гуманного й активного ставлення до вельми численної, як для невеликої Чехословацької республіки, еміграції» (с. 360). Наприклад, із державних фондів у 1921-1937 рр. на їх потреби виділено понад 500 млн. крон. Щоправда, така турбота, як вважає С. Віднянський, пояснювалася не лише винятково благодійними, але й прагматичними міркуваннями. Емігранти після повернення на батьківщину мали відіграти ключову роль у «розбудові нової демократичної Росії, сприяти пропагуванню Чехословацької держави, торгувати і економічно взаємодіяти з нею» (с. 359-360). Важливо наголосити, що особисто президент ЧСР Т. Масарик співчував національно-визвольним прагненням українців, а офіційний уряд відокремлював українську еміграцію (20-25 тис. осіб у 1-ій половині 1920-х рр.) від російської. Найбільше уваги дослідник надав сюжетам, пов'язаним із діяльністю Українського вільного університету (УВО) в Празі, для функціонування якого уряд виділяв 100 тис. крон щомісяця (с. 366). У травні 1923 р. при ньому було засноване Українське історико-філологічне товариство, у якому плідно працювали Д. Дорошенко, Д. Антонович. Діяльною була також дипломатична місія УНР у Празі на чолі з М. Славінським.

У другій частині підрозділу Н. Кривець простежила активність у Німеччині української громади чисельністю близько 15 тис. осіб (с. 383). Найбільш відомими емігрантськими організаціями були: Спілка об'єднаних громадських і добродійних організацій в Німеччині; Український науковий інститут у Берліні; Українське академічне товариство; Українська пресова служба в Берліні, організована оунівцями. Авторка також зосе-

редила увагу на маловивчених аспектах діяльності Української громади та Українського національного об'єднання, студентських організацій, творчості емігрантів-митців.

Підрозділ 2.4. «Відносини Української СРР з європейськими державами (1920-30-ті рр.)» (с. 407-447) підготував доктор історичних наук О. Даниленко. Історик порушив актуальне і дискусійне запитання: Чи можна вважати УСРР суб'єктом міжнародних відносин? Цілоком обґрунтовано він довів, що відповідь має бути ствердною для часового періоду до середини 1923 р. Уряд УСРР окремо підписував тексти угод і договорів та зобов'язувався виконувати їх положення. Деякі міжнародні угоди мали винятково двосторонній характер (с. 408). Цікаво, що перше дипломатичне представництво УСРР за кордоном відкрили у Варшаві, де на дипломатичній службі перебував О. Довженко (с. 423). НКЗС УСРР мав самостійний статус, безпосередньо співпрацював з європейськими країнами, на початку 1922 р. у його зарубіжних представництвах працювало 82 особи, а загалом персонал наркомату нараховував 305 працівників (с. 413). На користь значної самостійності свідчать і широкі торговельно-економічні зв'язки із зарубіжжям. Міжнародно-правову суб'єктність УСРР визнавав британський історик Е. Карр (с. 416). Щоправда, російський нагляд і контроль були присутні в період 1919-1923 рр., наприклад, Х. Раковський на переговорах у Рапалло 1922 р. запропонував укладення окремого українсько-німецького договору за умови, що німці нададуть компенсацію в 400 млн. марок за збитки від окупації України в 1918 р. Його демарш викликав подив німців та гнів керівників радянської делегації М. Літвінова та Г. Чичеріна, які одразу ж вказали на обмежені повноваження українського урядовця (с. 417).

Цілковитий поворот відбувся 23 липня 1923 р., коли уряд УСРР офіційно передав повноваження суб'єкта міжнародних відносин союзним установам (с. 415). Х. Раковського відправили у «почесне заслання» повпредом у Лондон, а пізніше – в Париж. Дипломатичні представництва УСРР перетворилися на управління зовнішньої розвідки та політичного шантажу, розкладу української еміграції і переслідування їх ідеологічних лідерів (с. 430).

Український фактор у міжнародних відносинах наприкінці 1930-х рр. знайшов відображення в підрозділі 2.5. «Закарпаття в центральноевропейській політичній кризі напередодні Другої світової війни» (с. 448-486) авторства доктора історичних наук, професора М. Вегеша. Цитуючи дипломатичні документи, історик акцентував, що європейські політики (Д. Ллойд-Джордж, Р. Кулондр) у грудні 1938 р. висловлювали міркування про те, що А. Гітлер планує на основі території Закарпаття створити васальну Українську державу (с. 455-456). У зв'язку з цим провідний карпатоукраїнський політик А. Волошин вбачав у Німеччині захисника від зростаючої загрози анексії краю Угорщиною. Розглядалася та-

кож комбінація приєднання до Румунії (с. 457). Науковець визнав, що більшість чеських чиновників негативно ставилися до карпатоукраїнського автономного уряду, але й деякі українські політичні лідери мали радикальні античеські настрої (с. 461). Усе ж, найбільша небезпека була від угорських рваншистських кіл. Вони організували терористичні напади на територію Закарпаття загонів «саботчопот» («гвардія обірванців»), лицемірно декларуючи свою непричетність до безчинств цих нерегулярних підрозділів (с. 466-470). Тогочасна ситуація нагадує події новітньої української історії 2014 р., коли терористичні збройні акції здійснювали «зелені чоловічки» та «ополченці». Зрештою, незважаючи на опір нечисельних загонів Карпатської Січі, територія Закарпаття зазнала угорської окупації, а німці негативно відреагували на прохання А. Волошина про допомогу Карпатській Україні (с. 475-478).

Рецензенти помітили деякі неточності у словацьких сюжетах тексту підрозділу: прізвище словацького політичного лідера Й. Тісо з'являється без супровідного роз'яснення його особи (с. 474); словацький снем (автор вжив термін «ландтаг») проголосив незалежність Словаччини не в першій половині дня 14 березня, а о 12 год. 07 хв. 30 с.; А. Гітлер прямо не говорив Й. Тісо про те, «що його країна буде віддана Угорщині, якщо він і надалі буде хитатися» (с. 475), а висловився більш завуальовано, що «залишить долю Словаччини розвитку, за який не нестиме відповідальності». Після цих слів німецький міністр закордонних справ Й. Ріббентроп передав Гітлеру повідомлення, з якого той демонстративно прочитав інформацію про рух угорських підрозділів поблизу словацьких кордонів і висловив сподівання, що Словаччина швидко і чітко ухвалить рішення.

Підрозділ 2.6. «Україна у Другій світовій війні» (с. 487-540) підготував доктор історичних наук, професор О. Лисенко. Особливе зацікавлення викликає джерельна інформація про «українську карту в дипломатичних пасьянсах Лондона» (с. 487). Далі поетапно проаналізовано український вимір трагічних подій 1939-1945 рр.; розкрито маніпулятивні загравання нацистської Німеччини з українським національним рухом; захоплення західноукраїнських земель та їх радянська організація; названо втрати українців у військових діях СРСР у Фінляндії та на Балтиці (близько 40 тис. осіб); охарактеризовано масові втрати та дезертирство серед українців на початковому етапі німецько-радянської війни. Про жорстокість німецького окупаційного режиму свідчить той факт, що з чотирьох існуючих нацистських каральних айнзац-груп, дві було сформовано саме в Україні (с. 505). Автор підкреслює, що серед українців – 2363 «праведники народів світу», які рятували євреїв від Голокосту (це четвертий показник після Франції, Нідерландів та Польщі) (с. 507).

Нам імпонує толерантний і багатогранний підхід О. Лисенка в дослідженні участі українців у складі різних збройних

формувань в період війни. Він об'єктивно констатує, що український самостійницький табір був розпорошений та диференційований (с. 517), хоч, наприклад, ОУН-Б залучала до боротьби не лише українців. Так, у листопаді 1943 р. скликали I-у конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії (139 делегатів від 13 народів). У складі УПА діяло 15 національних (тобто з неукраїнським особовим складом) куренів (с. 520-521). Історик описує як діяльність українських колаборантських військових формувань («хіви», Українське визвольне військо, дивізія СС «Галичина»), так і боротьбу українців під англійським, канадським, американським стягами за демократичні ідеали. Докладно проаналізовано участь українців у європейському русі Опору (с. 524-533). У формі побажання автору висловлюємо думку про потребу докладнішої характеристики загонів «хіви» (наприклад, чим вони відрізнялися від більш відомих поліцаїв) та доповнення змісту підрозділу сюжетом про «чорносивитників».

Суспільно-політичні та економічні процеси у повенній Україні знайшли відображення у підрозділі 2.7. «Українська РСР у Центрально-Східній Європі в 1945-1991 рр.» (с. 541-580) підготовленого А. Мартиновим. Історик правильно зауважує, що на ментальній карті західноєвропейців УРСР виглядала «периферією периферії», а радянські громадяни сприймали країни-сателіти Східної Європи «близьким Заходом» (с. 541). Аналізуючи функціонування Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), він критично оцінює її ефективність, адже вона суттєво поступалася західноєвропейському процесу інтеграції (с. 544), а тому ці два типи економічної кооперації не варто зіставляти (с. 570). На основі статистики автор довів, що економічна роль і частка УРСР у союзному експорті до країн РЕВ була найвагомішою (с. 560, 563, 567). Зауважено, що московські відомства не зважали на інтереси УРСР, внаслідок чого лідер КПУ П. Шелест скаржився: «Ми не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план» (с. 555).

Схвалення заслуговує аналітична характеристика процесів посткомуністичних трансформацій у Польщі, Чехословаччині (Чехії і Словаччині), в порівнянні з аналогічними процесами в Україні. Відверто і чесно автор визнав, що наразі їй не розглядають як кандидата на вступ до Європейського Союзу і пояснює це так: «В Україні трансформаційні процеси досі були вимушеними, інституційно та структурно не підкріпленими. У суспільній свідомості вагомими є цінності соціалістичного патерналізму, що зрештою обумовлює послідовні симпатії до популістських намірів окремих українських політиків» (с. 574).

Висловлюємо рекомендації щодо вдосконалення кількох фрагментів тексту. Немає потреби тричі дублювати фактичні відомості про план Маршала (с. 543, 548, 550), так само повторювати дату його прийняття (с. 548, 550). Також помічено два моменти, у яких узагальнювальні й символічні авторські фор-

мулювання можна тлумачити надто буквально, а відтак – не правильно. Першим є твердження, що в ніч з 12 на 13 серпня 1961 р. був побудований (!) Берлінський мур (с. 558). У недосвідченого читача може скластися хибне уявлення, що це сталося саме так, блискавично, а в сучасному медіапросторі дійсно паує даний стереотип. Другою є згадка, що 26-27 жовтня 1961 р. на контрольно-пропускному пункті цього ж муру один одному протистояли (!) радянські та американські танки (с. 558). Термін «протистояли» не дуже вдалий, адже непоінформований читач може дійти висновку, що було збройне бойове зіткнення.

Третій розділ розпочинається системним аналізом «Проблеми єдності зовнішньої і внутрішньої політики України у процесі глобалізації та європейської інтеграції» (с. 581-624), авторами якого є кандидат історичних наук, старший науковий співробітник О. Горенко та А. Мартинов. Вони прогнозують, що актуальна глобалізація «по-американськи» буде замінена китайською моделлю, тому що «курс Пекіна, спрямований на збільшення ємності внутрішнього ринку та зменшення залежності від експорту, з часом приведе до відмови в підтримці долара» (с. 583). Слід віддати належне рідкісному таланту авторів схематично, але разом з тим легко й доступно, окреслити сучасні процеси глобалізації в політичній, економічній, соціальній сферах життя суспільства, не приховуючи їх негативів (домінування стану безробітних, економічний визиск одних країн іншими, накопичення за рахунок позбавлення прав власності, руйнація патріархальних основ буття) (с. 584-586). Цілком погоджуємося з виокремленням особливих рис ситуації в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. (с. 585-586). Важливу інформативну роль виконують подальші розлогі сюжети про головні події внутрішньо- та зовнішньополітичного життя держави з увиразненням протистояння «східного» і «західного» вектора розвитку, але не слід звинувачувати у невизначеності політичне керівництво, адже українському соціуму загалом теж притаманна дихотомія уподобань. Це продемонстрували результати соціологічного опитування 2013 р., згідно якого кожен четвертий українець, який підтримував створення слов'янського союзу (Україна, Росія, Білорусь), водночас був не проти вступу в ЄС (с. 612).

У підрозділі 3.2. «Україна – Європейський Союз: основні етапи і проблеми співпраці» (с. 625-671), який підготували С. Віднянський та А. Мартинов, докладно, у хронологічній послідовності, в контексті політичного розвитку нашої держави та ЄС, досліджуються ключові події у двосторонніх відносинах, старт яким дали положення «Декларації про державний суверенітет України» (16.07.1990) та «Декларації Європейського Союзу щодо України» (2.12.1991). Україна стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі, Ради Європи, Центральноєвропейської ініціативи, Організації Чорноморського економічного співробітництва (с. 632-634). Щорічно з 1997 р. проводять саміти Україна –

ЄС. Серед низки спільних проєктів привертає увагу співпраця в рамках європейський регіонів (історико-географічні області, частини яких належать різним державам), адже вона важлива своєю прикладною значущістю та практичним досвідом партнерства в економічній, екологічній, соціальній і культурній сферах. Прикордонні області України є учасниками європейських регіонів «Буг», «Верхній Прут», «Нижній Дунай» та «Карпатський єврорегіон» (с. 634).

Аналізуючи причини повільнішого, ніж очікувалося, процесу євроінтеграції України в період президентства В. Ющенка, автори абсолютно правильно, на нашу думку, покладають відповідальність на обидві сторони. З одного боку, європейські еліти не змогли правильно оцінити перспективи, відкриті Помаранчевою революцією, в той час, як ситуація потребувала потужніших сигналів щодо реальності перспективи вступу України в ЄС (с. 651). З другого, українські керівники не здійснили рішучого повороту від принципів багатовекторної зовнішньополітичної орієнтації, за якої, незважаючи на численні заяви і декларації про безальтернативність євроінтеграційного курсу, її ключовим стратегічним партнером фактично залишалася Росія (с. 652). Утім, за даними соціопитування «Євробарометр», восени 2007 р. найбільше громадян ЄС (57%) усе ж вважали найближчим сусідом Європи саме Україну (Росію – 55%, Білорусь – 49%) (с. 650). Автори докладно охарактеризували структуру та основний зміст Угоди про асоціацію України з ЄС, яка за обсягом тексту є найбільшою з усіх дотеперішніх документів такого типу (с. 653), але й там акцентовано, що угода не визначає наперед і залишає відкритим майбутній розвиток відносин України та ЄС.

Для підрозділу 3.3 оригінальну тему «Україна і ЮНЕСКО: інтеграція в європейський та світовий культурний простір» (с. 672-718) запропонувала І. Матяш. Авторка актуалізувала, що ЮНЕСКО була чи не єдиною міжнародною організацією системи ООН, у програмах якої українські наукові установи та окремі вчені мали змогу долучитися до реалізації міжнародних проєктів у галузі новітніх технологій, обмінюватися науковим досвідом зі своїми зарубіжними колегами (с. 678). Серед конкретних заходів: участь у розробці та підписанні конвенції ЮНЕСКО; міжнародна співпраця в галузі архівістики; обмін між вишами; прийом іноземних делегацій; участь у боротьбі з неписьменністю в Чаді та Непалі; святкування пам'ятної дати Т. Шевченка та вшанування жертв Голодомору під егідою ЮНЕСКО; участь українських радянських учених у міжнародних стипендіальних програмах; співпраця у ліквідації наслідків Чорнобильської аварії; внесення українських культурних брендів до списків об'єктів нематеріальної спадщини людства (петриківський розпис, козацькі пісні Дніпропетровської області, Косівська мальована кераміка).

Негативом у загалом успішній діяльності УРСР в ЮНЕСКО була залежність від союзного центру. У червні 1958 р. Москва заборонила українській делегації висувати свою кандидатуру до складу виконкому ЮНЕСКО (с. 681). Інші країни сприймали її «більшою мірою як додатковий багнет радянської дипломатії на оонівських фронтах, ніж як представницю древньої європейської нації, що має свою історію» (С. 693). Хоча саме українська делегація в 1962 р. на IV-й регіональній конференції національних комісій ЮНЕСКО в Софії запропонувала розвивати зв'язки між країнами Європи, незалежно від існуючого в них соціально-економічного ладу (С. 685).

Надзвичайно актуальній проблемі присвячено підрозділ 3.4. «*Міжнародне співтовариство про кримський референдум 2014 року: від висновку Венеційської комісії до Консультативного висновку Міжнародного суду ООН*» (с. 719-744) підготовлений заступником директора, начальником відділу політичного співробітництва Департаменту ЄС і НАТО Міністерства закордонних справ України М. Кононенком та Представником України при Європейському Союзі, Надзвичайним і Повноважним Послом України в Королівстві Бельгія та Великому Герцогстві Люксембург М. Точицьким. Погоджуємося з авторами, що анексія Криму є дуже небезпечним прецедентом і «якщо міжнародне співтовариство належним чином не прореагує на цей виклик, воно ризикує опинитись на порозі нового територіального переділу, де знову переважатиме право сили, а не сила права» (с. 719).

У підрозділі здійснено нормативно-правовий аналіз документів Венеційської комісії, формулювання питань на Кримському псевдореферендумі 2014 р., відповідного рішення Конституційного Суду України. Важливість висновку Європейської комісії за демократію через права полягає в такому: «Венеційське дзеркало Ради Європи дало чіткі орієнтири міжнародному юридичному середовищу, введеному в оману російською пропагандою, і створило ґрунтовний експертний фундамент для вагомих політичних заяв» (с. 726). Велику увагу надаю правовим тонкощам проблеми, чи юридично має право референдум місцевого населення призводити до сецесії (с. 730-731). Автори обґрунтовано пропонують продовжити дипломатичну боротьбу, наступний етап якої, на їхню думку, полягає в домаганні консультативного висновку щодо Криму ще однієї авторитетної організації – Міжнародного Суду ООН з посиланням на історичний та юридичний приклад Намібії 1971 року (с. 735-737). Отже, сформульовано конкретну пропозицію, яку мають почути й реалізувати українські політичні лідери.

Третій розділ (і монографія загалом) завершується розглядом сучасної проблеми «*Позиція ЄС щодо російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014-2019 рр. (на прикладі політики ФРН, Франції та Австрії)*» (с. 745-811) кандидата історичних наук, наукового співробітника Г. Харлан (Німеччина), кандидата політичних наук, старшого наукового співробіт-

ника О. Мітрофанової (Франція), кандидата історичних наук, наукового співробітника Є. Сафар'янца (Австрія). Науковці в детальному хронологічному описанні зовнішньополітичних маневрів названих держав в українському питанні. Важливою складовою тут є економічний контекст. Акцентовано на диференціації позицій різних держав, партій і відомих політичних лідерів щодо оцінки подій в Україні та українсько-російських взаємин. Підкреслено, що вагомий вплив на думку А. Меркель мав той факт, що в ніч з 18 на 19 лютого 2014 р. (спроба жорстокої ліквідації українського Майдану), В. Янукович не відповів на телефонний дзвінок канцлера (с. 749), а після телефонної розмови з В. Путіним вона дійшла висновку, що той «втратив зв'язок з реальністю і живе в іншому світі» (с. 750-751).

На наш погляд, поділ у жовтні 2016 р. зарубіжними експертами країн ЄС на три групи у ставленні до України, а саме – лідери підтримки, спостерігачів і противників (с. 747), на який посилаються дослідники, є не лише умовним, але й дискусійним, адже факти зі змісту підрозділу суперечать такій диференціації. Німеччину віднесено до групи лідерів підтримки України, але ж одночасно вказано, що А. Меркель дотримувалася «подвійної стратегії» – нові санкції проти Росії та готовність до продовження діалогу з нею (с. 755). Не можна назвати сприятливими для України позицію колишніх німецьких канцлерів (с. 753-754), продовження реалізації проекту газопроводу «Північний потік – 2» (с. 758), образ нашої держави в інформаційному просторі та громадській думці ФРН (с. 760-761).

З іншого боку, Францію віднесено до групи спостерігачів, очевидно, через присутні там політичні стереотипи України як сфери впливу Росії (с. 770). Французькі праві (зокрема впливова Марін Ле Пен) публічно підтримують Росію (с. 772) та послугуються їй пропагандистськими аргументами використанням ЗМІ та кінематографу (с. 781-783). Але слід визнати, що офіційний Париж здійснює проукраїнські кроки. Зокрема, Франція припинила співробітництво з Росією у справі «Містралей» (с. 775), завжди підтримувала санкції проти Москви. Отже, віднесення цієї країни до спостерігачів є очевидним применшенням її позитивної ролі в українському питанні.

Нарешті, «політично образливим», з нашого погляду, є віднесення Австрії до противників України. Дійсно, російські інвестиції в австрійську економіку є значними, низку партій і впливових діячів можна називати путінофільськими, а громадяни Австрії вважають співпрацю Києва з НАТО провокацією Росії (с. 785-792). Попри це австрійські банки вже 1 березня 2014 р. «заморозили» рахунки 18 осіб з оточення Януковича (с. 791), у липні 2014 р. Австрія підтримала і досі, незважаючи на внутрішньополітичні дискусії, підтримує санкції ЄС проти Росії (с. 793, 798).

Наведені докази свідчать, що позиція ФРН, Франції, Австрії, а також інших країн-членів ЄС щодо України та російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014-2020 рр. за-

знавала певних змін, але сьогодні ці три держави мабуть варто віднести до некатегоричних, можливо, непослідовних і ситуативних прихильників України. На щастя, відвертих українських противників, які б демонстрували негативну позицію на офіційному рівні, серед держав ЄС немає й, будемо сподіватися, не буде.

Отже, авторський колектив рецензованої праці здійснив глибоке дослідження та системне узагальнення матеріалу, який розкриває місце і роль України в історії Європи. Сподіваємося, що викладені оцінки та рекомендації осмислить не лише професійна спільнота (академічні науковці, працівники вишів і студенти, культурологи, політологи та політичні аналітики, соціологи та ін.), але й представники великої української політики, яким належить поглиблювати євроінтеграційний курс України та закріпити його незворотній характер.

Отримано: 20.08.2020

DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.251-262

Іван Боровець

(Кам'янець-Подільський)

СЛОВАЧЧИНА МІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА АВТОРИТАРИЗМОМ
(огляд колективної монографії: *Dva režimy jednej krajiny /*
Yaroslava Roguľová a kol. Bratislava: Veda, 2017. 216 s.)

Одним із найбільш активно використовуваних методів у сучасній історіографії є компаративне співставлення різнопланових тенденцій історичного розвитку в хронологічному, географічному, ментальному, цивілізаційному вимірах. Відтак, авторський колектив Інституту історії Словацької академії наук на чолі з Я. Рогульовою поставив за мету здійснити порівняльний аналіз модернізаційних процесів у Словаччині в 1918-1945 рр., тобто в період функціонування Першої й Другої Чехословацької республік та Першої Словацької республіки (Словацької держави), упродовж якого демократичний політичний режим був замінений на авторитарний.

Видана в альбомному форматі книга має тверду палітурку білого кольору зі стилізованим схематичним позначенням географічних обрисів чеських земель та Словаччини й окресленням трьох гірських вершин на території останньої. Форзац, ерзац та початкові сторінки кожного розділу основного тексту містять тогочасні фото й рекламні зображення. Зміст колективної монографії включає вступ, десять розділів основного тексту, висновки, англomовне резюме, перелік використаних джерел та літератури, відомості про авторів, іменний покажчик.

У *Вступі* (с. 7-9) ініціаторка проекту та редакторка публікації Ярослава Рогульова окреслила доленосні хронологічні пункти словацької історії упродовж зазначеного періоду,

які ознаменували поворотні моменти в трансформації політичного режиму. Дослідниця наголосила, що формування нових державно-політичних структур не відбувається на «голому місці», а «кожна нова держава стає перед викликом не лише власних розбудовчих планів, але й протистояння зі спадщиною минулого, яке має глибокі історичні корені» (с. 8). На рахунок спадкоємності між демократичною Чехословаччиною та авторитарною Першою Словацькою республікою авторка слушно відзначила, «що багато персон Словацької держави, кар'єра яких розвинулася після 14 березня (день проголошення самостійності Словащини – І. Б.), отримали освіту та професійний досвід саме у міжвоєнних роках» (с. 8).

У першому однойменному розділі «*Два режими однієї країни*» (с. 10-29) Я. Рогульова звернула увагу на ідеологічну закономірність, що упродовж ХХ ст. у Словащині «з кожним перевертотом та наступним режимом у суспільстві заохочувалася тенденція погляду вперед, руйнації старого та розбудови нового... поряд з якою крокувала віра в краще майбутнє, у якому прагнули всі особисто взяти участь» (с. 12). На газетних матеріалах 1918, 1938 та 1939 р. наочно продемонстровано даний будівничий оптимізм (с. 13). Схвалення викликає сюжет про адміністративну реформу 1928 р., у якому історикня визнає її позитиви (зокрема факт першого в національній історії виокремлення території Словащини в окрему адміністративну одиницю), але не приховує негативів (відсутність чіткого розмежування компетенцій земських та центральних органів управління, формування складу самоврядних органів призначенням «згори») (с. 14). Можливості демократичного режиму зумовили формування нової словацької політичної генерації, яка була рішучіша та свідоміша за попередню, тож у 1938 р. пролунали вимоги федеративного устрою Чехословаччини на основі визнання самобутності Словащини (с. 16-17). Однак в цей же час проявляються антидемократичні тенденції у політичній риторичі найвпливовішої на словацьких землях Глінкової словацької народної партії (ГСНП). Її лідери позитивно оцінювали тогочасні європейські диктатури, послуговуючись не критерієм типу політичного режиму, а їх ставленням до націоналізму або інтернаціоналізму (с. 18-19).

Слід зауважити, що Я. Рогульова не ідеалізує політичну систему міжвоєнної Чехословаччини: «Правдою є те, що суспільство дратувала міжпартійна конкуренція і пов'язані цим протекціонізм, домінування партійних інтересів, корупція та ін. Преса була насичена партійними чварами та випадками підкупу». Разом з тим вона додає: «Але правдою також є те, що народна партія брала активну участь у цих справах... як продемонстрував подальший розвиток, корупція та непотизм не були елементом винятково партійного плюралізму, а часто проявлялися у період Словацької держави, в час владарювання ГСНП як державної партії» (с. 21).

Далі детально розкрито роль німецького фактору в активізації ідеї самостійності Словаччини та окреслено зміст словацько-німецьких взаємин, в яких «не йшла мова про союзницькі відносини в сенсі рівноцінних партнерів» (с. 23). Авторка акцентувала увагу на тогочасній державній ідеології (словацький націоналізм і християнський традиціоналізм) та болючій особливості антисемітських заходів: «Словаччина їх на відміну від інших держав виконувала з власної ініціативи, власними владними і адміністративними органами, при цьому не будучи окупованою Німеччиною» (с. 24).

Загалом чітко простежується, що попри декларацію нейтральної тези про «обидва режими, які мають в словацькому національному розвитку певне місце, спонукають до вивчення позитивів і негативів життя і цінностей суспільства», Я. Рогульова є критикесою Словацької держави та симпатизанткою Першої Чехословацької республіки. Навіть безперечні досягнення культурно-освітнього розвитку 1939-1945 рр. вона визначає не безпосереднім здобутком словацької влади, а інерцією позитивних тенденцій попереднього демократичного періоду (с. 28).

Другий розділ «Людаки* на шляху до державної партії» (с. 30-46) підготовлений Маріошом Гертелом. Історик простежив становлення Словацької народної партії, ідеологію якої заклала папська енцикліка *Regum novarum* 1891 р. (с. 32). Підвищений інтерес викликають сюжети про оцінку А. Глінкою та Т. Г. Масариком Піттсбурзької угоди 1918 р., поїздки словацьких опозиціонерів на Паризьку мирну конференцію зі скаргою на утиски їх чехами. Автор критично констатує, що «людаків не цікавила цілісна держава, вони зосередилися лише на Словаччині», до того ж їх «демагогічна агітація серед населення підігрівала нетолерантність, різні форми релігійної, етнічної чи расової нетерпимості» (с. 35-36). М. Гертел акцентує увагу та тому, що навіть формально перебуваючи в коаліції, ГСНП публічно часто демонструвала опозиційність, критикувала кроки, за які теж несла відповідальність (с. 36). В цілому для партії інтереси нації домінували над державними, демократія для неї була чужою, а Чехословацька республіка бачилася «захисною парасолькою над нацією, але не базовою цінністю» (с. 37). Ще більшу радикалізацію ГСНП ознаменував з'їзд у Пештянах 1936 р., а на історичних переговорах в Жіліні 6 жовтня 1938 р. з іншими партіями «вже не йшлося про нараду рівноправних партнерів, а примусове підпорядкування» (с. 39-40). Відтак, з правої національно-конфесійної партії вона перетворилася на антидемократичний авторитаристський політичний суб'єкт (с. 40).

Надалі ГСНП стала політичною монополією. Згідно конституції від 21 липня 1939 р. за її посередництва «словаць-

* Від словацького ľud – народ у назві Глінкової словацької народної партії.

ка нація брала участь у владі». Партія визначала дії державних органів, втручалася у роботу міністерств, адміністративних і самоврядних органів, навіть приватних підприємств. Централізація відбувалася і всередині партії. Якщо в міжвоєнний період кадрові зміни відбувалися виборним шляхом, то у 1939-1945 рр. – через призначення. Рядові члени партії мали при цьому лише дорадчий голос. Місцеві осередки не розвивали самостійної активності, а чітко виконували розпорядження вищого керівництва (с. 40-41). Науковець докладно зупиняється на проблемі функціонування політичних шкіл ГСНП, ідейно-політичній боротьбі між її консервативним та радикальним табором у 1941-1942 рр., активізації «молодого людацького покоління» в 1945 р. (с. 42-45). Також він підкреслює, що повоєнні комуністичні суди над членами партії були не лише засобом справедливого покарання, але й інструментом для зведення рахунків з противниками (с. 46).

Як технічне зауваження вказуємо на те, що в тексті розділу двічі (с. 36, 38) згадується про «аферу Туки» без супровідного пояснення читачу її суті.

Наступний розділ *«Аграрники від Другої республіки до Словацької держави»* (с. 48-74) від *Матея Ганули* розкриває перипетії діяльності другої за популярністю партії в Словаччині. Визначено політичну позицію її лідера М. Годжі (с. 52-53), звернено увагу на внутрішньопартійну диференціацію. Автор наводить характерний приклад політичного хамелеонства, коли в серпні 1938 р. впливові члени партії П. Теплански та Я. Петровіч не визнавали словацьку самобутність, але вже в жовтні цього ж року стали гарячими прихильниками об'єднання з ГСНП (с. 54-55). До речі, центральне керівництво аграрної партії у Празі теж рекомендувало словацьким аграрникам «щоб будь-якою ціною... домовилися з людаками» (с. 55). Зрештою, процес об'єднання виявився на практиці поглиненням аграрників. Їх громадські організації (парамілітарна організація «Селянська кавалерія», освітня спілка «Землеробська освіта», селянські кооперативи) були ліквідовані, видання головної газети «Словацький щоденник» припинилося, причому празький центр «залишив своїх колишніх однопартійців напризволяще» (с. 62-63).

Як наслідок, на виборах до Словацького сейму в грудні 1938 р. депутатами стали лише 5 колишніх аграрників, але всі вони були цілком лояльними людацькій політиці. Проте на важливих неполітичних посадах (у економічних, фінансових установах, кооперативних організаціях) залишалися й надалі симпатизанти аграрної ідеології – П. Затько, Я. Ліхнер, Я. Урсіні (с. 65-66).

Вельми позитивним у змісті розділу є різнобічний підхід автора до з'ясування діяльності аграрників в період Словацької держави. З одного боку, він описує репресивні заходи проти їх лідерів (с. 67-68). Але з другого, визнає, що ставлення людацької

влади до опозиціонерів було часто поблажливим. Так, Я. Урсні після звільнення з в'язниці повернувся на своє робоче місце «наче нічого й не трапилось» (с. 68). Новий режим реалізував проєкт створення Селянського банку, який раніше планував М. Годжа. Аграрна реформа, з якою опозиція пов'язувала побоювання радикальних змін у земельній власності, «на практиці, як не парадоксально, була більш беззубою, ніж попередня чехословацька, адже викуп міг здійснюватися лише за згоди власника маєтків» (с. 69). Аграрники були базою кадрового складу некомуністичного крила Руху Опору. У 1939-1940 р. вельми діяльним в цьому плані був Я. Ліхнер, який організував підпілля, одночасно обіймаючи офіційну посаду члена правління Кредитного банку в Братиславі (с. 71-72). Серед депутатів активними були колишні члени партії В. Моравчік (критикував антисемітську політику влади, контактував із закордонним Рухом Опору) та Я. Петровіч (був інформатором групи Шробара, в серпні 1944 р. мав на думці переконати голову сейму М. Сокола аби Словацьке національне повстання та відновлення чехословацької державності було проголошено парламентом) (с. 73-74).

У тексті помічено суперечність щодо оцінки ролі депутата словацького сьому, колишнього аграрника В. Гусарека. Про його діяльність, М. Ганула висловився терміном «невизначений депутат» (с. 73). Але в сьомому розділі цієї ж монографії Л. Осикова вказує, що він брав участь в підготовці закону про допомогу будівничому підприємництву (с. 138). Тобто, в політичному плані він міг бути справді невизначним, але, як бачимо, був активним у вирішенні соціальних проблем.

У четвертому розділі «*Комуністи між демократією та диктатурою*» (с. 76-93), запропонованого Юраєм Бенком, проаналізовано ідеологічну основу та політичну стратегію комуністичного руху. Автор велику увагу приділяє загальнотеоретичним аспектам комунізму; боротьбі зі соціал-демократією, яких догматичні комуністи називали соціал-фашистами; змінам у політичній тактиці Комінтерну у 1935-1939 рр. Визначаючи особливості словацьких комуністів, наголошує, що їх ненависть до міжвоєнного режиму була більша, ніж у пражських товаришів, адже Словаччина стала жертвою «чесько-капіталістичної колонізації» (с. 83).

Торкаючись питання фанатичної відданості лінії партії, історик наводить приклад «правовірного» словацького комуніста Я. Дюріша, але разом з тим наголошує, що «загалом світогляд рядових членів не був настільки гострий і безкомпромісний, як того очікували партійні лідери» (с. 86). У 1939-1945 рр. комуністичне підпілля мусило діяти на два фронти: проти режиму Словацької держави та прозахідного Руху Опору. Владні репресії нейтралізували підпільну діяльність старих комуністичних кадрів, що дало можливість вийти на історичну авансцену молодим інтелектуалам, на кшталт Г. Гусака, які не до-

трималися ідеологічної послідовності й пішли на співпрацю з некомуністичним підпіллям (с. 93).

У змісті підрозділу кидається у вічі, що автор окреслив загальний контекст комуністичного руху, але по суті проігнорував власне його внутрішньословацький аспект. Про це йдеться лише у вище цитованому фрагменті на с. 83 та на с. 91-93, але ж особливості словацького комунізму варто було розкрити у наскрізній хронології. Певний дисонанс викликає той факт, що історик зупиняється на ідейних концепціях В. Леніна та М. Бухаріна (с. 79), але не торкається, наприклад, поглядів Л. Троцького, керівника Комінтерну Г. Зінов'єва.

Оригінальним бачиться розділ 5 *«Перілетії словацького управління»* (с. 94-109), ініційований Мартіною Фіамовою. Цитуючи тогочасну пресу, дослідниця демонструє, що управлінські структури автономного Словацького краю мали довіру населення, адже з національною владою пов'язували надії щодо вирішення різних проблем (с. 99). У чиновницьких кабінетах працевлаштувалися насамперед словаки, а словацька мова стала офіційною. Значна увага приділена питанню переведення працівників-чехів зі Словаччини на чеські землі, яка стала болючою проблемою у взаєминах словацького автономного та центрального празького урядів (с. 104-107). Дану вимогу в Словаччині схвалювала не лише ГСНП, але й представники більшості інших партій.

Звертає на себе увагу авторська констатація про те, що «багато чиновників, вихованих режимом міжвоєнної республіки залишилися на своїх місцях та перейшли до структур не лише автономної Словаччини, але з березня 1939 р. до самостійної держави» (с. 103). При цьому М. Фіамова вказує: «Більше того, багато чехів залишилися переконаними в існуванні єдиної чехословацької нації і з огляду на це, місцевий авторитаристський режим не міг їх вважати своєю міцною опорою» (с. 104). У зв'язку з цим спадає на думку порівняння, що проугорські чиновники на словацьких землях після створення Чехословаччини були усунуті зі своїх робочих місць більш категорично та оперативніше, ніж «чехословакісти» у Словацькій державі.

Розділ 6 *«Банки, банкіри, капітал і політика»* (с. 110-129), написаний Людовітом Галлоном, знайомить читача з економічними аспектами розвитку Словаччини. Визначальними тенденціями у банківській справі міжвоєнного періоду дослідник вказав: концентрація капіталу та зменшення кількості банків; зміцнення словацьких фінансових установ (серед його управлінського персоналу були відомі політики М. Годжа, А. Глінка, П. Бааго та ін.), зростання впливу чеських банків, американського капіталу (с. 112-115). Відомими менеджерами банківського сектору були представники родини Маковіцких, Єсенських, К. Кресак, Л. Вановіч. Держава всіляко сприяла розвитку і «санації» банків, причому це поширювалося навіть

на Народний банк в Ружомберку, який обслуговував інтереси опозиційної до чехословацької влади ГНСП (с. 114). Окрема увага приділяється функціонуванню банку «Татра».

Авторитаристський режим з 1938 р. з метою об'єднання банків став застосовувати прямий політичний тиск, оформляючи його нормативно-правовими документами. Планування цих операцій сконцентрувалося в руках директора Народного банку А. Медерли, який став ключовою постаттю у фінансовій сфері Словацької держави (с. 118-119). У результаті з 32 самостійних банків залишилося 11, з яких 6 було словацьких, 3 – німецьких та 2 – угорських (с. 129). Автор детально зупинився на наступних процесах: утиски діяльності чеського капіталу; активна державна протекція банкам словацьких власників; активізація німецького капіталу (Німецький банк, Дресднер банк); тривалий і заплутаний процес визначення долі банку «Татра», що стало навіть предметом словацько-німецьких міждержавних переговорів; особливості функціонування Селянського банку, роль якого стала найвагомішим результатом процесу концентрації восьми фінансових суб'єктів (с. 119-125). Головним здобутком визначається наступ словацького капіталу, обсяги якого зросли упродовж 1939-1944 рр. з 52 млн. крон до 201 млн. крон (с. 127). Все ж, національні фінанси були слабкими, особливо порівняно з німецькими капіталовими гігантами.

Соціальному повсякденню присвячений наступний розділ «Житлова проблема, законодавство та будівництво» (с. 130-143) від Лінди Осикової. Авторка проаналізувала статистику обсягів, видів та якості житла у Чехословаччині, наголосивши, що бідніші громадяни змушені були віддавати близько 60% своєї зарплатні на оплату оренди житла (с. 132). Держава забезпечила законодавчу базу, надавала дотації та вигідні кредити для розширення житлового будівництва, але в Словаччині дана допомога була значно скромніша, ніж в чеських землях (с. 133). Пізніше це пояснювалося тим, що словаки не були про це інформовані й тому не користувалися можливостями державної допомоги (с. 138). Утім, все ж кількість новозбудованих жител в міжвоєнний час збільшилася вдвічі, а наприклад, в місті Мартін, втричі (с. 133-134).

Зупиняючись на змісті відповідних законів та простежуючи їх реальне виконання, дослідниця дійшла висновку, що зміни та корекції відбувалися на користь соціально слабших верств та безробітних (с. 136-137).

Попередні тенденції закріпилися і розвинулися в період Словацької держави. Влада заохочувала кооперативне будівництво (наприклад, програма «дві тисячі сімейних будинків для робітників»), ініціювала значні фінансові дотації та інвестиції (с. 135, 139, 142). Пріоритетними реципієнтами державної допомоги були, знову ж таки, нижчі майнові групи.

Цікавими моментами розділу є фрагменти, що розкривають прагнення держави впливати на атмосферу всередині словаць-

кої сім'ї. Президент Словацької держави Й. Тісо, говорячи про працевлаштування жінок, закликав їх «повертатися до сімейного вогнища», приділяти всю увагу дітям, адже так звільняться робочі місця для чоловіків, а це йтиме на користь створенню нових сімей. Депутат Я. Ференчік прямо пов'язував житлове питання з покращенням демографічної ситуації, а також з моральним кліматом у сім'ях, адже на час нічного сну обмежена житлова площа не давала можливості розділити різностатевих дітей, що могло призвести до інцесту (с. 138). Тобто, приходять до висновку Л. Осикова, житлова політика зливалася з сімейною та соціальною, але все ж це було пов'язано зверху, не йшлося про вільне рішення жінок або сімей.

У розділі 8 *«Зміни в організації охорони здоров'я»* (с. 144-157) авторства Анни Фалісової простежується розвиток медичної сфери. Після Першої світової війни особливо актуальним було покращити катастрофічну санітарно-гігієнічну ситуацію в суспільстві. В структурі чехословацького уряду було створене спеціальне міністерство охорони здоров'я та фізкультури (с. 146). Заснований також Інститут охорони здоров'я, який 1931 р. організував першу медичну конференцію в Татранській Ломниці. Утім, як наголошує дослідниця, міністерство критикували за відсутність концепції роботи, нерішучість, плінність кадрів та й зрештою його фінансування було незадовільним (с. 148).

Стан справ у гаузі охорони здоров'я у Словаччині був гіршим, ніж у чеських землях. Медична інтелігенція була здебільшого мадярофільською, до словаків у 1918 р. себе відносили лише 25 лікарів (с. 149). Натомість лікарі-чехи протегували своїх колег щодо працевлаштування у Словаччині (с. 151). Кадри також забезпечував медичний факультет університету ім. Коменського в Братиславі. Діяли громадські об'єднання лікарів. В цілому, охорона здоров'я вельми залежала від особистісного фактору, тобто від бажання та активності керівників медичних установ та організацій. Подібним ентузіастом був лікар Л. Прохазка (с. 148).

У період 1939-1945 рр. охорона здоров'я перебувала у віданні п'ятого комітету міністерства внутрішніх справ. Створено Спілку словацьких лікарів. Провідний словацький спеціаліст Г. Гумбурски був стипендіатом фонду Рокфелера і стажувався у клініках США. На даному етапі вельми широко розгорнулася медична співпраця з Німеччиною. Організовувалися взаємні візити й стажування, укладена двостороння угода про спільні організаційні зусилля. Безперечним негативом було переслідування лікарів-євреїв, які становили 44,52% від складу даної професійної спільноти в Словаччині. З них близько 40% загинули від фашистського терору (с. 156-157).

Гарним задумом став розділ 9 *«Революція у просторовій мобільності»* (с. 158-173), ініційований Мірославом Саболом. Автор актуалізував підняту проблему, зазначивши, що «нові швидші й дешевші можливості перевезення людей, товарів, сирови-

ни чи с/г продукції впливали на менталітет суспільства і відкривали нові горизонти» (с. 159). У статистиці перевезень лідирували залізниці, напрямом яких змінився з південного (угорського) на західний (чеський). У міжвоєнний період на 336 км. збільшилася протяжність колій, в тому числі прокладена відома кошицько-богумінська лінія (с. 161-162). З 1936 р. між Прагою і Братиславою розпочав курсувати швидкісний експрес – Словацька стріла, який розвивав швидкість до 148 км/год. Серед проблем залізничного транспорту були: високі тарифи; практично відсутня електрифікація; гірський рельєф Словаччини, який ускладнював будівництво нових ліній; територіальні втрати восени 1938 р., внаслідок яких «головна магістраль з Праги через Оставу, Жіліну та Кошице аж до Ясіні на Підкарпатській Русі за одну ніч стала залізницею, що проходила через п'ять держав (Чехословаччина, Німеччина, Польща, Угорщина, Румунія)» (с. 161-165).

Порівняно новим засобом пересування були автомобілі, які спочатку сприймалися більше як засіб розваги та спорту, а їх власників вважали швидше авантюристами. Висока ціна авто, акцент на надійності на шкоду комфорту пасажирів (автомобілі не мали салону в сучасному розумінні), відсутність допомоги та заохочення з боку держави не сприяли бурхливому розвитку автомобільного транспорту. Утім, з 1927 р. в Словаччині стартували регулярні автобусні перевезення (с. 163). У 1930-х суттєво збільшилося серійне автомобільне виробництво.

Важливою віхою розвитку транспортної інфраструктури стали німецькі стратегічні плани створення шосе та залізничних ліній на півночі, в центрі та на сході Словаччини, які були необхідні для мобільного перекидання військ вермахту. Німці покривали половину зі суми в 70 млн. крон. З десяти будівельних фірм в реалізації проєкту брала участь лише одна словацька, а власне словаки були працевлаштовані переважно як чорноробочі. Автор наводить статистику здобутків проєкту, вказує, що кількість зайнятих в ньому словаків склала упродовж 1939-1943 рр. від 5500 до 8300 осіб (с. 167).

Докладно розкрито стан залізничних перевезень у 1939-1945 рр., обсяг яких суттєво збільшився в тому числі за рахунок депортації словацьких євреїв до «таборів смерті» навесні-влітку 1942 р. (с. 171). В цей час монополістом у сфері пасажирських послуг стала німецька фірма «Мітропа». Її директор В. Клейнман уважно контролював «расову чистоту» обслуговуючого персоналу, але разом з тим у спілкуванні з пасажирами толерувалася словацька мова (с. 169).

Суттєвою зміною в автомобільному транспорті став перехід на правосторонній рух. У його паливному забезпеченні американські та чеські фірми витіснені німецькими, хоча послуги останніх були менш якісними. Збільшився контроль над автопарком. Власники мали звітувати про мету поїздки, транспортні засоби могли бути мобілізовані для державних потреб, а в разі

непослуху й конфісковані (с. 168, 171-173). Цікаво, що поїздки на футбольні матчі засуджувалися поліційними органами як факт «зайвої розкоші», але на використання авто для відвідування костелу вони дивилися «крізь пальці» (с. 172). Підвищений інтерес викликає твердження про те, що процес видачі водійського посвідчення став джерелом корупції, а водії при цьому мали також засвідчити свою «політичну коректність» (с. 173).

При ознайомленні з текстом розділу помічено «технічну» помилку. Наводячи статистику аварій на автошляхах за 1938-1944 р. автор чомусь посилається на архівний документ 1937 р. (с. 173).

Колективна монографія завершується розділом «*Модерна словацька культура*» (с. 174-197), виконаним Властою Яксішовою. Вона вказала, що словацький культурний розвиток відбувався в контексті європейських трендів, а чехословацька влада уможливила «безпрецедентне зростання освіченості». Саме у цій сфері спостерігався найбільший континуїтет і спадкоємництво, на які мало вплинула зміна політичних режимів. Більше того, авторка приходить до здавалося б парадоксального висновку, що фактор посилення національної та державницької свідомості словацького суспільства у період Словацької держави сформував передумови антифашистського Руху Опору (с. 177).

З'ясовано світоглядні орієнтири діячів після 1918 р., для яких важливим завданням було модернізувати консервативну словацьку культуру (це знайшло вираження у своєрідному симбіозі архаїзму та модерності), а головною проблемою – сприйняття світових культурних трендів крізь «фільтр Праги», що не завжди відповідало особливостям словацького світосприйняття (с. 178-179). Характерно, що вихід у 1930 р. першого випуску словацького культурно-мистецького часопису «Елан» викликав іронічний коментар чеха К. Чапека: «Словаки виходять з наметів на бульвари» (с. 180). Цілковитого схвалення заслуговує авторський акцент на важливому соціальному процесі активного формування в період Словацької держави словацького середнього класу, який в умовах витіснення чехів та євреїв використовував можливість кар'єрного поступу та покращення матеріального становища, хоча мистецького смаку йому все ще бракувало (с. 181).

В. Яксішова докладно проаналізувала диференціацію словацьких літературних напрямів, осередками яких були відповідні часописи («DAV», «Prudy», «Mladé Slovensko», «Slovenské pohľady», «Vatra»). Серед письменників вона символічно виділяє «покоління 1909 р.», «генерацію розв'язаних язиків», авангардистів, давістів, руралістів, «отруєне покоління», сюрреалістів (с. 181-189). У образотворчому мистецтві відбувалася переорієнтація зі зразків Будапешта, Відня й Мюнхена на французький постімпресіоністський модернізм (с. 186).

Для культурного життя 1939-1945 рр. характерним був «книжковий бум», конкуренція національно-консервативного

осередку в Мартіні та дещо богемної Братислави (с. 187). Посилений інтерес викликає авторське пояснення того, чому режим Словацької держави не вдавався до репресій щодо письменників-сюрреалістів, хоча ті демонстрували лівацьку позицію, а в громадському житті більшість з них брали участь в нелегальних структурах комуністичного Руху Опору. Як стверджує В. Яксішова, обидві сторони маневрували і між ними склався своєрідний «modus vivendi». Влада, для якої сюрреалісти не склали значної небезпеки, толерувала їх творчість у зв'язку з тим, що свою протестну позицію вони виражали завуальовано, «незрозумілими віршиками», у витонченій мистецько-естетичній формі. Натомість, почувавшись троянським конем у ворожому таборі, сюрреалісти відкрито демонстрували лише мистецьке «повстанство», розцінюючи його як перемогу своєї спритності та кмітливості (с. 190). Не слід забувати, що вже після Другої світової війни здавалося б рідний комуністичний режим не давав сюрреалістам подібної свободи самовираження й вони швидко змушені були переорієнтуватися на класичний соціалістичний реалізм, втративши свою ідентичність (с. 191).

Дослідниця простежила віхи розвитку словацького театру. У 1920-ті рр. він був провінційним й переважно чеським, а власне словацьке суспільство із підозрою ставилося до професійних театралів. Ситуація стала змінюватися з активністю словацького режисера-реаліста Я. Бородача, а перелом відбувся у 1939-1945 рр., коли Національний театр отримував значні державні субвенції. Відомим режисером-модерністом в цей час був Ф. Гофман, який переклав низку постановок на словацьку мову, ознайомивши таким чином глядачів зі світової класикою (с. 191-193). Важливим бачиться зауваження, що попри політичний тиск і цензуру, на сцені Національного театру не була зіграна жодна п'єса, яка пропагувала фашизм (с. 194).

На жаль, авторка у тексті лише коротко констатувала, що політична сатира Стодоли «Мурахи та цвіркуни» (1942 р.) викликала гостру полеміку в газетах «Словак» та «Гардіста» (с. 195). Зважаючи, що вказані газети були рупорами пропаганди відповідно помірковано-консервативного та праворадикального угруповань у владному таборі Словацької держави, було б цікаво ознайомитися з подробицями дискусії, яка лише ззовні стосувалася культурних аспектів, але насправді віддзеркалювала перебіг внутрішньополітичної боротьби.

У *Висновках Я. Рогульова* резюмувала тези, що вона надає перевагу демократії перед авторитаристськими методами, плюралізму – перед диктатом, індивідуалістичним принципам – перед абсолютизацією національних цінностей (с. 199-200). Тобто системою її оціночних координат є саме політичний режим, що наочно демонструє й назва колективної монографії.

Позиція цілком зрозуміла, але чи можна її приймати як абсолютно доречну в задекларованому дослідницькому проєкті? На

наш погляд, у такому підході не цілком врахована інша оціночна система – державницька. Точніше, хронологія книги механічно об'єднує політичну і державницьку складову історичного поступу. Думається, що розглядаючи два режими однієї країни, варто було б обмежитися хронологією до 14 березня 1939 р., коли словацька державність замінила чехословацьку. Їх хронологічне об'єднання бачиться не зовсім вдалим, адже стратегічна мета, завдання і шляхи їх реалізації у цих державах були різними й не варто зводити цю відмінність лише до політичного режиму, адже це, на нашу думку, є спрощенням різнобарвного історичного процесу.

У разі продовження проекту, хотілося б побачити у його змісті розділи, присвячені військовим аспектам, соціальній політиці та повсякденному життю в цілому, внутрішній і зовнішній торгівлі, розвитку спорту, кіно, журналістики, презентації Словащини на міжнародній арені.

В цілому, колективна монографія є ґрунтовним виданням, її зміст та оціночні судження виважені й віддзеркалюють актуальний стан дослідження даних проблем у академічній словацькій історіографії. Стиль і виклад матеріалу зацікавлює читача, а науковий апарат стане в нагоді тим, хто прагне до поглиблених студій у галузі словакістики.

Отримано: 14.07.2020

DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.262-265

Сергій Калущкий
(*Кам'янець-Подільський*)

Кореньков О. «Ісламська держава»: наймасштабніша битва сучасності. Київ: Видавець Мельник М. Ю., 2020. 312 с.

Нещодавно було видано друком цікаве й без сумніву актуальне монографічне дослідження волонтера дослідницької групи «Центр вивчення повстанських рухів», аспіранта Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Сєвєродонецьк) Олександра Коренькова «Ісламська держава»: наймасштабніша битва сучасності». Власне це уже третя публікація книги. Перші дві здійснено у 2017 та 2018 рр. у електронній формі. Роботу присвячено наймасштабнішій після 1945 р. битві за півтора мільйонне місто Мосул, що на півночі Іраку. У ній висвітлено дев'ятимісячний штурм 100-тисячної коаліції, яка складалася із підрозділів іракської армії, Контртерористичної служби Іраку, федеральної поліції Іраку, низки іррегулярних збройних формувань, а також вояків США, британської, канадійської, новозеландської, австралійської і французької армій проти бойовиків терористичної організації «Ісламська держава». Як зазначає автор, ним було використано «в основному англо- і арабомовні відкриті джерела» (с. 3, 183-184).

Книга Олександра Коренькова складається із трьох частин, кожна із яких об'єднує низку розділів та підрозділів. У першій автор коротко висвітлює історію міста Мосул від найдавніших часів до 11 квітня 2003 р. – його здачі іракськими солдатами військам США та їх союзників в ході операції «Іракська свобода». Також ним проаналізовано причини втрати Мосула союзниками у результаті наступу бійців низки іракських повстанських організацій у 2004 р. і його повторне повернення. Розкрито витoki «Ісламської держави», розробку її лідерами ідеології та методології побудови хааліфату (с. 8-55).

В окремому розділі роботи О. Кореньков висвітлив захоплення повстанцями Мосула у 2014 р., у лавах яких діяли й бійці «Ісламської держави». З'ясував, що їх (не враховуючи місцевого населення) нараховувалося не більше двох тисяч осіб. Як виявилось, урядові сили були цілком неготові до оборони через «відсутність керівництва і дезорганізованість».

Дослідник проаналізував причини відсутності фактичного опору ісламістам з боку урядових сил і їх підтримку частиною населення. На його думку, основною із них стала невважлива репресивна політика прем'єр-міністра Нурі аль-Малікі щодо сунітів, опозиційних політиків, шейхів та очільників племінного ополчення. Автор наводить текст «конституції» нового державного утворення. Після здобуття Мосула її текст був поширений містом. Вона містила шістнадцять статей. Проголошувала «відродження слави Ісламського хааліфату» і боротьбу «проти несправедливості, завданої його жителям» (с. 58-69). Звертає на себе увагу релігійне підґрунтя та есхатологічні мотиви даного документу, який, до речі, за своєю стилістикою нагадує європейські мирні угоди, умови протекцій, угоди між аристократами і монархами XVI-XVII ст. – часів жорстоких релігійних війн, що точилися на теренах тогочасної Європи.

О. Кореньков відзначив неабиякий державотворчий хист очільників «Ісламської держави», які мали чіткі уявлення і стратегію її розбудови і зуміли створити «багаторівневий апарат управління і контролю». Дослідник з'ясував, що одним із провідних ідеологів і творців стратегії розвитку «Ісламського хааліфату» був колишній полковник розвідки Іраку часів президента Саддама Хусейна Хаджі Бакр, або Самір Абд Мухаммад аль-Хліфаві. Професіонал високого класу із багаторічним досвідом роботи, котрий після 2003 р. став безробітним і приєднався до повстанського руху. У таборі Камп-Букка він познайомився із лідерами «Ісламської держави Іраку та Леванту» (далі – ІДІА) Абу Бакром аль-Багдаді, Абу Абдурахманом аль-Білаві та іншими. Згодом приєднався до організації і зумів стати відповідальним за розвідку і стратегію ІДІА. Загинув у 2014 р. в ході операції сирійської радикальної ісламістської опозиції проти «Ісламської держави». Згідно напрацювань Абу Бакра, перш за все на це

незавойованих територіях, у населених пунктах відкривалися офіси ІДІА, де проводилися заняття із арабської мови та релігійного виховання. Вони також стали центрами для збору розвідувальної інформації та вербування адептів. Паралельно формувалися, в основному із іноземців, бойові підрозділи (с. 72-74).

Автором розкрито структуру політичної влади в «Ісламській державі». Він звертає увагу читача на системні кроки нової влади для побудови суспільства згідно норм шаріату та створення по суті нового типу людини. Адже як пояснити тоді прискіпливу увагу очільників ІДІА до існуючої системи освіти, її аудит і подальшу реформу. З програм було фактично прибрано правознавчі, політичні, суспільно-гуманітарні дисципліни та усе, що несло ідеї «націоналізму, расизму, псевдоісторичних подій, лихварства, географічного поділу і всього, що суперечить шаріату» (с. 83). Ліквідовано існуючу судову систему. Натомість створювалися «шаріатські» суди й запроваджувалася нова система покарань із широким застосуванням смертної кари, завдання каліцтв, або побиття. Дослідник з'ясував, що окремим документом новий режим захищав майно мусульман незалежно від їх національної приналежності від зазіхань бійців «Ісламської держави». О. Кореньков зазначає, що лідери останньої чітко усвідомлювали необхідність налагодження виробничої та економічної діяльності, провадження ефективної фінансової політики й створення робочих місць для досягнення перемоги над урядовими силами та підрозділами коаліційних військ. Нормою життя під владою ІДІА стала дискримінація мусульман-шиїтів і християн (с. 75-97).

Окремий розділ книги О. Кореньков присвятив питанням військової стратегії і тактики «Ісламської держави». З'ясував, що в їх основі були: «методи традиційних військових дій; методи партизанської війни; тероризм». Розкрив специфіку використання командуванням ІДІА смертників, інгімасі – штурмовиків, які діяли на найбільш складних і небезпечних напрямках, та бойових дронів, що стало своєрідною «візитівкою» бойовиків «Ісламської держави». Автор висвітлив процес вишколу її бійців; з'ясував за якими спеціальностями він провадився. На прикладі низки військових операцій описав найбільш типову тактику ведення бою вояками ІДІА (с. 100-131).

Автор дослідження досить ґрунтовно розкрив підготовку радикальних ісламістів до оборони Мосула. Проаналізував оборону їх лідерами стратегію захисту міста від урядових та коаліційних військ. О. Кореньков зазначає, що очільники «Ісламської держави» ні на мить не сумнівалися у тому, що уряд Іраку зробить усе можливе, аби повернути втрачені території. Тверезо оцінюючи свої можливості, керівництво ІДІА намагалося створити ситуацію, за якої «оборона Мосула повинна була стати засобом виснаження армії противника» (с. 134). Дослідник ви-

світлив визначену ісламістами тактику майбутньої оборони та їх урахування, що бойові дії доведеться вести в густо населеному, щільно забудованому місті, чого в бойовому досвіді військ ІДІЛ ще не було. Його керівництво вирішило ширше застосувати мобільну, а не позиційну оборону (с. 134-149).

О. Кореньков звертає увагу, що оборонці Мосула надавали вагомому значення медійному висвітленню своїх військових операцій; кожна їх мобільна група мала окремого оператора. Відзняті ними матеріали обробляла медіа-служба «Ісламської держави» і готувала відео-релізи, нові номери журналу «Румія», звіти. В такий спосіб ІДІЛ намагалася здобути нових прихильників і залучити їх до свого проекту, а також завербувати якомога більше бійців. Дослідник спробував реконструювати структуру управління медіа-ресурсами в «Ісламській державі». Звертає увагу читача на активне використання «халіфатом» соціальних мереж, комп'ютерних і мобільних додатків (с. 149-171).

У другій частині роботи О. Кореньков детально висвітлив перебіг штурму Мосула урядовими і коаліційними військами. Операція тривала із 17 жовтня 2016 р. по 15 липня 2017 р. Ним також проаналізовано політичні перипетії в Іраку перед початком битви. З'ясовано чисельність кожної зі сторін, склад урядових сил (с. 174-257).

У третій частині книги автор розкрив наслідки дев'ятимісячної битви за Мосул. Для цього опрацював комплекс відкритих джерел та новинних репортажів. Висвітлив втрати інфраструктури міста, чисельність біженців, кількість загиблих військових іракської армії та цивільних мешканців. Торкнувся питання налагодження мирного життя. О. Кореньков спробував також з'ясувати долю бійців «Ісламської держави» та їх родин після поразки. Висвітлив подальші територіальні втрати ІДІЛ. Зауважив на цілком імовірному її відродженні (с. 260-310).

У книзі наявні сімнадцять таблиць, низка фотографій, мап та QR-кодів із посиланнями на відео- та фотоконтент, що робить її максимально інформативною.

Праця О. Коренькова «Ісламська держава: наймасштабніша битва сучасності» буде цікавою політологам, історикам, що спеціалізуються на проблемах Близького Сходу, військовим тощо.

Отримано: 26.06.2020

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гайденко Павло Іванович (м. Київ), доктор історичних наук, співробітник Інституту археографії і джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ.

Віднянський Степан Васильович (м. Київ), член-кореспондент НАНУ, професор, завідувач відділу міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ.

Головко Олександр Борисович (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гуменюк Анатолій Олексійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дейнека Людмила Вячеславівна (м. Львів), голова громадської організації Товариство «Ческа беседа».

Завальнюк Костянтин Вікторович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу інформації Державного архіву Вінницької області.

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, академік УАІН, АНВО, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Калитко Сергій Леонідович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки краєзнавців України.

Калуцький Сергій Сергійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, завідувач сектору «Старий замок» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Комарницький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Марценюк Надія Миколаївна (м. Вінниця), викладач Вінницького технічного коледжу.

Мацьков Олександр Миколайович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всевітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, академік УАІН, професор, завідувач кафедри всевітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанков Віталій Валерійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 8

Підписано до друку 08.12.2020 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 18,8.
Тираж 60. Зам. № 913.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.